

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ BİLİM DALI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’DE KÜRT
SORUNU: BİTLİS İLİ ÖRNEĞİ

İbrahim Onur BAKIRCIOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Doç. Dr. Hasan Alpay KARASOY

Konya-2020

ÖN SÖZ

Esasen bu çalışmanın hikayesi, ben doğmadan çok uzun yıllar önce yazılmış. İran'ın en büyük Türk şehri Tebriz'den Bitlis'e göç eden atalarımınla beraber, ailem, Bitlis'te yeni bir kültürle tanışmış ve Kürt halkıyla ilişkiler tam da bu noktada başlamış. Çekirdek ailemde Türkçenin kullanımına gösterilen özen, geniş ailemde duyduğum Azerbaycan Türkçesine ait kelimeler, yakın çevremde aşına olduğum Bitlis ağzı ve son olarak mahallemde duyduğum Kürtçe; çocuk aklımın ziyadesiyle karışmasına neden oluyordu. Ancak biraz büyüyünce anlamıştım ki Kürt toplumu içinde Türk olarak yaşamak tam da böyle bir şeydi. Yani durum, olağanın ta kendisiydi ve ben, Türk olmaktan ziyadesiyle mutluydum.

Üniversite sınavına girip yaşamımın en güzel yıllarını geçireceğim Konya'ya geldiğimde, pek tabii ki hayatımın en önemli sınavını geride bıraktığımı düşünüyordum. Ancak şehre ayak bastığımda durumun pek de öyle olmadığını anlamıştım. Günden güne artan “nerelisin?” sorularına verilen “Bitlis” cevapları sonrasında, şimdi de bana Kürt olduğum söyleniyordu. Çocuklukta Bitlis'te yaşanan kafa karışıklığı, gençlik yıllarında Konya'da şaşkınlığa dönüşmüştü. Artık arkadaş ortamlarındaki “Kürt kardeş/arkadaş” bendim ve ben, Kürt olmaktan da ziyadesiyle mutluydum.

“Türkler arasındaki Kürt, Kürtler arasındaki Türk” gibi dursam da esasında durum bunun tam tersiydi ve bunu 16. yüzyılda yine bir Bitlisli, Şükri Bitlisî şöyle özetliyordu: *“Türk ile Türk u Kürd ilen Kürdem...”*. Yeni insanlarla tanıştıkça görüyordum ki yeri geldiğinde çok eleştirdiğimiz bu güzide ülkeyi gerçekten çok seviyordum. Türk'ü, Kürt'ü, Laz'ı, Çerkez'i kısacası bu ülkenin her parçası değer görmeyi fazlasıyla hak ediyordu. Zaten Avrupa'ya yerleştirdiğimizde Orta Doğulu, Orta Doğu'ya yerleştirdiğimizde ise Avrupalı muamelesi gören Türkiye de bu parçaların bir birleşimi yani mozaığın ta kendisi değil miydi?

Şu ana kadar ki akademik yaşantımın en ciddi çalışması olan bu tez, tam da bu ülkeye ve ülke insanına duyulan sevginin bir ürünüdür. Çalışmanın konusu yüzyıllardır canımızı yakan noktalar içerse de bu ülkenin gerçekleridir ve bir ülke de

ancak bir insanı severmişçesine kusurları da kabul edilerek sevilebilir. Zaten kusurları kabul etmek demek, sorunları çözmenin de ilk adımıdır. Umuyorum ki Türkiye, bir gün bu problemini de çözüme erdirecektir. Bir araya geldiğimizde neler yapabildiğimizi görmek için bir tarih kitabının sayfalarını karıştırmak yeterli olacaktır.

Çalışmanın bu ilk satırlarında, kendilerini anmadan geçmek istemediğim isimler mevcuttur. Öncelikle bu uzun süreçte ne zaman desteğe ihtiyacım olsa bana sadece bir adım uzakta olduğunu hissettiren, yardımını asla esirgemeyen danışmanım Sayın Doç. Dr. Hasan Alpay Karasoy hocama en içten teşekkürlerimi sunarım. Keza öğretmen resmiyetinde ve ağabey samimiyetindeki davranışlarıyla süreç boyunca hep yanımda olan Arş. Gör. Enes Yalçın hocama çok müteşekkirim.

Son olarak kendileri için ne söylesem ne yazsam az kalacak canım aileme ve kıymetli dostlarıma sadece tez sürecinde değil hayatımın her anında yanımda oldukları ve desteklerini hiçbir zaman eksik etmedikleri için binlerce kez teşekkür ediyorum.

Babam Vefa,

Annem Rüya,

Kardeşim İrem'e...

ÖZET

Kürt sorunu; Tanzimat Dönemi'nden beri süregelen, Cumhuriyet'in ilk yıllarında isyanlarla baş gösteren, 1970'lerde örgütlenen, 1980'lerde silahlanan, 1990'larda aldığı uluslararası görünümle beraber zirveye tırmanan ve 2000'lerde üzerinde farklı çözüm yolları denenilen bir konudur. Uzun geçmişinin büyük bölümünde bir geri kalmışlık sorunu olarak görülen ancak yaklaşık kırk yıl önce bu özelliğinin yanında ulusal hatta uluslararası bir güvenlik problemi halini alan Kürt sorunu; yıllar içinde neden olduğu can ve mal kayıpları, göç dalgaları ve ekonomik külfetle beraber her zaman için Türkiye'nin başlıca meselelerinden biri olmuştur.

Bir tarafta azınlık olmanın getirdiği kenetlenme ve "biz duygusu" Kürt milliyetçiliğini tetiklemişken diğer tarafta Kürtlerin zamanla artan talepleri ve medyanın da etkisiyle ortaya konulan "öteki duygusu", Türk milliyetçiliğini daha da ateşli bir hale getirmiştir. Zamanla Türkiye'nin bir iç sorunu olmaktan çıkan mevzu bahis konu, dış ilişkilerde de yer edinmeye ve dolayısıyla komşularla temasları da derinden etkilemeye başlamıştır. Bu durum günümüzde de gözle görülür bir biçimde devam etmektedir.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmış konulardan biri olan Kürt sorunu, zamanla büyümüş ve ülke sınırlarını aşmıştır. Özellikle son yıllarda terör örgütü PKK ve uzantılarına yapılan sınır dışı operasyonlar bunun en büyük kanıtıdır. Çalışmanın kaynak tarama aşamasında en çok göze çarpan şeylerden biri, konuyla alakalı yabancı yazarların ve/veya yabancı dilde yazılmış eserlerin fazlalığıdır. Bu da durumun beynelmilel bir hâl aldığını net biçimde gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Azınlık, Kürt, Kürt Sorunu, Milliyetçilik, Osmanlı Devleti, PKK, Terör, Türkiye Cumhuriyeti

ABSTRACT

Kurdish Problem; it has been an ongoing issue since the Tanzimat Period, started with rebellions in the early years of the Republic, organized in the 1970s, become armed in the 1980s, climbed to its peak with the international outlook it took in the 1990s and on which different solutions were tried in 2000s. The Kurdish Problem, which had been seen as a problem of backwardness in most of its long history yet it become a national and even an international security problem in addition to this feature about forty years ago, has always been one of the main issues of Turkey with the losses of life and property, waves of migration and economic burdens it has caused over the years.

On the one hand, the clenching of being a minority and the "sense of us" has triggered Kurdish nationalism, but on the other hand the increasing demands of the Kurds and the "sense of otherness", which has also been influenced by the media, have made Turkish nationalism even more fervent. Over time, the issue, which has ceased to be an internal problem of Turkey, has started to take a place in foreign relations and therefore has a profound effect on the contacts with the neighbors. This situation continues visibly today.

The Kurdish Problem, one of the issues inherited from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey, has grown over time and crossed the borders of the country. Especially, cross-border operations performed against the terrorist organization PKK and its extensions in recent years are the greatest evidence of this. One of the most noticeable things in the source scanning process of the study was the excess of foreign authors and/or works written in foreign languages. This makes it clear that the situation has become international.

Keywords: Minority, Kurdish, Kurdish Problem, Nationalism, Ottoman Empire, PKK, Terrorism, Republic of Turkey

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR VE SİMGELER SAYFASI.....	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRTLER VE KÜRT SORUNU.	3
1.1. Osmanlı Devleti'nin Geleneksel Döneminde Kürtler.....	4
1.2. Tanzimat Dönemi Öncesinde Değişen Devlet-Kürtler İlişkisi	7
1.2.1. Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı.....	7
1.2.2. Babanzâde Ahmet Paşa İsyanı.....	8
1.2.3. Revanduz (Yezidi) İsyanı.....	8
1.2.4. Kör Mehmet Paşa İsyanı	8
1.2.5. Mir Muhammed İsyanı.....	8
1.2.6. Sait Paşa İsyanı	9
1.3. Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Kürtler.....	9
1.3.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)	10
1.3.1.1. Bedirhan Bey İsyanı	13
1.3.1.2. İzzeddin Şir İsyanı	14
1.3.2. 2. Abdülhamid Dönemi (1876-1909).....	15
1.3.2.1. Şeyh Ubeydullah İsyanı.....	17
1.3.2.2. Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektepleri	19
1.4. 20. Yüzyıl: Osmanlı'nın Son Yılları ve Gelişen Kürt Milliyetçiliği	22
1.4.1. Kürt Halkının Meşrutiyete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Yaklaşımı	23
1.4.2. Meşrutiyet Yıllarında Kurulan Kürt Örgütleri ve Gelişen Kürt Milliyetçiliği.....	25
1.4.2.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti.....	26
1.4.2.2. Hevi Cemiyeti	27
1.4.2.3. Gehandenî Cemiyeti	28
1.4.3. Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Kürtler	29
1.4.3.1. Bitlis İsyanı	30
1.4.3.2. Kürt Teali Cemiyeti.....	33
1.4.3.3. Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti	34
İKİNCİ BÖLÜM: CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA KÜRTLER VE KÜRT SORUNU.....	37

2.1. Milli Mücadele Dönemi'nde Kürtler	38
2.1.1. Ali Batı İsyanı.....	42
2.1.2. Cemil Çeto İsyanı	43
2.1.3. Milli Aşireti İsyanı.....	43
2.1.4. Koçgiri İsyanı	43
2.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletin Kürtlere ve Kürtlerin Devlete Bakış Açısı.....	45
2.2.1. Şeyh Sait İsyanı	48
2.2.2. Ağrı İsyanları.....	53
2.2.3. Mutki İsyanı.....	55
2.2.4. Dersim İsyanı.....	55
2.3. Dönem İçinde Yazılmış Kürt Raporları.....	58
2.3.1. Abdulhaluk Renda'nın Raporu	59
2.3.2. Cemil Uybadın'ın Raporu	60
2.3.3. Şark Islahat Planı	60
2.3.4. Hamdi Bey'in Raporu	61
2.3.5. Cemal Bardakçı'nın Raporu	61
2.3.6. İbrahim Tali Bey'in Raporları	61
2.3.7. Fevzi Çakmak'ın Raporları	62
2.3.8. Mehmet Şükrü Kaya'nın Raporu.....	62
2.3.9. Hüsnü Gerde'nin Raporu.....	63
2.3.10. İsmet İnönü'nün Raporu.....	63
2.3.11. Abidin Özmen'in Raporu	65
2.3.12. Celal Bayar'ın Raporu.....	65
2.3.13. Necmettin Sahir Silan'ın Raporları.....	66
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÇOK PARTİLİ YILLARDA KÜRTLER VE KÜRT SORUNU	68
3.1. Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Çok Partili Hayata Geçiş	69
3.2. 1950 Seçimleri ve Demokrat Parti İktidarı	74
3.2.1. 49'lar Olayı.....	80
3.3. 1960 Darbesi Sonrası Kürt Dosyası.....	81
3.3.1. Gelişen Kürt Siyaseti	85
3.4. Muhtıra Sonrası Siyaset ve Kurulan İllegal Örgütler	89
3.4.1. Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi	91
3.4.2. Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları	92

3.4.3. Rızgarı	93
3.4.4. Kawa	93
3.4.5. Tekoşin	94
3.4.6. Kürdistan İşçi Partisi (PKK)	94
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SORUN ÖZELİNDE 20. YÜZYILIN SON 20 YILI VE 21. YÜZYILIN İLK 20 YILI	98
4.1. Sivilleşen Siyaset, Silahlanan Sorun	103
4.2. 90'lar: Karışık Yıllar, Karmaşık Sorun	110
4.2.1. Karanlık Yıl: 1993	120
4.2.2. Modernite Sonrası Darbe: 28 Şubat 1997	133
4.2.3. 1999 Yılı: Terörist Başı Yakalanıyor	139
4.3. AK Partili Yıllar: 2002-2020 Arasına Kürt Sorunu Bağlamında Bir Bakış .	146
4.3.1. 2009: Çözüm Süreci 1	167
4.3.2. 2013: Çözüm Süreci 2	176
4.3.3. Kürt Sorununda Son Yıllar ve Parti Genel Başkanlarının Soruna Dair Görüşleri	196
4.3.3.1. Recep Tayyip Erdoğan (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve AK Parti Genel Başkanı)	204
4.3.3.2. Kemal Kılıçdaroğlu (CHP Genel Başkanı)	204
4.3.3.3. Devlet Bahçeli (MHP Genel Başkanı)	205
4.3.3.4. Mithat Sancar (HDP Eş Genel Başkanı)	206
4.3.3.5. Meral Akşener (İYİ Parti Genel Başkanı)	207
4.3.3.6. Temel Karamollaoğlu (Saadet Partisi Genel Başkanı)	208
4.3.3.7. Ahmet Davutoğlu (Gelecek Partisi Genel Başkanı)	209
4.3.3.8. Ali Babacan (DEVA Partisi Genel Başkanı)	209
BEŞİNCİ BÖLÜM: KÜRTLER VE KÜRT SORUNU ÖZELİNDE BİTLİS İLİ İNCELEMESİ	211
5.1. Osmanlı Devleti'nde Bitlis Kenti	211
5.2. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Bitlis	214
5.2.1. Devlet ve Millet'in Hamiyet ve Fedakârlıklarıyla İftihar Ettiği Diyarbakir ve Bitlis Eşrafına	216
5.2.2. Mutki'de Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e	217
5.2.3. Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye	219
5.2.4. Eski Bitlis Mebusu Sadullah Efendi'ye	219
5.2.5. Nurşinli Büyük Şeyhlerden Şeyh Ziyaeddin Efendi'ye	220
5.3. Cumhuriyet Yıllarında Bitlis	221

5.4. Kürt Sorunu Özelinde Öne Çıkan Bitlisli İsimler	226
5.4.1. İdris-i Bitlisi.....	227
5.4.2. 5. Şeref Han	231
5.4.3. Kâmran İnan	233
SONUÇ.....	235
KAYNAKÇA.....	238

KISALTMALAR VE SİMGELER SAYFASI

AA: Anadolu Ajansı

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AİHM: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

AP: Adalet Partisi

ARGK: Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu (Artêşa Rizgariya Gelê Kurdistan)

ASALA: Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)

AYM: Anayasa Mahkemesi

AYÖD: Ankara Yüksek Öğrenim Derneği

BDP: Barış ve Demokrasi Partisi

BMM: Büyük Millet Meclisi

CGP: Cumhuriyetçi Güven Partisi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

CIA: Merkezi İstihbarat Teşkilatı (Central Intelligence Agency)

CKMP: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

CMP: Cumhuriyetçi Millet Partisi

DBP: Demokratik Bölgeler Partisi

DDKD: Devrimci Demokrat Kültür Dernekleri

DDKO: Devrimci Doğu Kültür Ocakları

DEAŞ: Irak ve Şam Devleti (Devlet'ül Irak ve's Şam)

DEHAP: Demokratik Halk Partisi

DEP: Demokrasi Partisi

DEVA Partisi: Demokrasi ve Atılım Partisi

DGM: Devlet Güvenlik Mahkemesi

DHB: Demokratik Halk Birlikleri

DHKD: Devrimci Halk Kültür Derneği

DHKP/C: Devrimci Halk Kurtuluş Partisi/Cephesi

Doç: Doçent

DP: Demokrat Parti
DP: Demokratik Parti
Dr.: Doktor
DSP: Demokratik Sol Parti
DTP: Demokratik Toplum Partisi
DYP: Doğru Yol Partisi
ERNK: Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi (Eniya Rizgarîya Netewa Kurdistan)
FETÖ: Fetullahçı Terör Örgütü
FP: Fazilet Partisi
GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi
HADEP: Halkın Demokrasi Partisi
HAKPAR: Hak ve Özgürlükler Partisi
HDP: Halkların Demokratik Partisi
HEP: Halkın Emek Partisi
HP: Hürriyet Partisi
HRK: Kürdistan Kurtuluş Güçleri (Hêzên Rizgarîya Kurdistanê)
IKDP: Irak Kürdistan Demokrat Partisi
İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti
JİTEM: Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele
KADEK: Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi (Kongreya Azadî û Demokrasiya Kurdistanê)
KCK: Kürdistan Topluluklar Birliği (Koma Civakên Kurdistan)
KDP: Kürdistan Demokrat Partisi
KKK: Kürdistan Demokratik Konfederalizmi (Koma Komalen Kurdistan)
Km: Kilometre
KTC: Kürt Teali Cemiyeti
KTTC: Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti
KUK: Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları
MBK: Millî Birlik Komitesi
MDP: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK: Millî Güvenlik Kurulu
MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MİT: Millî İstihbarat Teşkilatı

MP: Millet Partisi

MSP: Millî Selamet Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)

OHAL: Olağanüstü Hâl

Org.: Orgeneral

ÖZDEP: Özgürlük ve Demokrasi Partisi

PKK: Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistanê)

Prof: Profesör

PSSK: Kürdistan'ın Kırmızı Devrimi'nin Peşmergesi (Peşmergeyên Sora Şoreşa Kurdistan)

PYD: Demokratik Birlik Partisi (Partiya Yekîtiya Demokrat)

RP: Refah Partisi

RTÜK: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TBP: Türkiye Birlik Partisi

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TESEV: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı

TİP: Türkiye İşçi Partisi

TKDP: Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi

TKSP: Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi

TRT: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

Vb.: Ve benzeri

YPG: Halk Savunma Birlikleri (Yekîneyên Parastina Gel)

YPJ: Kadın Koruma Birlikleri (Yekîneyên Parastina Jin)

YTP: Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Bugün Kürt meselesi, Kürt dosyası ya da bu çalışmanın da başlığında kullandığı bir diğer tabir olan Kürt sorunu isimleriyle nitelendirilen olgu, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiş ve bu özelliğini Türkiye Cumhuriyeti'nde de günümüze kadar sürdürmüştür. Miladi, Tanzimat Dönemi olarak kabul edilen konu, güncelliğini yıllar geçse de yitirmemiş aksine manşetteki yerini her zaman için korumuş ve hatta bir süre sonra uluslararası boyut kazanmıştır. Bu noktada çalışma, mevzubahis meseleyi inceleme konusu yapmış ve Osmanlı'nın klasik döneminden başlayarak günümüze kadar ulaşan süreci kendisine tarih aralığı olarak belirlemiştir.

Kürt sorunu kavramı, bir asrı aşkındır bu topraklardaki varlığını sürdürse de sosyal bilimler alanındaki pek çok terim gibi o da dar bir tanım çerçevesine sokulamamakta ve içerisinde birçok neden-sonuç ilişkisi barındırmaktadır. Bu ilişkide, hangi nedenlerin hangi sonuçları doğurduğu zaman içinde karmaşık bir hale bürünmüştür. Çalışma; siyasi, ekonomik, psikolojik, sosyolojik ve etnik temeller barındıran konuyu, farklı boyutlarda ele alarak bahsedilen karmaşıklığı çözümlemeyi ve iç içe geçmiş bazı kavramlar nedeniyle oluşan yanlış anlaşılımları düzeltmeyi amaçlamıştır.

Meseleyi özelde incelemek adına Bitlis kentini ele alan çalışma, bu seçimi, şehrin artı ve eksilerini göz önünde bulundurarak yapmıştır. Bitlis'in gerek çalışma içinde de farklı bölümlerde şahit olacağımız nevi şahsına münhasır yapısıyla bölgede sivrilen bir konumda olduğu gerekse de kentin, bugün öne çıkan ihtiyaçlarıyla çevresindeki pek çok ilin durumunu yansıttığı varsayımıyla hareket edilmiştir. Ayrıca Türkiye genelinde ve pek çok farklı il özelinde incelenmiş bu konunun, bir de Bitlis ili üzerinden araştırılması ve literatüre bu şekilde bir katkı yapılması da çalışmanın temel gayelerindendir.

Tez, tarihsel bir süreci içerdiği için literatür taramasını ön plana çıkarmıştır. Konu hakkında yayımlanmış olan ve bilimsel değer taşıyan kitaplar, makaleler, tezler, köşe yazıları, haber dizileri, belgeseller vb. çalışmalar, yararlanılan başlıca

kaynaklar olmuştur. Keza Bitlis özelindeki araştırma da aynı yöntemle yürütülmüştür. Buradaki hedef, ulaşılabilmiş değerli bilimsel eserleri bir araya toplayıp, onlardan yararlanarak meseleye farklı pencereden bakan bir çalışma yapmak ve konu ile ilgilenen yahut ilgilenecek yeni araştırmacılara, objektif bir kaynak yaratabilmek olarak belirlenmiştir.

Tüm bu bilgiler ışığında çalışma, “Türkiye’de, Kürt sorunu denilen olgu ne zaman başlamıştır ve nasıl devam etmektedir? Bu meselede Bitlis ilinin yeri neresidir?” sorusunu kendisine çıkış noktası olarak belirlemiş ve bu soruyu cevaplandırmak üzere beş ana bölümden oluşmuştur.

Birinci bölümde Osmanlı Devleti’nde yaşanan Kürt sorunu, geleneksel dönem ile batılılaşma dönemi ve sonrası olmak üzere iki ayrı başlıkta toplanmış; Birinci Dünya Savaşı’nı da kapsayacak biçimde kaleme alınmıştır.

İkinci bölüm, Milli Mücadele yıllarıyla başlamış, cumhuriyetin ilanıyla devam etmiş ve çok partili yıllara kadar sürdürülmüştür.

Üçüncü bölüm, DP’nin muhalefet koltuğunda olduğu 1946 yılıyla başlayıp Kürt sorununun önemli değişimler geçirdiği 12 Eylül 1980 Darbesi’ne kadar uzanmıştır.

Dördüncü bölüm, bir önceki bölümün bıraktığı yani mevzubahis mesele için oldukça önem teşkil eden 1980 Darbesi’nden başlamış ve o yıllardan günümüze kadar gelerek son 40 yılın bir değerlendirmesini yapmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise Kürt sorunu, başlıkta da belirtildiği üzere güzel ülkemizin güzel bir ili olan Bitlis özelinde inceleme konusu yapılmıştır. Diğer dört bölümün pek çok yerinde kendine yer bulan Bitlis, bu bölümün esas araştırma öznesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRTLER VE KÜRT SORUNU

1789 Fransız İhtilali ile alevlenen ve varlığını günümüze kadar sürdüren ulus devlet yapısı pek tabii ki tarihin tozlu sayfalarında kalmış imparatorluklardan farklı bir sosyal, siyasal ve kültürel örgütlenme sunmaktadır. Modern ulus devletin etnik ve kültürel olarak çizdiği homojen tablonun aksine imparatorluklar, farklı grupların bir araya geldiği topraklardı ve Osmanlı Devleti de bu tanımın en güzel örneklerinden birini oluşturmaktaydı (Çeliktürk, 2011: 69). Günümüzün önde gelen düşünürlerinden olan çok kültürlülük savunucusu Will Kymlicka, Osmanlı'da “millet sistemi” olarak adlandırılan bu sistemi “*çok kültürlü toplumlar için önemli bir referans ve azınlık hakları modeli*” olarak değerlendirmiştir (Çeliktürk, 2011: 72).

Modern zamanın getirdiği değişim, tarihin akan sürecinde en çok Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu devletleri etkilemiştir. Dönem içindeki gelişmelerle beraber devletin geleneksel idari yapısı işlevini kaybetmeye başlamıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen dış devletler, Osmanlı himayesindeki gayrimüslimlere el altından destek vermiştir. Bu durumun ıslahı için aranan yol ise Osmanlı'nın yüzünü Batı'ya dönmesine neden olmuş, bu uğurda en hızlı şekilde gerek sistemli gerekse sistemsiz çeşitli uygulamalara gidilmiştir. Bu yenilik hareketinin beraberinde getirdiği merkezileşme anlayışı, dönemin en çok ses getiren değişimlerinden biri olmuştur. Uygulamanın amacı, Osmanlı'nın dağılmasını önlemektir. Dönemin karar alıcıları; aldıkları merkezileşme kararı ile askerliği düzenli hale getirme, Avrupa'dan yayılan fikir akımlarının etkisiyle hızla ayrışmakta olan toplumun birlikteliğini sağlama, daha önceki dönemlerde alınan kararlarla gayrimüslimlerden alınan vergilerin düşürülmesi ile ortaya çıkan mali sıkıntıları giderme ve yarı özerk olarak adlandırabileceğimiz bölgelerdeki vergilerin merkeze aktarımını sağlama gibi tedbirleri hedeflemişlerdir. Yerel yetkilerin merkeze devrini ifade eden bu karardan en çok etkilenen kesimlerden biri Kürtler olmuştur (Akşin, 2018: 23-31). Görüldüğü üzere Osmanlı'daki modernleşme hareketi neticesinde yapılan yenilikler beraberinde yeni sorunlar da getirmiştir ve günümüzde hâlen varlığını sürdüren Kürt sorunu bunlardan biri, belki de başlıcasıdır.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Geleneksel Döneminde Kürtler

Osmanlı İmparatorluğu; kurulduğu ilk günden itibaren hızlı ve kararlı bir şekilde büyümüş, 16. yüzyıla gelindiğinde İran İmparatorluğu'yla beraber Orta Doğu bölgesinin en güçlü iki devletinden biri haline gelmişti. Bölgelerinin en güçlü devletleri olmalarının yanı sıra bahsi geçen iki ülkenin bir diğer ortak özellikleri ise çok etnisiteli olmalarıydı (Arslan, 2016: 11). Her iki devlet de sahip oldukları farklı değerlerle beraber yaşama hususunda oldukça başarılı örnekler sunmuştu.

Dönemin çok kültürlü yapısına uygun olarak Osmanlı Devleti, toplumsal sınıflandırmayı etnik kimliklere göre değil dinsel inançlara göre yapmaktaydı ve bu kategorilemeye “millet sistemi” adı verilmekteydi. Millet sistemi, toplumsal örgütlenmeye dini bir temelleme getirmişti. Kavramın özünde Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yatmaktaydı. İslam dinine inananlar “milleti hâkime” olarak anılırken gayrimüslimler “milleti mahkume” diye nitelendirilmekteydi (Fırat, 2018: 37). Dinsel temeller üzerine şekillenen bu toplum yapısı; topluluklara verdiği belirli derecede özerklik ile dini toplulukların kurulmasına önayak oluyor, sosyal ve siyasal alanda faaliyet gösteren cemaat yapılarını teşvik ediyordu. Bu sistemde; sosyal ve siyasal yapının belkemiğini etnik ve kültürel kimliklerinden bağımsız olarak Sünni Müslümanlar oluşturmuyordu (Çeliktürk, 2011: 69).

Osmanlı Devleti'nde Türk, Kürt, Arap, Çerkez gibi etnik kavramlar kişinin nereden geldiğini belirtmesi dışında pek bir anlam ifade etmiyordu. Önemli olan, bu etnik kökenlere sahip bireylerin hangi dine mensup oldukları ve buna binaen hangi dini topluluk içinde bulunduklarıydı. Bu noktada Kürtler; millet yapısı içinde genellikle Müslüman milletin bir parçası olarak tanınıyorlardı (Arslan, 2016: 19).

Osmanlı'nın Kürtlerle olan ilişkisi, Yavuz Sultan Selim döneminde Safeviler üzerine yapılan seferlerle başlamıştı. Kabaca Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve İran bölgesinin hâkimi Safeviler, attıkları merkezileşme adımlarıyla ve liderleri Şah İsmail'in fanatik Şii ideolojisiyle hareket etmesi neticesinde bölgede çoğunlukta bulunan Sünni Kürt aşiretlerinin tepkisini çekmişti. Bunun farkında olan Yavuz, dönemin önde gelen din âlimlerinden aldığı fetva sonrasında 1514 yılında Safevilere karşı meşhur Çaldıran Savaşı'nı başlatmıştı (Afyoncu, 2016: 168-169). Şah İsmail'in ordusunu yenen Yavuz'un ordusu; bölgenin hâkimiyetini sadece savaş arenasındaki başarısıyla değil arka plandaki diplomatik başarısıyla da ele geçirmişti. Osmanlı'nın

savaşı kazanmasına rağmen Kürt bölgesinin merkezi olarak kabul edilen Diyarbakır'ın hâlâ Osmanlı topraklarına katılmamış olması ve bunun daha sonra bir savaşı değil müzakere yoluyla başarılması bunun en büyük kanıtıydı. Savaş öncesi Osmanlıların bölgede yaşayan Kürt aşiretleriyle yaptığı ittifak ilişkisi savaşta kilidi açan anahtarlardan biri olmuştu. Tarihçilerce bu savaşta izlenen strateji, “uyumlu asimetrik ortaklık modeli” olarak adlandırılırken bu model sadece burada uygulanmakla kalmamış, Osmanlı Devleti ile Kürt beylikleri arasında yüzyıllar boyunca uygulanagelmisti. Gerek savaş esnasında gerekse sonrasında bölgede yaşayan Kürtler ile Osmanlı'nın kurduğu yakın teması aracılık eden ve Diyarbakır'daki müzakere sürecini Sultan Selim adına başarıyla yürüten en önemli isim, dönemin âlimlerinden İdris-i Bitlisî olmuştu. İdris-i Bitlisî, savaş yıllarında aralarında Bitlis Beyi Şeref Han'ın da bulunduğu 20 kadar Kürt beyinin desteğini Osmanlı saflarına çekmeyi başarmıştı. Bölge, Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, İdris-i Bitlisî'ye bu önemli hizmeti nedeniyle saray tarafından kazaskerlik rütbesi verilmiş ve Güneydoğu Anadolu'nun idaresi kendisine bırakılmıştır. Ayrıca İdris-i Bitlisî, Osmanlı Devleti'nde şark bölgesinden bahsederken “Kürdistan” sözcüğünü kullanan ilk kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Ama bu kullanım tamamen bölgeyi nitelemek adına yapılmış ve ayrı bir devlet düşüncesiyle kullanılmamıştır (Aksu, 2012: 5; Biçer, 2014: 201; Dernek, 2014: 6; Fırat, 2018: 40; Heper, 2010: 69; Örs, 2018: 56; Tekin, 2009: 235).

Yavuz Sultan Selim döneminde bölge dâhilinde uygulanan doğru politikalar meyvesini vermeye başlamıştı. Bu doğru politikalar, 1514 yılında Amasya Anlaşması adı altında kâğıda dökülmüştü. İmzalanan anlaşmaya göre; Kürt emirliklerinin geleneksel düzenlerini ve içlerindeki veraset sistemini koruyacakları, Osmanlı'nın yabancı bir devletle savaşı girmesi halinde birlikleriyle beraber Osmanlı ordusuna katılacakları, Kürt emirlerinin her yıl tespit edilen vergi miktarını Osmanlı Devleti'ne ödeyecekleri kararlaştırılmıştı. Anlaşma maddelerinden anlaşılacağı üzere Kürtler, alışlageldik hayatlarını feodal sistem içinde yaşamaya devam edeceklerdi ve anlaşmanın iki tarafı da bu durumdan memnuniyet duyuyordu. İstanbul'dan uzakta kalan Kürt bölgesi haliyle merkezilikten de uzak kalmıştı ve bu yaşam tarzı, Kürtleri ziyadesiyle hoşnut ediyordu. Yavuz dönemindeki bu durum, Kanuni döneminde de değişikliğe uğramadan devam edecekti (Bilgiç, 2011: 50; Bulut, 2014: 56).

Osmanlı egemenliği altına giren Kürtler; devlete vergilerini veren, savaş durumunda orduya asker gönderen, halifenin meşruluğunu kabul eden ve tüm bunların karşılığında yaşadıkları bölgenin idaresini beylikler aracılığıyla kendi elinde tutan bir topluluk imajı çiziyordu. İç işlerinde serbest olan beylikler/emirlikler, idari yöneticilerini kendileri belirliyordu. Kürtler, devlet tarafından iç işlerine pek karışılmayan bir topluluk görünümüne sahipti. Klasik Osmanlı idare sistemi, Kürt bölgelerinde bilindiği şekliyle uygulanmıyor; bu yörede, sancak beylerinin yanında bir de özerk sancak hükümetleri yer alıyordu. Bu hükümetlerde yurtluk-ocaklık olarak bilinen bir sistem uygulanmaktaydı ve adı geçen sistem, babadan oğula bir idare tarzını hâkim kılıyordu. Dönem içinde Kürt bölgesinde üç ayrı idari statüye rastlanmaktaydı. Bunlar sırasıyla “Klasik Osmanlı Sancakları”, “Ekrad (Kürt/Doğu) Sancakları” ve “Kürt Hükümet Sancakları” olarak adlandırılmaktaydı. Klasik Osmanlı Sancakları dışında kalan diğer iki yapının birbirlerinden farkı, Ekrad Sancakları’nda görevli bazı yöneticilerin merkezden atanmış olması ve bu bölgelerde tahrir defteri tutuluyor olmasından kaynaklı özerklik seviyesinin Kürt Hükümet Sancakları’na göre daha düşük olmasıydı. Kürt Hükümet Sancakları, sadece vergi ve güvenlik konularında merkeze bağlı olup iç meselelerinde tamamen otonom bir yapı sergilemekteydi. Her iki özerk yapının varlığı ise genelde iki ana nedene dayandırılmaktadır. İlk neden tahmin edileceği üzere Kürt toplumunun alışageldiği yaşam tarzını bozmamak ve bu sayede devlete sadakati bütünleştirmekken ikinci neden merkezden uzak bir sınır bölgesi olan coğrafyanın, İran tehlikesi nedeniyle güvenliğini bu sayede sağlamaktır (Arslan, 2016: 16; Bulut, 2014: 57; Özcoşar ve Vali, 2017: 22).

Devlet ile Kürtler arasındaki olumlu ilişki merkezileşme çalışmalarının başlangıcı olarak kabul edilen 19. yüzyıla kadar bu şekilde sürmüştü ama o tarihten sonra iki taraf arasında sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Millet sistemi içinde Müslüman milletin Şafii mezhebine bağlı parçası olarak varlığını sürdüren ve bu tarihe kadar Osmanlı toplumundaki diğer etnik gruplara göre nispeten daha özerk bir yapıda yaşamına devam eden Kürtler, Tanzimat’a adım adım gidilirken muhalif sesler yükseltmeye başlamıştır (Biçer, 2014: 210).

1.2. Tanzimat Dönemi Öncesinde Değişen Devlet-Kürtler İlişkisi

Kürt emirlikleri, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra süreç içinde kimi zaman merkezi yönetimle ufak sorunlar yaşasalar da 19. yüzyıla değin özerk yapılarını sürdürmeyi başarmışlardır. Ancak bu yıllarda İstanbul'un sıkı merkezileşme politikasına yönelmesi, o güne kadar belli bir otonomi çerçevesinde yaşamış bölge halkı için soğuk duş etkisi yaratmıştır. 3. Selim döneminde başlayan ve 2. Mahmut döneminde zirve noktasına ulaşp bir devlet politikası haline gelen merkezileşme ve Batı tipi modernleşme adımları, Kürt aşiretleri arasında bir rahatsızlığa sebep olmuştur. Sıkı vergi denetimi ve askerlik ödevinin uygulanmaya başlaması duyulan bu rahatsızlığın temel nedenleri arasında gösterilmektedir (Örs, 2018: 43; Çift, 2018: 11). Osmanlı teorik olarak merkezileşmeye başlamıştı ve bu durum Kürt emirlikleri için çanların çalmaya başladığının habercisiydi. Dönem içinde dikkat çeken bir diğer olgu ise merkezi otoriteyle paralel olarak bölgedeki şeyhlerin güçlenmeye başlanması ve zaman içinde dini bir otorite olarak öne çıkmaları olacaktı (Aksu, 2012: 9).

Birçok araştırmacı, Kürt sorununun görünür kılındığı ilk olay olarak 1806'daki Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı'nı işaret etmektedir. Süleymaniye bölgesinde gerçekleşen bu isyan, milliyetçi bir amaç taşımamakla beraber tamamen idarenin uygulamalarına karşı girişilen bir hareket olmuştur. Bölgedeki Kürt beylerinin gün geçtikçe güç kaybediyor olması isyanı tetikleyen ana nedendir (Maral, 2014: 65).

Tanzimat öncesinde ortaya çıkan isyanlar sadece Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı ile sınırlı değildir. İlk isyan, huzursuzluk yaşayan diğer bölgeleri de tetiklemiş ve yeni ayaklanmaların yaşanmasına önayak olmuştur. Bu noktada Tanzimat Dönemi'ne kadar görülen isyanları sırasıyla ele almak yerinde olacaktır.

1.2.1. Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı

Süleymaniye mutasarrıfı Babanzâde İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine yerine aynı aileden Babanzâde Halit Paşa atanmıştır. Asi ve cani tabiatı nedeniyle bu göreve layık görülmeyen Babanzâde Abdurrahman Paşa, karar sonrası ayaklanmış ve Halit Paşa'yı koltuğundan indirmiştir. Karışıklık üzerine bölgeye gelen Bağdat Valisi Ali Paşa ise bu sefer Abdurrahman Paşa'yı koltuktan indirilmiş, makamı tekrardan Halit Paşa'ya teslim etmiştir. 1806 yılında başlayan isyan, 1808 yılında sona ermiş ve

1811 yılında Babanzâde Abdurrahman Paşa'nın bir çatışma esnasında öldürülmesi sonucu resmen kapanmıştır. Görüldüğü üzere tamamen koltuk hırsından ve şahsi sebeplerden meydana gelen bu isyanın, Osmanlı'ya en büyük zararı zaten Eflak ve Boğdan'ın Rus işgaline uğradığı ve akabinde Kabakçı Mustafa İsyanı'nın baş gösterdiği bir döneme denk gelerek ülkedeki karışıklığı daha da arttırması olmuştur. (Maral, 2014: 65).

1.2.2. Babanzâde Ahmet Paşa İsyanı

Osmanlı tarihinde çıkan ikinci Kürt isyanı yine aynı aile kaynaklıdır. Babanzâde Ahmet Paşa, çatışmada öldürülen yeğeni Abdurrahman Paşa'nın intikamını almak için 1812 yılında ayaklanmış ve bu ayaklanma da çok geçmeden koltuk kavgasına dönüşmüştür. Bahsi geçen isyan, Osmanlı güçleri tarafından kısa sürede bastırılmıştır (Onay, 2016: 227).

1.2.3. Revanduz (Yezidi) İsyanı

2. Mahmut'un Hakkari ve Irak'taki Sincar ve Revanduz bölgelerinde yapmaya çalıştığı bazı idari düzenlemeler Yezidiler tarafından tepki çekmiş ve 1830 yılında bir isyana dönüşmüştür. 3 yıl süren isyan, netice itibarıyla bastırılrsa da süreç içinde Osmanlı güçlerinin tıpkı bunun gibi farklı bölgelerde çıkan karışıklıklarla uğraşması ve gücü bir noktada toplayamaması üzerine Yunanistan, bağımsızlığını ilan etmiş; Cezayir ise Fransızlar tarafından işgal edilmiştir (Akkurt, 2019: 8).

1.2.4. Kör Mehmet Paşa İsyanı

Kör Mehmet Paşa, Erbil'de başlattığı isyan sonrası Kuzey Irak bölgesini kısa sürede ele geçirmiş ve bölgede yaşayan birçok Yezidi'nin canına kıymıştır. Osmanlı Devleti, ülkenin içinde bulunduğu kargaşa ortamından yararlanarak etki alanını oldukça genişleten Kör Mehmet Paşa'nın karşısına onu durdurmak için Mehmed Reşit Paşa'yı çıkarmıştır. Mehmed Reşit Paşa önderliğindeki Osmanlı birlikleri, İran birlikleriyle iş birliği yaparak isyanı durdurmuş ve Kör Mehmet Paşa'yı tutuklayarak İstanbul'a göndermiştir (Biçer, 2014: 217-218)

1.2.5. Mir Muhammed İsyanı

1833 yılında emiri olduğu Soran bölgesinde saldırgan hareketlere girişen Mir Muhammed, yine aynı yıl bölge için önemli dini liderlerden sayılan Molla Hadî'nin tepkisi sonucu girişimlerine son vermiştir (Dündar, 2006: 84). İsyanın bu şekilde sona ermesi dönem içinde dini otoritenin Kürtler üzerindeki güçlü etkisine iyi bir örnektir.

1.2.6. Sait Paşa İsyanı

1833'ten beri devlet otoritesine türlü sebeplerle başkaldıran, merkezi otoriteye meydan okurcasına keyfi hareketler sergileyen Sait Bey, 1838 yılında bu başkaldırını gerçek bir isyana dönüştürmüştür. Osmanlı güçleri Mehmet Paşa önderliğinde, Sait Paşa'nın üzerine gitmiş ve isyanı on günde bastırarak Sait Paşa'yı teslim almıştır. Bu isyanın bir nevi artçısı mahiyetinde Diyarbakır ve Batman bölgesi arasında irili ufaklı ayaklanmalar yaşanmaya devam etse de bunlar Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından kısa sürede bastırılmıştır (Akkurt, 2019: 10).

Araştırma neticesinde de şahit olunduğu üzere Tanzimat öncesi gerçekleşen isyanların hiçbirisi kimlik temelli bir hareket değildir ve genel olarak gerçekleşmeyen bireysel talepler, makam çatışmaları ve idari reformlardan duyulan hoşnutsuzluk kaynaklıdır. Nitekim Osmanlı güçleri, bu ayaklanmaları bastırma konusunda çok zorlanmasa da isyanların, kargaşa dolu ortama yeni bir karışıklık eklemesi devlete verdikleri en büyük zarar olmuştur.

1.3. Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Kürtler

Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleşme yıllarına yani Tanzimat Dönemi'ne götüren yolda en önemli yapı taşlarından biri Fransız Devrimi idi. İhtilal sonucu ortaya çıkan ulusçuluk, milliyetçilik ve özgürlük anlayışı birçok imparatorlukta azınlıkları harekete geçirmişti. Osmanlı Devleti de bu durumun en net örneklerinden birini oluşturuyordu (Akandere ve Semiz, 2013: 19-20).

Osmanlı; Avrupa'dan dünyaya yayılan milliyetçilik düşüncesi ve onun yansıması olan ulus devlet anlayışı sonrası birçok ulusun kendi devletini kurma talebiyle karşı karşıya kalmıştı ve bu durum karşısında 3. Selim döneminden itibaren merkezileşmeyi artırmaya başlamış, çözümü burada arar olmuştu. Ülkede topyekûn merkezileşme adımları atılmaya çalışılsa da idari özerklik sahibi azınlıkların bu erkleri bir çırpıda ellerinden alınamıyor, bu tür durumlar varlığını sürdürmeye devam

ediyordu. Gelişmeler, eski ile yeni arasında bir geçiş süreciydi ve zaman zaman karışıklıklara da neden oluyordu. Nitekim mevcut sistem artık bilindiği haliyle uygulanamaz duruma gelmiş, çözülmeye başlamıştı (Çeliktürk, 2011: 75). Devlet, değişen çağa ayak uydurmak zorundaydı.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıl sonlarında başlayan ve 19. yüzyılda gerçek anlamda yüzünü gösteren değişim hareketiyle yeni bir toplumsal ve siyasal hayat yaratma ideali taşıyordu. Özellikle 2. Mahmut döneminde uygulanan yoğun merkezileşme politikası ile özerk bölgelerin gücünün kırılması ve anayasal vatandaşlık perspektifiyle gayrimüslimlere de yönetim nazarında değerli haklar verilmesi yaşanan dönüşümün en önemli kanıtıydı (Dernek, 2014: 9). Ama tarih boyunca her toplumun inkılap dönemlerinde yaşadığı kargaşa, Osmanlı'da da görülür olmuştur. Yaşanan değişim beraberinde muhalif sesleri de getirmişti

Yönetici gözünden topluma bakış açısı her geçen gün değişmekteydi ve yine her geçen gün yeni reformların hayata geçirilmesi gerekiyordu. 2. Mahmut yıllarıyla beraber artık geri dönülmez biçimde artan değişimlerin topluma benimsetilmesi adına bir bütünleştirme çabası başlamıştı ve bu çaba Osmanlı'yı Tanzimat yıllarına getirmişti. Tanzimat yılları ise önce Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan yıllarına sonrasında ise Türkiye Cumhuriyeti'ne "Kürt sorunu" adı altında bir miras bırakacaktı.

1.3.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda yerli ve yabancı çok sayıda kişiye okunan ferman, yepyeni bir dönemi simgeliyordu. Tanzimat Fermanı, batılılaşma yolunda bir dönüm noktasıydı ve fermanın amacı, ülkeyi içine düştüğü çıkmazdan kurtarmak; idari, iktisadi ve hukuki alanda kayda değer düzenlemeler yapmak olarak belirlenmişti. Fermandan beklenen şey ülkeyi hayırlara erdirmesiydi. Bu yüzden ferman, Tanzimat-ı Hayriye diye de adlandırılıyordu (Ortaylı, 2010: 401; Ortaylı, 2016: 114). Bu hayra açılacak kapının anahtarı da Osmanlıcılık fikri olarak görülüyordu (Afyoncu, 2016: 496).

Tanzimat Fermanı, 3. Selim döneminde başlayan merkezileşme çabalarının daha da yoğunlaşması anlamına geliyordu. Daha ferman ilan edilmeden dönemin padişahı 2. Mahmut, belli bir özerkliğe sahip Kürt beylerinin hâkimiyetine son

vermeyi kafaya koymuştı. Bu minvalde yapılan ilk çalışma, Kürtlerle yapılan anlaşmaların tek taraflı feshi olmuştu. 2. Mahmut döneminin devamı niteliğinde olan ve Sultan Abdülmecid eliyle imzalanan Tanzimat Fermanı ise hayata geçirilen merkezi uygulamaların ve anayasal düzenlemelerin artık geri dönüşünün olmadığını habercisiydi. İlk zamanlarda Kürt bölgelerinde uygulanmayan merkezileşme çalışmaları da 1845'e gelindiğinde Diyarbakır, Erzurum, Hakkari gibi vilayetlerde görülmeye başlanmıştı. Başta Sultan Abdülmecid olmak üzere Osmanlı yönetimi, özellikle Diyarbakır yöresinde uygulanan ve hiçbir önemli sorunla karşılaşılmayan merkezileşme hareketinden oldukça memnundu ancak tüm bölgelerde durum böyle değildi. Örneğin Erzurum ve Hakkari vilayetlerinde uygulamalar halk nezdinde tepkilere neden olmuştu. Bölgenin yerel sahiplerinin yetkilerini merkeze devretmeme yönünde çıkardığı sesler kısa zamanda kitlesel hareketlere dönüşmüştü. Osmanlı'nın o güne kadar bölge düzeyinde uyguladığı dolaylı kontrol politikası yerini sert bir geçişle doğrudan kontrole bırakmaktaydı (Arslan, 2016: 25; Heper, 2010: 74).

5 Aralık 1847 tarihinde Osmanlı Devleti'nde Van, Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Botan ve Mardin kazaları; Diyarbakır eyaleti ile birleştirilerek Kürdistan eyaleti kurulmuştu. Yeni eyalete atamalar İstanbul'dan yapılmaya başlanmıştı ve bu vesileyle merkezi yönetimi güçlendirmek amaçlanmıştı (Biçer, 2014: 217). Ancak bölge için alışılmamış bu uygulama, başta güçleri azalan Kürt emirleri olmak üzere bölge halkının çoğu tarafından olumsuz bir tavırla karşılanmış, direnişe neden olmuştu. Yeni siyasalar kapsamında merkezden atanan yöneticilerin bölgenin hâkim gücü olması neticesinde aşiret reisleriyle Osmanlı güçleri arasında kanlı çatışmalar vuku bulmaya başlamıştı. Bölgenin kontrolü bu şekilde sağlanmak bir yana dursun daha da kaybedilir olunca merkezden atanan yöneticiler geri plana çekilerek yerlerine o dönemde hükümet desteğiyle güçleri arttırılan ağalar getirilmişti. Ancak bir süre sonra ağaların da kendi aralarında çatışmaya düşmesi, hükümetin çareyi bir kez daha dini otoritede aramasına sebep olmuştu. Başta Kadiriye ve Nakşibendi tarikatına mensup şeyhler olmak üzere birçok din adamı bölgede hükümet eliyle ön plana çıkarılmış, bölgedeki kontrolün bu şekilde tekrar ele alınabileceği düşünülmüştü. Gerçekten de şeyhler, bir süre sonra Kürt emirlerinin yerini almayı başarmışlardı (Cansız, 2019: 33).

Tanzimat Fermanı, bilhassa gayrimüslim tebaada memnuniyetle karşılanırken Osmanlı Devleti ve Kürtler arasında sorunlar doğuracak maddeler içeriyordu. Bu maddelerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- Her valinin yanına bölge kuvvetlerini komuta etmek üzere bir muhafız ve malî işleri düzenlemek üzere bir defterdar verilecektir.
- Eyalet ve sancaklarda, yerel meclisler kurularak Müslümanlar ve gayrimüslimler nüfus oranlarınca bu meclislerde temsil edilecektir.
- Aşar vergisi, maliye memurları; cizye vergisi ise patrikhaneler aracılığıyla toplanacaktır.
- Herkes gelirine göre vergiye tabi tutulacaktır.
- Her yerleşim yerinden lüzumunca ve oradaki gidişatı bozmayacak şekilde asker alınacak ve dört veya beş sene içerisinde askerler görevlerini tamamlayıp yenileriyle değişecek şekilde bir sistem uygulanacaktır (Cansız, 2019: 35; Örs, 2018: 51).

Mevcut maddeler hükümet ile Kürt beyleri arasındaki ipleri iyice germiştir. 19. yüzyılın başından beri görülen değişim dalgasından zaten rahatsız olan Kürtler, Tanzimat Fermanı'nı da bekleneceği üzere olumlu karşılamamışlardır. Eyalet sınırlarında, askeri düzende, vergi sisteminde ve gayrimüslimlerle eşitlik özelinde hukuk alanında yapılan düzenlemeler Kürtler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Uygulanan politika her ne kadar etnik bir amaç içermeyip tamamen merkezi hükümetin gücünü yerele ulaştırma gayesi taşısa da bölgedeki emirlerin gücünün kısıtlanması bir çatışma ortamının doğmasına neden olmuştu.

Kürt halkı, henüz Tanzimat'ın yarattığı şok etkisini üzerinden atamamışken ikinci darbeyi 1856 Islahat Fermanı'yla yemiştir. Fermana göre yaşadıkları bölgede daha önce Kürtlerin denetimi altında olan gayrimüslimler artık Müslümanlarla eşit konuma getirilmişti. Müslüman halk, Islahat Fermanı'nı "*Gavura gavur demek yasaklandı*" sözleriyle yeriordu (Akşin, 2018: 34). Ferman neticesinde gayrimüslim halka sırasıyla; vilayet ve belediye meclislerinde belli oranda temsilci bulundurabilme, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye üye olarak katılabilme ve kendi meclislerine kendi din adamları haricinde halktan temsilciler de gönderebilme hakları tanınmıştı (Bulut, 2014: 60; Cansız, 2019: 48). Tüm bunların yanında merkezileşme adımları neticesinde yapılan ve bölgedeki mahalli beylerin nüfuzunun azalmasına

neden olan 1858 Toprak Reformu ve bu reformun devamı olarak gelen, valilerin yetki alanını genişleterek merkezin çevre üzerindeki denetimini artırmayı hedefleyen 1864 Vilayet Kanunu, Kürt beyleri için bardağı taşıran son damla olmuştu (Heper, 2018: 82).

Kürt emirliklerinin birer birer güçlerini kaybetmesi bölgede çıkan isyanların niceliklerinin ve niteliklerinin artmasına neden oluyordu. Bu isyanların en önemli sonuçlarından biri ise bölgedeki süregelen parçalanmışlığı daha da körüklemesiydi. Gün geçtikçe birbirinden kopan ve birbiriyle çatışan Kürt beylikleri, dönem içinde bütünleşmiş bir Kürt hareketinin ortaya çıkmasının önündeki en büyük engeldi. Aşiretler arasında bir türlü kurulamayan ortaklık, Kürtlerin ulusal bir düşünce içine girmelerini gayrimümkün kılmıştı (Heper, 2010: 77-79). Dönemin başkaldırıları arasında göze en çok batanlar ise Botan Emiri Bedirhan Bey ve İzzeddin Şir'in isyanlarıydı.

1.3.1.1. Bedirhan Bey İsyanı

Uzun yıllar Cizre-Botan emirliği yapan ve devlete sadakatiyle bilinen Bedirhan Bey, Tanzimat'ın getirmiş olduğu merkezileşme adımlarına karşı çıkmış ve bölgesinin merkezle bağını koparması için başkaldırmıştır. Bedirhan Bey; hâkimiyeti altında bulunan bölgenin, Musul'a bağlanmasını ve vergi yükümlülüğüne tabii olmayı bir türlü hazmedemediği gibi gayrimüslimlerle kanun önünde eşit konuma getirilmeyi de kabullenememiştir. 1839 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın başarıyla sonuçlanan isyan girişiminden de oldukça etkilenen Bedirhan, hıncını bölgenin Hristiyan halkı Nasturilere saldırarak ve büyük bir katliam yaparak çıkarmıştır. Yaptığı saldırılar neticesinde Bedirhan Bey bir süre sonra bölgenin en önemli gücü haline gelmiş, Cizre'yi kendi otorite bölgesi adına başkent ilan etmiş, adına hutbe okutup para bastırmıştır (Afyoncu, 2016: 551; Biçer, 2014: 219). Merkezi iktidardan gelen emirleri dinlememeye, onlara karşı hareket etmeye devam eden Bedirhan Bey, nihayetinde bölge sorumlusu Musul Valisi Mehmed Paşa'nın idari düzenleme teklifini de reddedince Osmanlı Devleti, askeri gücünü devreye sokmuştur. Başta Bedirhan Bey'in kuzeni İzzeddin Şir Bey olmak üzere önemli Kürt beylerinin desteğini alan Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Bedirhan Bey ve ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratmış ve isyanı sonlandırmıştır (Cansız, 2019:

40). Osmanlı ordusu tarafından yakalanan Bedirhan Bey, önce İstanbul'a gönderilmiş oradan da Girit'e sürgün edilmiştir. Burada kendisine ve ailesine tahsis edilen bir konakta bir süre göz hapsinde tutulan Bedirhan Bey, padişahın Şam'a gönderilmeyi rica etmiş ve ricası kabul edilince 1868 yılında Şam'a geçmiştir. Bedirhan Bey, 1870 senesinde burada hayatını kaybetmiştir (Akkurt, 2019: 11)

1843'te başlayıp etkilerini 1848'e kadar sürdüren isyanın bastırılmasıyla beraber bölge nezdinde birçok önemli karar alınmıştır. Öncelikle yukarıda da değinildiği üzere 1847 yılında bölgede yapılan idari düzenlemeyle Kürdistan eyaleti kurulmuş ve başta Hakkari ve Cizre olmak üzere bölge tamamen merkezi yönetimin denetimi altına alınmıştır. İsyanın bastırılmasında kuzenine karşı önemli rol oynayan İzzeddin Şir, yeni mütesellim olarak atanmış ve merkez adına yönetimi üstlenmiştir. İsyanı sona erdiren Sultan Abdülmecid'e "Kürdistan Fatihi" unvanı verilmiş ayrıca Osmanlı Hükümeti tarafından isyanın bastırılmasında rol oynayan askerlere ve destekçilere "Kürdistan Madalyası" adında bir madalya takdim edilmiştir (Örs, 2018: 49).

Bedirhan Bey İsyanı, Tan'a göre bağımsız bir devlet kurma düşüncesinden ziyade idari bir karardan kaynaklanmaktaydı. Keza, Akyol da yukarıdaki düşünceye ek olarak isyanın bir diğer nedeninin vergi alanında yapılan değişikliğin Bedirhan Bey ve akrabaları tarafından kabul edilmemesi olduğunu belirtmişti. Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere Botan Emiri Bedirhan Bey'in isyanı Kürtlük bilinciyle alakalı değil, merkezi devletin yetki alanını genişletmesine karşı bir kalkışma olarak kabul edilmektedir (Bilgiç, 2011: 52).

1.3.1.2. İzzeddin Şir İsyanı

Bedirhan Bey isyanında, Osmanlı ordularına yardım eden ve isyanın bastırılmasındaki yüksek gayreti nedeniyle merkezi idarenin bölgedeki yöneticisi konumuna getirilen İzzeddin Şir –tarihteki diğer adıyla Yezdanı Şir-, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Kırım Savaşı'na girdiği yıllarda Rus ileri gelenlerinden aldığı övgüler ve hediyeler neticesinde merkezi otoriteye isyan bayrağı açmış, bölgede büyük bir karışıklık çıkarmıştır. Hakkari ve Cizre merkezli başlayan isyan, İzzeddin Şir'in birliklerinin Bitlis'i ve Siirt'i ele geçirmesi sonucu şiddetlenmiştir. Osmanlı Devleti, ilk olarak Salih Paşa'yı bölgeye yollamış ve sorunu masada çözme

planlamıştır. Ancak Salih Paşa, kısa sürede sorunun böyle çözülemeyeceğini ve tek yolun askeri güç kullanmak olduğunu merkeze bildirmiş ve Şubat 1855'te Osmanlı ordusu Mirliva Mehmet Paşa komutasında harekete geçmiş, isyanı kısa sürede bastırarak İzzeddin Şir'i yargılanmak üzere İstanbul'a göndermiştir (Cansız, 2019: 45; Onay, 2016: 232).

Dönem içindeki en büyük iki isyanın incelenmesi sonucunda da görüleceği üzere Tanzimat Dönemi'nde yaşanan Kürt isyanları, hiçbir şekilde kimliksel nitelikler taşımamakta ve tamamen dönem içinde yapılan inkılaplara karşı konumlanmaktadır. Tarih boyunca bölgelerinde merkezin etkisini hiç bu kadar hissetmemiş olan Kürt beyleri, bu durumdan büyük bir hoşnutsuzluk duymuş ve bunu çıkardıkları isyanlarla dışa vurmuşlardır. Kısacası bölgedeki beylerin nüfuza, halkın ise dine dair duydukları kaygılar beraberinde bir kalkışma durumu getirmiştir. 1877'de tahta çıkan Sultan Abdülhamid'in, Kürt halkının dine dair yaşadığı kaygıları kendisinin de taşıması ise imparatorluğun bu dönemde Kürtlerle ilişkilerini iyileştirmesini sağlamıştır.

1.3.2. 2. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)

Osmanlı İmparatorluğu'nun 34. padişahı ve 113. İslam halifesi 2. Abdülhamid, tahta çıktığı gibi büyük bir krizle karşı karşıya kalmıştı. Sultan, tahta çıktığında ilan edilen meşrutiyet ve beraberinde açılan parlamento yine kendisinin kararıyla bir süre sonra kapatılmıştı. Keza 93 Harbi'nin getirmiş olduğu ortam, ülkeyi çoktan darboğaza sokmuştu. Savaş ortamı, en çok Kürtler ve Ermeniler cephesinde hissedilmiş, aynı bölgede yaşayan iki halkın arasındaki ipleri fazlasıyla germiştir.

Avrupalıların, Ermenilere gösterdiği yoğun ilgi; Kürtleri bölgedeki güvenlik hususunda oldukça endişelendiriyordu. Başta padişahın, savaş öncesinde İslam'ı birleştirici güç olarak kullanması ve bunun yanında İsmail Hakkı ve Semih paşaların bölgenin önde gelen aşiretleriyle ikna görüşmeleri sonucu Kürtler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Osmanlı saflarında katılmışlardı. Ancak Osmanlı'nın savaştan mağlup ayrılması sefaletin yanında var olan endişeyi de zirveye çıkarmıştı (Öcal, 2018: 53).

Bölge ve bölge halkı için büyük bir kırılma olarak görülen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve beraberinde imzalanan Berlin Anlaşması, Osmanlı

Devleti'nin toprak ve tebaa kaybetmesine neden olmuş; devlet, ağırlıklı biçimde dini olarak Müslüman, etnik olarak Türk devleti haline gelmişti. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde yer alan *“Babîâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir”* hükmü hem devlet hem de Kürtler cephesinde büyük bir memnuniyetsizlik ve kaygıyla karşılanmıştı. Bu tarihten sonra Doğu bölgesinde yaşayan Kürtler, devlet nazarında oldukça değerlenmiş; bölgede kalan Ermenilere karşı denge unsuru ve denetleyici mekanizma haline gelmişlerdi. Nasıl ki Avrupalılar, bölgedeki Ermenilere güç aktarmışsa Kürtler için aynısını Osmanlı Devleti yapmıştı (İbrâl, 2014: 15; Örs, 2018: 147).

Tanzimat döneminin başlıca politikası olan Osmanlıcılık'ın bir süre sonra işlevini yitirmesi ve Berlin Anlaşması sonrasında İslam birliği anlayışının yükselmesi üzerine devlet bünyesinde dinsel kökenli yeni bir fikir benimsenmişti. İslamcılık politikası, imparatorluğun Müslüman milletlerini bir araya toplamayı amaç edinmiş, özellikle 2. Abdülhamid döneminde oldukça önemli bir rol üstlenmişti. Müslüman Kürtler, 2. Abdülhamid'in Panislamist politikasının muhatabı olan kesimlerden biri olmuştu. Padişah, bu politika ile devleti girdiği bataktan çıkarma düşüncesinin yanında özellikle merkezileşme çabaları sonrası devletle arası açılmış olan Kürtleri tekrar devlete entegre etmeyi ve oluşan gerginliği gidermeyi amaçlamıştı. Zaten Kürtlerin büyük bir kısmının da devletten ayrılma gibi bir isteklerinin olmaması, eski düzenin devamının gerekliliğine ve kaybettikleri yetkilerini tekrar alacaklarına inanması Sultan ile Kürtler arasında bir ittifak yapılmasını kolaylaştırmıştı. Bahsi geçen ittifak, 2. Meşrutiyet dönemine kadar sürmüştü (Arslan, 2016: 28).

Abdülhamid, Kürtlerin yaşadığı coğrafyaya özel bir önem veriyor ve bunun da karşılığını büyük bir sevgiyle alıyordu. Sultan, Kürtler arasında *“Bave Kurdan”* (Kürtlerin Babası) olarak anılmaya başlamıştı. Zaten geçmişten beri hep muhafazakâr bir görüntü sergileyen Kürtler, hilafete bağlılığı dolayısıyla da sultana sadakati inançlarının bir gereği olarak görüyordu (Çift, 2018: 14). Kürtlerin çoğu, padişahı uhrevi anlamda da büyük bir değer olarak görüyor ve ona karşı çıkmayı dinin temellerinden birine karşı çıkmakla bir tutuyorlardı. Bu durumda ister istemez bölge halkının milliyetçi bir anlayıştan uzak durmasını beraberinde getiriyordu. (Örs, 2018: 185; Fırat, 2018: 46). Halifelik, Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Müslüman

halklar için birleştirici bir güçken Kürtler için çok daha birleştiriciydi. Hele ki Abdülhamid'in azınlıklara verdiği değer göz önünde bulundurulduğunda sultan, başta Kürtler olmak üzere devlet içindeki birçok millet için vazgeçilmez konumdaydı. Nitekim Ortaylı, 2. Abdülhamid'in azınlıklara verdiği değeri şu şekilde özetliyor: “... Abdülhamid, sorumluluklarının bilincindedir ve Müslüman değerlerini de sahiplenir. Hiç kimse Abdülhamid kadar Arapları başa geçirmemiş, hiç kimse onun kadar Kürtlere iltifat etmemiştir. Arnavut’a ve Boşnak’a onun kadar değer veren yoktur” (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 22).

Bittabi tüm Kürtler, Sultan hakkında aynı düşünmüyordu. 2. Abdülhamid'in merkeziyetçi ve sansüre dayalı yönetimi, eğitilmiş Kürt kesim tarafından oldukça eleştiriliyor hatta ülke içinde alttan alta bir muhalefet bile yeşeriyordu. 1889'un Haziran ayında Askeri Tıbbiye öğrencileri olan İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve Mehmed Reşid -İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet, Kürt kökenliyken İbrahim Temo, Arnavut; Mehmed Reşid, Çerkez kökenlidir- tarafından kurulan İttihad-ı Osmani örgütü ilerleyen yıllarda hem Osmanlı Devleti'ni hem de Türkiye Cumhuriyeti'ni etkileyecek bir konuma gelecekti (Aksu, 2012: 18).

1.3.2.1. Şeyh Ubeydullah İsyanı

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde İstanbul, cihat çağrısında bulunarak tüm Müslümanları saflarına davet etmişti. Doğu'daki en büyük tarikatlardan biri olan Nakşibendi tarikatının şeyhi Ubeydullah da bu çağrıya kulak vererek kendi milis güçleriyle Osmanlı saflarına katılmıştı. Kürt emirliklerinin gücü kırıldıktan sonra ön plana çıkmaya başlayan şeyh ve ailesi, özellikle 2. Abdülhamid döneminde Hakkari bölgesinde büyük miktarda arazi sahibi olmuş ve nüfuzunu arttırmıştı. Nakşibendi Tarikatı'nın başı olan Şeyh Ubeydullah, Kürt halkı tarafından duyulan büyük bir saygıya mazhardı. Şeyh, kimi kaynaklara göre beklenenden az sayıda, kendi aktardığına göre ise topladığı yaklaşık 40.000 kişilik bir güçle Osmanlı ordusuna katılmıştı. Aslında tüm bunlar onun ilerisi için yaptığı hesabın ön hazırlığıydı. Nitekim Osmanlı, savaşı kaybettikten sonra şeyhin birlikleri, teslim aldıkları cephaneleri teslim etmemiş ve o andan itibaren isyan hazırlığına girişmişlerdi. (Biçer, 2014: 221; Örs, 2018: 186).

İsyanın yöneleceği ülke İran'dı. Çünkü şeyh, uzun zamandır İran Hükümeti'nin haksız vergi kazancı elde ettiğine dair şikâyetleri yakından takip ediyordu. Ancak son zamanlarda gerçekleşen inkılaplarla beraber Ermenilerin bölgede oldukça güçlenmesi Kürtler arasında yeni bir korkuyu doğurmuş ve Osmanlı'nın da hedef tahtasına konmasına neden olmuştu. Nitekim Osmanlı'nın savaştan mağlup ayrılmasıyla beraber tüm Anadolu'da olduğu gibi Doğu bölgesinde de savaş sonrası yaşanan acılar, Kürt halkının Şeyh Ubeydullah'a daha da bağlanmasına sebep olmuştu (Cansız, 2019: 68). Bittabi bu durum şeyhin elini ziyadesiyle güçlendiriyordu. 1880 yılında Ubeydullah, bölgenin diğer şeyhlerini ve kanaat önderlerini toplayarak bir konuşma yapmış, onları Osmanlı ve İran'a karşı kıskırtmıştı. Bu yoğun katılımlı konuşma sonrasında Şeyh Ubeydullah, padişahın İstanbul davetine icabet etmiş ama kısa süre içinde oradan kaçmıştı. Bu durum hem Osmanlı-İran hattında tansiyonun yükselmesine sebep olmuş hem de isyanın başlamak üzere olduğunu kanıtlamıştı. Şeyhin oğlu Abdülkadir'in, İran Hükümeti tarafından kendisine verilen vergi toplama ödevine karşı çıkmasıyla fitil ateşlenmiş; şeyh, isyanın ilk aşamasında oğluna destek amacıyla askerlerini İran'a karşı harekete geçirmiş, bu sırada Osmanlı'yla ters düşmemek ve iki devlet arasında kalmamak adına müritlerine şimdilik sultanın sözünden çıkmamalarını tembihlemişti (Öcal, 2018: 60).

Şeyh Ubeydullah, özellikle isyanın ilk aylarında İran lehine savaşan bazı güçlerin de kendi saflarına katılmasıyla önemli başarılar elde etmiş, İran sınırları içindeki belirli bölgeleri kontrol altına almıştı. Ancak ilk bozgunu atlattıktan sonra İran ordusunun toparlanması neticesinde şeyhin ordusu büyük kayıplar vermeye başlamış ve Osmanlı sınırları içine geri çekilmişti. Şeyh, 1881 yılının başında padişah tarafından tekrar İstanbul'a davet edilmiş ve oraya geçmişti. Burada bir sürgün hayatından ziyade padişahın özel davetlisiymişçesine ikramlarla karşılanan, şehre gelişinin şerefine top atılan Şeyh Ubeydullah ve beraberindekiler bir cezaya çarptırılmamıştı. Şeyh Ubeydullah, tüm bu ikramlara rağmen aklındaki isyan fikrinden bir an olsun vazgeçmemiş; fırsat bulduğu ilk anda yine İstanbul'dan kaçarak Hakkari civarına gelmiş ve yeni bir ayaklanma hazırlığına başlamıştı. Fakat Osmanlı güçleri, bu sefer bölgedeki ayaklanmayı çok büyümeden bastırmış; şeyhi tutuklamıştı. İkinci isyan denemesi sonrasında Şeyh Ubeydullah, Hicaz'a sürülmüş

ve 1883'te hayatını bu topraklarda kaybetmişti (Ağca, 2012: 106). Her ne kadar bu isyan özelinde konu hakkında tartışmalar olsa da genel kabul tıpkı aynı dönemde ortaya çıkan Kürt isyanları gibi bu isyanın da etnik bir temel taşımadığı ve dini ve feodal yönlerinin ağır bastığı şeklindedir (Bilgiç, 2011: 55). Öte yandan İngiltere, Rusya ve İran'da bulunan mevzubahis isyan hakkındaki belgeler, bu isyanın Sultan Abdülhamid eliyle Şeyh Ubeydullah'a düzenletildiğini ve böylece Doğu bölgesinde hem sınır komşusu İran'a hem de bölgede yaşayan Ermenilere bir gözdağı verildiği görüşünü ortaya atmaktadır. Belgeler bu iddialarını, sultanın, Şeyh Ubeydullah'a gösterdiği özel ilgiyi işaret ederek desteklemektedir (Biçer, 2014: 223).

İsyan sonrasında Osmanlı Devleti, bölge özelinde yeni önlemler almaya başlamış ve Kürtlerin yaşadığı topraklara ek bir önem göstermeye çalışmıştır. Merkezin buradaki kolları olan yöneticiler, bizzat Sultan Abdülhamid'in emriyle İslamcılık politikası çerçevesinde şeyhler ve tarikat liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş, onların her girişimini desteklemiştir. Bunun yanında bölgede yeni okullar açılmış, mevcut medreseler desteklenmiş ve devletin eli büyük ölçüde hissettirilmeye çalışılmıştır (Örs, 2018: 205). Nitekim 2. Abdülhamid, bu isyan sonrasında Hamidiye Alaylarının kurulması fikrini ciddi anlamda düşünmeye başlamıştır.

1.3.2.2. Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektepleri

Padişahın bu dönemde yapmış olduğu icraatlar arasında Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektepleri çalışmaları Kürtler adına önemli yer tutmaktadır.

19. yüzyılın sonuna yaklaşırken Osmanlı Devleti, Kürtler ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu bölgesindeki karışıklıklardan büyük hoşnutsuzluk duyuyordu. Bölgede çıkan karışıklıkları merkezi ordu gücüyle bastırmak hem diğer bölgelerin güvensiz duruma düşmesine neden oluyor hem de hazineye ciddi bir külfet yüklüyordu. Sultan, bu durum karşısında nüfus olarak bölgenin etkin gücü olan Kürtleri, askeri nüfuz anlamında da güçlendirmeyi planlamış ve yapacağı hamleyle Kürtlerin çıkardığı karışıklıkların yanında Ermeni sorununun da çözüleceğini düşünmüştü. Hamidiye Alayları, büyük bölümünü Kürtlerin oluşturduğu milis güçlerdi ve 2. Abdülhamid'in bölgede kurmaya çalıştığı düzenin bir parçasıydı (Kırca, 2017: 27; Öcal, 2018: 89).

Hamidiye Alayları oluşturulurken sultan; Kürt coğrafyasındaki asayışı sağlamayı, başta göçebe aşiretler olmak üzere bölgede yaşayan tüm aşiretleri devletin denetimi altına almayı, ülkenin doğu sınırını güvence altına almayı ve radikal Kürt milliyetçiliğinin gelişimini bir Müslüman birliği kurarak önlemeyi amaçlamıştı. Nitekim çalışma beraberinde, Kürt aşiretlerinin yönetime sadakatle bağlılığını getirmiş ve bölgenin kontrolünün elde tutulmasını sağlamıştır. Rusların Kazak süvarilerinden esinlenilerek ve padişahın adı verilerek hayata geçirilen, çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bu örgütün fikir babası Şakir Mehmet Paşa ve Zeki Paşa'dır. Hamidiye Alayları, 20 Ekim 1890 tarih ve 233 sayılı yasayla kurulmuş, resmen 1891'de hayata geçmiştir (Özcoşar ve Ertekin, 2009: 25; Özcoşar ve Vali, 2017: 156; Arslan, 2016: 29-30).

Hamidiye Alayları ilk olarak Ermenilerin yoğunlukta olduğu Bitlis ve Van sancaklarında kurulmuş zamanla faaliyet alanını genişletmiştir. Silahaltına alınan Sünni Kürt aşiretlerinden oluşan bu milis kuvvetler, düzenli ordu görünümünden uzak olmuştur. Alaylar, sadece eğitim dönemlerinde ve ihtiyaç duyulduğunda toplanmış, alayda görevli kişiler yılın diğer dönemlerinde kendi işlerine devam etmiştir. Proje kısa zamanda Kürt aşiret reislerinin takdirini kazanmış ve alaylara katılım üst düzeyde olmuştur. Sultan, aşiret liderlerine hatırı sayılır derecede silah, para ve hediye vermiş; onlara yarbaylık dâhil olmak üzere pek çok unvan bahşetmiştir. Sultanın ikramları bunlarla da sınırlı kalmamış, alaylara mensup aşiretler vergiden ve askerlikten muaf tutulmuştur. Aşiret reislerinin çocukları bizzat padişahın davetlisi olarak İstanbul'a çağırılmış ve çocuklar, özel bir eğitime tabi tutularak vakti geldiğinde çeşitli memuriyetlere atanmıştır. Tüm bu yapılanlarla beraber bölgenin aşiret yapısı Osmanlı Devleti'yle bütünleştirilmiştir (Cansız, 2019: 80).

Hamidiye Alayları adı altında 1891'den 1908'e kadar 65 ayrı birlik kurulmuş; bu birlikler, 2. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da faaliyetine devam etmiştir. Alayın adı 1909 yılında Aşiret Alayları, 1912 yılında ise Aşiret Süvari Fırkaları olarak değiştirilmiştir. Süreç içinde bölgedeki birçok karışıklığa set çekmiş, 1. Dünya Savaşı dâhil olmak üzere birçok savaşta boy göstermiş ve başarıları neticesinde birçok madalya kazanmış teşkilatın, zamanla bozulan yapısı onu problem çözen olmak yerine problemin kendisi haline getirmiştir. Bölge aşiretleri arasındaki

güç dengesinin bozulması neticesinde bizzat alaylarda görevli kişilerce karışıklıklar çıkarılması alayların sonunun geldiğinin habercisi olmuştur. Hamidiye Alaylarının faaliyetlerine, 1915 Sarıkamış Harekâtı sonrasında son verilmiştir (Akkurt, 2019: 16; Çift, 2018: 15).

Başta Kürt aşiretleri olmak üzere bölgede yaşayan birçok kişinin özellikle hayata geçirildiği ilk yıllarda Hamidiye Alayları projesinden memnun olduğu bilinse de karşıt seslerin yükseldiği de malumdur. 1898 yılında Kahire’de yayın hayatına başlayan ve ilk Kürt gazetesi sıfatını taşıyan Kürdistan gazetesi, dönem içinde Sultan Abdülhamid’e muhalif Kürtlerin bir araya geldiği bir yayın organı olma özelliğini taşımaktadır. Kürdistan gazetesi, Bedirhan ailesinin basın alanındaki bir hareketidir. Abdülhamid’in Hamidiye Alayları projesini, Kürtler ve Ermenileri birbirine düşürdüğü ve her ne kadar birçok Kürt tarafından fark edilemese de aslında Kürtleri baskılama üzerine bir uygulama olduğu gerekçesiyle ziyadesiyle eleştiren gazetenin ilk sayısından sonra ülke sınırları içerisine sokulması yasaklanmıştır (Dernek, 2014: 16; Issı, 2013: 128-132)

2. Abdülhamid’in azınlıklar özelinde Müslüman birliği amacıyla yaptığı bir diğer çalışma Aşiret Mektepleri idi. Nuri Paşa’nın önerisiyle 1892’de Beşiktaş’ta hayata geçirilen Aşiret Mektebi Hümayunu’nun öncelikli hedef kitlesi Arap aşiretleri ve onların 12-16 yaş arasındaki erkek çocuklarıydı. Ancak bu okullar, Arap aşiretlerinden çok Kürtler ve Arnavutların ilgisini çekmişti. Bu yoğun ilgi ve art arda gelen ricalar üzerine başta Hamidiye Alaylarında görevli aşiretler olmak üzere bölgede yaşayan ve nispeten sorun çıkarma potansiyeli diğerlerine göre daha yüksek olan aşiretlerin çocukları da okula kabul edilmeye başlanmıştır. Okulun amacı devletine ve milletine sadık memur bir kadro yetiştirmektir (Çift, 2018: 15; Fırat, 2018: 48).

Dini ilimler, pozitif bilimler, yabancı diller ve askeri bilgilerin bir arada verildiği okulun eğitim süresi ilk açıldığında iki yıl olsa da sonradan beş yıla çıkarılmıştı (Biçer, 2014: 232). Toplum mühendisliği amacıyla hareket eden bu kurum, genç beyinleri yükselişe geçmiş olan milliyetçi düşüncelerden uzak tutarak onlara devlet sevgisi ve sadakati aşlamayı planlıyordu (Heper, 2014: 81). Ancak Aşiret Mektepleri uygulaması, bir süre sonra işlevini yitirmiş, devlet nazarında zararlı düşüncelerin toplandığı bir yer olarak görülmeye başlanmıştır. Her ne kadar

birçok yazar tarafından asıl kapanış nedeni bu olay olarak gösterilmese de yemekhanede çıkan yemeği beğenmeyen öğrencilerin protestosu üzerine okul, 1907 yılında bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır (Biçer, 2014: 232-233).

Aşiret Mekteplerinin faaliyet gösterdiği son bina olan Kabataş'taki Esmâ Hatun Konağı, 1908 yılında Kabataş Erkek Lisesi'ne çevrilmiştir. Bu kurum, varlığını günümüzde de aynı binada sürdürmektedir (Örs, 2018: 291). Ayrıca, Aşiret Mektebi mezunu öğrenciler bir süre sonra tarih sahnesine ilk eğitilmiş milliyetçi Kürt kadro olarak çıkmışlardır. Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarında görülen Şeyh Sait İsyanı'nın düzenleyicileri arasında bu okul mezunları da bulunmaktadır (Dernek, 2014: 16).

2. Abdülhamid uyguladığı bu ve benzeri politikalarla Kürtlerin önemli bir bölümünün takdirini, sevgisini ve sadakatini kazanmış; Kürtlerle kurduğu iyi ilişkiler neticesinde iktidar yıllarını bu milletle çok büyük sorunlar yaşamadan geçirmişti. Hatta sultan, iktidardan indirildiğinde buna ilk tepki gösteren milletlerden biri Kürtler olmuştu (Yayman, 2016: 37).

1.4. 20. Yüzyıl: Osmanlı'nın Son Yılları ve Gelişen Kürt Milliyetçiliği

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde Kürt milliyetçiliğinin fitili yavaş yavaş ateşlenmeye başlamıştı. Bedirhan ailesinin Kürdistan gazetesini çıkarmaya başlaması, başta İttihatı Terakki olmak üzere art arda muhalif örgütlerin kurulması bu durumun en net kanıtıydı. 20. yüzyıl ise başından itibaren yeni fikirlere, örgütlere ve isyanlara sahne olacaktı. Tüm bunlar beraberinde büyük bir değişim getirecekti.

2. Abdülhamid'in istibdada dayalı yönetimi, eğitilmiş muhalif kesim tarafından iyiden iyiye eleştirilir olmuş; anayasanın ve meşrutiyet rejiminin yürürlüğe konması isteği geniş kesimlerce dillendirilmeye başlanmıştı. Bu isteğin en keskin savunucusu ise temeli 1889'da atılan İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Her ne kadar sultan, kendisine karşı yöneltilen eleştirilerin vatanın aleyhine olduğunu ve doğru yönetim şeklinin kendi yönetim tarzı olduğunu düşünse de 1908 yılının temmuz ayına gelindiğinde İttihat ve Terakkiciler, meşrutiyet isteklerini saraya kabul ettirmiş ve Abdülhamid döneminde ikinci kez meşrutiyet ilan edilmişti. Abdülhamid, Nisan 1909'a yani 31 Mart Vakası'na kadar tahtta kalmış ama 2. Meşrutiyet'in ilanından

sonra iyice pasif bir konuma geçmiştir. Rumî takvim 31 Mart 1325 tarihini gösterdiğinde İstanbul'da önü alınamaz bir muhalif isyanı vuku bulmuştu. Bu isyan her ne kadar Hareket Ordusu tarafından bastırılrsa da başta Sultan 2. Abdülhamid olmak üzere tüm hükümet başkaldırı neticesinde yerinden edilmişti. Artık İTC'nin eli çok daha güçlüydü (Örs, 2018: 311-315).

2. Abdülhamid'in hal'edilmesi ve artık adına hutbe okunmayacağı haberi İstanbul ve Balkanların genelinde sevinçle karşılanırken haber Anadolu'ya ulaştığında en büyük tepkiyi Kürt halkı göstermişti. Kürt halkıyla arası çok iyi olan sultanın tahttan indirilmesiyle halifelik makamının ve Panislamist politikanın da büyük zarar gördüğünü düşünen Kürt halkı, İTC'ye öfke içindeydi. Hele ki Hamidiye Alayları içindeki dönüşümle rütbe sahibi isimlerin alt rütbeye düşürülmesi Kürt aşiretleri arasındaki endişeyi ve eski düzenin geri getirilmesine dair isteği daha da körüklemişti (Dernek, 2014: 20). Genel anlamda Kürt halkının meşrutiyete ve İTC'ye karşı tavrı şu şekilde özetlenebilir: Bölgede yaşayan beyler, şeyhler, ağalar ve sade vatandaş; durumdan büyük hoşnutsuzluk içindeyken Kürt kökenli devlet memurları, elde ettikleri pozisyonları korumak için değişime ses çıkarmamayı tercih etmişler ve ekseriyetle yerlerini korumuşlardı. İstanbul'da yaşayan aydın Kürt kesim ise değişimden memnundu hatta bizzat değişimi yaratanlar içindeydi (Cansız, 2019: 99-100). Bu genel bakışın dışında durum daha detaylı incelendiğinde karşımıza şaşırtıcı olgular çıkmaktadır.

1.4.1. Kürt Halkının Meşrutiyete ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Yaklaşımı

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan itibaren Kürt kökenli birçok isim cemiyetin önemli görevlerini üstlenmişti. Örgütün kurucularından olan Diyarbakırlı İshak Sükûti ve Arapgirli Abdullah Cevdet bu isimler arasında en çok öne çıkanlardı. Cemiyete gönül verenler genellikle Aşiret Mektebi veya Askeri Tıbbiye mezunu isimler olsa da dönemin bazı din âlimleri de İTC'yi destekleyenler arasındaydı. Bitlis'in Nurs köyünde doğmuş olan Said Nursî bu âlimlerden biriydi. Daha önce Abdülhamid'den Kürdistan yöresinde bir üniversite kurulması için ricada bulunan Nursi, İTC'nin yönetime geçmesiyle beraber Kürt derneklerinde aktif olarak rol almaya başlamıştı. Said Nursî, meşrutiyetin ilanı nedeniyle Kürt aşiretlerine çektiği

telgrafta şunları söylüyordu: “*Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi işittiğimiz mesele ise hakikat, adalet ve meşveret-i şer’iyyeden ibarettir... Hüsn-ü telakki ediniz. Muhafazasına çalışınız. Zira dünyevi saadetimiz meşrutiyettedir. Ve istibdattan ziyade biz zarardayız*”. Ancak Nursi, İTC’nin seküler yapıya bürünmesinden kısa bir süre sonra cemiyete olan desteğini kesmişti (Aksu, 2012: 21; Örs, 2012: 74).

Bu isimlerin yanında bölge halkının bir kesimi de meşrutiyeti ve İTC’nin yönetime gelişini coşkuyla karşılamıştı. Özellikle Hamidiye Alaylarının tavrından ve eski düzenin yarattığı düzensizlikten şikâyetçi olan bu kesim, değişimden memnundu. Dönem içinde Diyarbakır’da yayınlanan Peyman isimli yerel gazetede yer alan haber, durumun kanıtı niteliğindedir: “*Ağalık sistemi yoksulların üzerinden kaldırılmak üzeredir... Artık bir ağalık sistemi kalmamıştır. Hepimiz Osmanlı vatandaşıyız*” (Örs, 2012: 74).

Cemiyete ve getirdiği yeni düzene destek veren Kürtler dışında bu durumu tepkiyle karşılayan Kürtler de vardı ve değişime tepkili olanlar sayıca daha fazlaydı. Abdülhamid’e baktığında karşısında bir sultandan ziyade bir halife gören Kürtler, İTC’nin dini hedef aldığını düşünüyorlardı. Sultana ve halifeye sadakat onlar için değerini yitirmemişti ve bu da bölgede art arda isyanlara neden olmuştu. 1908 yılında Süleymaniyeli Şeyh Said Berzenci, İTC’ye ve inkılaplarına meydan okuyarak bir ayaklanmaya girişmişti. Padişahın görevine geri getirilmesini isteyen şeyh, müritleriyle beraber ayaklanmıştı. Yine bu ayaklanmayı duyan Hamidiye Alayları Komutanı İbrahim Paşa da askeri birliğiyle beraber Şam’a doğru yürümüş ve orayı Padişah Abdülhamid adına aldığını belirterek İstanbul’a rest çekmişti. Osmanlı birlikleri kısa süre içinde iki isyan bölgesine de hareket etmiş; önce Süleymaniye’deki isyanı bastırmıştı. İsyanı bastırmak için girilen çatışma sırasında Şeyh Said Berzenci, evinin önünde hayatını kaybetmişti. Diğer taraftan hareketin Şam ayağı da başarıyla bastırılmış, İbrahim Paşa geri püskürtülmüştü. İbrahim Paşa, yakalanarak ibretiâlem maksadıyla idam edilmişti (Biçer, 2014: 236-237; Arslan, 2016: 32). Yine aynı yıllarda Şeyh Abdüsselam, birliğini yanına alarak Doğu bölgesinde Kürtçenin resmi dil olması ve eğitimin de bu dille yapılması isteğiyle İstanbul’a doğru yürümeye başlamıştı. Bu isyan, merkezi beklendiğinden daha çok uğraştırmış; etkilerini 1914 yılına kadar sürdürmüştü (Fırat, 2018: 49). Ayrıca Şeyh Abdüsselam Barzani İsyanı, başlangıcındaki mevzubahis istekler nedeniyle birçok

kaynakta, milliyetçi ibareler barındıran ilk Kürt isyanı olarak da anılmaktadır (Maral, 2014: 64).

Kürtlerin; Abdülhamid'e bağlılıklarını hala yitirmemiş olmaları, art arda gelen askeri ve siyasi mağlubiyetleri kötü yönetime bağlamaları ve son olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık politikasını terk ederek Türkçülük politikasına yönelmesi merkezle Kürtler arasındaki bağları koparmıştı (Örs, 2012: 112-113). Meşrutiyet ortamının örgütlenme adına getirmiş olduğu özgürlükçü hava artık oklarını İTC'ye yöneltmişti. Art arda kurulan örgütler hem İTC'nin sonunun hem de Kürt milliyetçiliğinin başlangıcının habercisi niteliğindedi.

1.4.2. Meşrutiyet Yıllarında Kurulan Kürt Örgütleri ve Gelişen Kürt Milliyetçiliği

Meşrutiyet yıllarının getirmiş olduğu özgürlük ortamı, ülke çapında basın-yayın ve örgütlenme hareketinin de yükselmesine vesile olmuştu. Neredeyse her köşe başında bir gazete dağıtımına ya da bir örgüt binasına rastlanıyordu. Zaten iktidarı hazırlıksız bir şekilde devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, göreve başlamasıyla beraber Osmanlı içindeki milletler ayrılıkçı bir tutum izlemeye başlamışlardı (Keyder, 2017: 79). Bittabi Kürtler de bu ortamdan nasibini almıştı ve Kürt milliyetçiliği, ardı sıra kurulan örgütler aracılığıyla yavaş yavaş doğuyordu.

1897 yılında Bedirhan ailesinin desteğiyle yayın hayatına başlayan Kürdistan gazetesi, Kürt milliyetçiliği adına tohumları serpmiş ise 2. Meşrutiyet döneminde art arda kurulan Kürt örgütleri, bu tohumları yeşertmiştir. İstanbul'da yaşayan aydın Kürtlerin önyak olduğu bu milliyetçilik adımı, ilk yıllarında Kürt dilinin ve edebiyatının geliştirilmesi, Kürt tarihinin ve kültürünün araştırılması gibi amaçlar taşırken zaman içinde siyasal bir boyut kazansa da temelinde Osmanlıcılık düşüncesini barındırmıştır. Kürt milliyetçiliğinde radikal ayrılıkçı görüşlerin ortaya çıkması ise Birinci Dünya Savaşı sonrasını bulacaktır (Dernek, 2014: 27).

1900 yılında Kürdizâde Ahmet Bey tarafından İstanbul'da kurulmuş olan ve Kürtçe alfabenin yayınlanması, Kürtçe Mevlid-i Nebi'nin basımı gibi kültürel faaliyetlerde bulunan ilk Kürt örgütü Kürdistan Azmi Kavmi Cemiyeti'nden yaklaşık 8 yıl sonra Kürt örgütleri peşi sıra kurulmaya başlanmıştır (Biçer, 2014: 234). Her ne kadar çoğunun etki alanı sadece İstanbul'la sınırlı kalmış ve geneli Anadolu'ya

ulaşamamış olsa da 1908-1920 arasında ondan fazla Kürt örgütünün kurulduğu bilinmektedir. Başta bu örgütlerin en önemlisi olarak gösterilen Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nden başlayarak dönem içinde kurulan birkaç önemli örgütü incelemekte yarar vardır.

1.4.2.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti

1908 yılında İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti -bir diğer adıyla Kürt Milli Komitesi- dönemin en dikkat çeken Kürt örgütüydü. Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdulkadir başkanlığında kurulan örgütün kurucu üyeleri arasında; Emin Ali Bedirhan, Nehrili Şeyh Abdulkadir, Damat Zülküf Paşa ve Şeyh Ubeydullah'ın diğer oğlu Muhammed Şerif Paşa'nın isimleri dikkat çekmekteydi (Cansız, 2019: 113). Cemiyet kısa sürede Erzurum, Diyarbakır, Bitlis, Muş ve Musul vilayetlerinde de şube açmış, dönem içinde diğer Kürt örgütlerinin yapamadığı şey olan bölgede yaşayan sıradan Kürt halkına inme hususunda nispeten başarı yakalamıştı. Örgütün sadece Bitlis şubesinde 8 bin üyesi olduğu bilinmekteydi ve Molla Selim'in öncülüğünde kurulan Bitlis şubesi, merkezden sonra en yoğun katılımlı oldu (Cansız, 2019: 116).

İlk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile uyum içinde çalıştığı bilinen örgüt, ülke içindeki meşrutiyet yönetiminden ve kanunların yürürlükte olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti her fırsatta dile getiriyordu. KTTC kuruluş amacını, Kürt kimliğini ve medeniyetini ortaya çıkarmak ve onu güçlendirmek olarak belirlemişti. Örgüt üyeleri, bunun yolunun eğitimden geçtiğine inanıyordu. Bu sebeple üst kimlik olan Türklüğü reddetmemekle beraber Kürtlük üzerine tarihsel araştırmalar yapmayı, ilkokullarda Kürt çocuklarının eğitime destek amacıyla Kürtçe dilbilgisi kitapları ve sözlükler hazırlamayı, İstanbul'da Türkçe ve Kürtçe dillerinde basılacak haftalık gazete çıkarmayı ve Kürt halkını siyasi arenada daha görünür kılmayı hedefliyordu. Eğitime dair hedefler doğrultusunda örgüt bünyesinde, İstanbul Çemberlitaş'ta Meşrutiyet Mektebi adını taşıyan ve Kürtçe eğitim veren bir okul dahi açılmıştı (Nergiz, 2019: 28; Ağca, 2012: 117).

Örgütün bir süre sonra daha aktif bir Kürt milliyetçiliği yolunu izlemesi ve daha radikal bir topluluk kimliğine bürünmesi İTC'nin dikkatini çekmişti. Bu durum o zamana kadar uyum içinde olan iki örgütün arasında problem yaratmıştı. Özellikle

cemiyete üye bazı aşiret reisleri ve şeyhler arasında çekişme yaşanması, Şark vilayetlerinde huzursuzluğa yol açıyordu. Bu noktada İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Vakası'ndan sonra Cemiyetler Kanunu'nda "*Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili memnudur*" değişikliğini yaparak Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni kapatmıştı (Fırat, 2018: 49).

Örgüt kapatıldıktan sonra faaliyetlerine bir süre gizli bir şekilde devam eden KTTC üyeleri, 1910 yılında Kürt Neşri Maarif Cemiyeti adındaki örgütle ortaya çıkmışlardı. Bu isimlerin yanı sıra yeni örgütte dikkat çeken yeni üyeler de vardı. Kürdistan gazetesinin kurucuları Mithat Bedirhan ve Abdurrahman Bedirhan ile eski İTC üyesi Abdullah Cevdet bu isimler arasındaydı. Adından da anlaşılacağı üzere asıl amacı eğitim faaliyetleri olan bu örgüt, daha önce KTTC'nin belirlediği hedefler doğrultusunda yol izlemeyi planlamaktaydı. Ancak Kürt Neşri Maarif Cemiyeti de bir süre sonra dağıldı (Aksu, 2012: 27; Dernek, 2014: 25).

1.4.2.2. Hevi Cemiyeti

"Umut Cemiyeti" olarak Türkçeye çevirebileceğimiz örgüt, 1912 yılında Dr. Mehmet Sekban öncülüğünde kurulmuş bir öğrenci topluluğuydu. Örgütün yayın organları "Rojî Kurd" ve "Jin" adında iki gazeteydi. Üçüncü sayısından sonra adı "Hatavi Kurd" olarak değiştirilen Rojî Kurd'un yazar kadrosu içinde Abdullah Cevdet ve Babanzâde İsmail Hakkı gibi önemli isimler vardı. Hevi Cemiyeti, İstanbul'a gelen Kürt öğrencilerini bir araya toplamayı ve Kürt kültürü hakkında bilgilendirmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla merkezini İstanbul'da konumlayan örgüt başta Bitlis ve Erzurum olmak üzere pek çok Doğu vilayetinde de şube açmıştı. Dönem içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılık anlayışından Türkçülük anlayışına doğru kaydıkça Hevi Cemiyeti ve diğer Kürt cemiyetleri de Kürt milliyetçiliği çizgisine doğru ilerliyordu. Daha önce alışık olunmadık biçimde bir Kürt devletinin kurulmasını dillendiren örgüt, faaliyetlerine Birinci Dünya Savaşı nedeniyle uzun süre ara verse de varlığını bir şekilde 1922'ye kadar sürdürmüştü. Hevi Cemiyeti, kuruluşundan kapanışına kadar tabandan beklediği ilgiyi hiçbir zaman görememiş ve deyim yerindeyse sadece bir avuç aristokrat tarafından desteklenmişti (Aksu, 2012: 28; Dündar, 2006: 98).

1.4.2.3. Gehandenî Cemiyeti

1913 yılında bu isimle kurulan ama daha sonra İrşad adı altında teşkilatlanan örgütün başkanı Abdurrezzak Bedirhan'dır. Kuruluş amacını Kürt bölgesinin eğitim ve kültür seviyesini artırmak olarak belirleyen örgüt, faaliyetlerine başladığı Hoy bölgesinde bir Kürt okulu açmıştır. Süreç içinde özellikle bölgedeki Rus yetkililerle arasını çok iyi tutan hatta bu dönemde Rusya ile Petersburg Üniversitesi'nde Kürt Dili ve Edebiyatı bölümünün açılmasına vesile olacak kadar iyi ilişkiler kuran Abdurrezzak Bedirhan ve örgütün diğer üyeleri, Doğu bölgesinde Rus propagandası yaparak halkı el altından silahlandırmaya başlamışlardır. Bitlis'te ve Siirt'te isyan için kımıldanmaların başladığı vakitte Osmanlı güçleri, duruma müdahale etmiştir. Müdahale sonucunda Abdurrezzak Bedirhan öldürülmüş, İrşad Cemiyeti kapatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'te baş gösteren Molla Selim İsyanı'nın örgütün aşıladığı fikirlerin bir uzantısı olduğu düşünülmektedir (Dündar, 2006: 99).

Kuruluşundan itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arasını iyi tutan Kürt aydınlar, meşrutiyet döneminde yaşananlar sonrası örgütten birer birer kopmaya başlamışlardır. Özellikle İTC'nin yönetiminde merkezileşme ve Osmanlıcılık politikasından Türkçülük politikasına geçiş adımları, öteki tarafta yerele verilen önemi artırmış ve Kürt milliyetçiliği anlayışını doğurmuştur. Tabi İTC'de yaşanan bu değişiklik tüm Kürtler tarafından olumsuz karşılanmamış, Ziya Gökalp ve Süleyman Nazif gibi bazı Kürt kökenli aydın isimlerin Türkçülük politikasını benimsemesiyle de sonuçlanmış (Biçer, 2014: 237-238; Arslan, 2016: 36).

Genel anlamda Kürtlerin bu dönemde meşrutiyetten ve İTC'den rahatsız olmalarının nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kürt halkı, Sultan Abdülhamid'e muhalif bu cemiyeti, İslam halifesi özelinde bizzat İslam'ın kendisine karşı gelmekle suçluyordu.
- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezileşme politikası ve Türkçülük anlayışı, Kürt aydınlar arasında büyük memnuniyetsizliğe neden olmuştu.
- Adım adım gidilen Dünya Savaşı, ülke içindeki tüm politikaları alt üst etmişti. Bu siyasi ve ekonomik çalkantıların ana nedeni olarak hükümetin yanlış siyasaları işaret ediliyordu.
- Doğu bölgesinde yaşayan aşiret reislerinin ceplerini düşünerek hareket etmesi ve halkı kendi yoksulluğuyla baş başa bırakması neticesinde Rus

ve İngiliz yetkililer bölgede kendi ülkelerinin propagandalarını yapmaya başlamışlardı. Bu da cahil ve yoksul halk nezdinde büyük bir kafa karışıklığı yaratıyordu (Cansız, 2019: 109)

Tüm yaşananlar yetmezmiş gibi Osmanlı halkları şimdi çok daha zor bir sürece hazırlanıyordu. Kader birlikteliği bir kez daha en çarpıcı şekilde sınanacaktı. Bu imtihanın adı ise Birinci Dünya Savaşı'ydı.

1.4.3. Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde Kürtler

Kürtler, Sultan 2. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden dolayı bir hoşnutsuzluk içindeydiler ve İTC'nin verdiği bazı yönetsel kararlara karşı bir direnç göstermekteydiler. Ancak o yıllarda art arda patlayan Trablusgarp, Yemen, Balkan savaşları ve son olarak Birinci Dünya Savaşı adeta uzun yıllardan beri süregelen devlete sadakat sözünü sahaya dökmüş ve bu sadakat, Kürtlerin büyük çoğunluğunun Osmanlı cephelerinde silah tutmasına katkı sağlamıştı. Türkler, Kürtler ve diğer pek çok millet; bu savaşlarda özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nda var olma mücadelesini omuz omuza vermişlerdi. Özellikle İslam kimliği, bu birlikteliği sağlamakta çok büyük bir etken olmuştu. Sadece Bitlis vilayetinden yaklaşık 40.000 kişinin savaş öncesinde Van'daki 10. Kolordu Komutanlığı'na katıldığı bilinmekteydi (Akçora ve Kaya, 2015: 19). Zaten Bitlis ve üzerinde bulunduğu coğrafya hem merkez noktada Ruslarla hem de Irak'a yakın bölgelerinde İngilizlerle çarpışıldığı için oldukça önem arz etmekteydi (Koca, 1997: 343).

Savaş döneminde sayıları az da olsa Osmanlı Devleti'nin aleyhine hareket eden ve başta İngilizler olmak üzere düşmanla birlikte yol alan Kürt aşiretleri de mevcuttu. Özellikle İngiltere'nin bölgedeki kolu olan Binbaşı Noel, İngiltere ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiyi kurmakla görevli isimdi (Arafat, 2008: 34). Ama tüm bunlar yaşanırken ve adım adım tarihin en büyük savaşına gidilirken Kürt halkının kulağında Karslı Âşık Şenlik'in, 93 Harbi için yazdığı dizeler vardı: "*Can sağ iken yurt vermeyiz düşmana*" (Heper, 2010: 102).

Birinci Dünya Savaşı ve sonrası döneme değinmeden önce, savaş başlamadan evvel Bitlis'te yaşanmış bir isyanın üzerinde durmak çalışma adına önem taşımaktadır.

1.4.3.1. Bitlis İsyanı

Tarihte isyanın baş aktörü Molla Selim'in adıyla da anılan başkaldırının diğer iki önemli planlayıcısı bölgenin nüfuzlu isimlerinden Gayda Şeyhi Şahabeddin ve onun amcaoğlu Seyyid Ali'dir. Ayrıca isyanın Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile İrşad Cemiyeti'nin fikirlerinin uzantısı olduğu ve bölgede yaşayan Rusların, halkı kışkırtma çabalarından kaynaklandığı da bilinmektedir. İsyanın, İttihat ve Terakki yönetimine karşı olduğu açıkça ortadadır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde başlayan isyan, savaşın ilk aylarında da devam etmiş ve ülkeyi oldukça zora sokmuştur. Kürt milliyetçiliğinin yeşerdiği bir ortamda meydana gelen isyanın, içinde ulusçu bir yön de barındırdığı aşikârdır. Nitekim Molla Selim'in, Kürdistan bölgesinin bağımsızlığı için daha önceden iki kere İstanbul'da dört kere de Hicaz'da önemli girişimlerde bulunduğu bilinmektedir (Aydoğan, 2013: 313; Onay, 2016: 235; Bingöl, 2013: 28).

İsyan ateşini yakan ilk faaliyet, Molla Selim'in kurduğu İrşad Hareketi idi. Hareket, Kürtçe olarak "Rêxistina İrşad" (Doğru Yolu Gösteren) olarak adlandırılıyordu. Amaç, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Kürt yöresinde yanlış bir yönetim sergilediğini halka anlatmak ve bu hatalı uygulamalara son vermek olarak belirlenmişti. Hareketin çıkış yeri Bitlis'ti. Rusya'nın Bitlis Konsolosu Çirkov, o günlerde İstanbul Konsolosluğuna şu raporu geçmişti: *"Kürtlerin ulusal hakları konusunda uyanışları vardı, bu yavaş yavaş Kürtlerin yaşadığı tüm bölgelere yayılmıştı. Bu uyanış ve ulusal mücadele isteği özellikle Bitlis'te yoğunlaşıyordu. Kürtler başta Bitlis olmak üzere Kürdistan'ın diğer bölgelerini Osmanlı idaresinden kurtarıp özgürleştirmek istiyorlardı. Kürtler; Bitlis, Hizan ve Motkan'ın yanı sıra Siirt, Garzan, Botan, Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Midyat, Cizre, Silvan, Musul, Zaho, Süleymaniye ve Kerkük'te sonra da Van ve Başkale'de ayaklanmaya hazırlanıyor. Kürtler bu bölgelerde Osmanlı Devleti'nin silah, cephane ve erzakına el koymayı amaçlıyorlar. Mir Bedirhan'ın oğlunu emir ilan ederek bir hükümet kurmayı ve bu toprakları savunmak istiyorlar. Bedirhanilere göre bu devletin savunması konusunda Rusya ile iş birliği gerekiyor"* (Bingöl, 2013: 31-32).

İsyan öncesinde gerçekleşen bir diğer önemli olay ise Molla Selim'in, Said-i Nursi'ye yolladığı ayaklanmaya katılım çağrısıdır. Molla Selim, isyan hazırlığı içinde olduğu haberini öğrencisi olan Said-i Nursi'ye açtığında Nursi, *"Bu orduda belki yüz bin evliya var. Ben bu orduya kılıç çekmem ve size iştirak etmem"* cevabını vermiş, isyana katılmak yerine ayaklanma aleyhine çalışmayı tercih etmiştir. Ancak isyandan yıllar sonra Nursi'nin *"Ben Van'da müftüydüm. Üstadım bana haber gönderdi, 'orduda dinsiz subaylar yetişiyor, bunlar ileride din için tehlikelidir; bize iştirak et, biz bu dinsizlere isyan edeceğiz'. Ben de cevaben dedim ki 'bu orduda yüz bin evliya var. Birkaç dinsiz için bunlara kılıç çekemeyiz'. Üstadım Seyda Selim geleceği daha iyi gördü. Ben göremedim ama intikamımız alınacak"* sözleri, onun bir pişmanlık içinde olduğunu göstermiştir (Bingöl, 2013: 37-38).

1913 yılında Molla Selim'in, Ermeni ve Ruslarla beraber hazırladığı plan dâhilinde merkezi Şirvan olmak üzere bir Kürt devleti kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun yolunun da merkezi yönetime karşı yapılacak geniş çaplı bir isyandan geçtiği düşünülmüştür. Molla Selim, Mart 1914'te Hizan'da isyan hazırlığına giriştikten kısa bir süre sonra yakayı ele vermiş ve jandarma tarafından yakalanmıştır. Ancak Bitlis'e sevk edildiği sırada kolluk kuvvetlerinin elinden müritlerince kurtarılan Selim, bu olaydan yaklaşık bir hafta sonra yüzlerce adamıyla beraber Bitlis'e saldırmıştır. Molla Selim'in destekçilerinin sayısı gün geçtikçe artmış, bu sayı bir ara 4000'in üzerine çıkmıştır. İsyancılar, başkaldırıların 19. ve 20. günlerinde Hizan'ın kontrolünü ele almış ve Bitlis şehir merkezini de ele geçirmeye oldukça yaklaşmışlardır. İsyancılar tarafından bölgeye giden geçit ve yolların da kapatılması üzerine hükümet, bölgede olağanüstü hâl ilan etmiştir. (Demirtaş, 2018: 434-435-436; Onay, 2016: 235)

Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye sevki ve diğer Kürt aşiretlerinin merkezi yönetime desteği neticesinde ayaklanma bastırılmış, ilk aşamada Rus Konsoloslughuna sığınan Molla Selim ve müritleri oradan teslim alınmıştır. İsyan bölgesinde kurulan Divanı Harp sonucunda aralarında Molla Selim, Şeyh Said Ali ve Şeyh Şahabettin gibi önemli isyancıların da bulunduğu 11 isim idam cezasına çarptırılmıştır. Molla Selim İsyanı, bu şekilde bastırılsa da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkacak Kürt isyanlarının ilk ayağı olmuştur (Akkurt, 2019: 19).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kürtler arasında yükselen Kürt milliyetçiliği akımı ve ittihatçı nefreti, savaşın patlak vermesiyle rafa kaldırılmıştı. Savaş başladığında 2. Ordu, 3. Ordu ve 6. Ordu'da Aşiret Alaylarının yoğunluğu ve gönüllü Kürt askerlerinin varlığı dikkat çekmekteydi. O güne kadar düzenli orduya karşı tavır alan Kürtler, savaş ortamında ordu bünyesine kendi istekleriyle katılmışlardı ve bu, dışarıdan bakıldığında oldukça şaşırtıcı bir durumdu (Çift, 2018: 18).

Birlikteliği sağlayan en önemli etken yukarıda da değinildiği gibi İslam birliği düşüncesiyle Doğu'daki Rus ve Ermeni tehlikesi de beraberlik adına çok önemli bir sebepti. O güne kadar daha çok dini kimlikleriyle bilinen isimlerin pek çoğu kendi askeri güçlerini oluşturmuş ve vatan savunmasına katılmışlardı. Bitlisli Şeyh Abdülbaki Küfrevi, Norşinli Şeyh Ziyaeddin, Gaydalı Şeyh Selahaddin ve Said-i Nursi bu isimlerden birkaçıydı. Ancak Rus saflarında savaşan önemli Kürt aileler de yok değildi. Özellikle Bedirhan aşireti bu aileler arasında en dikkat çekeniydi (Cansız, 2019: 156).

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti adına yenilgiyle sonuçlanmıştı ve bu mağlubiyetin getirdiği felaket ortamı, Anadolu'da çoktan hissedilmeye başlanmıştı. Her milletin yaşadığını Kürt milleti de yaşamıştı ve eğitilmiş eğitimsiz yüz binlerce Kürt, savaş sırasında hayatını kaybetmişti. Artık savaş, cephelerden masalara taşınıyordu ve Osmanlı'nın eli orada da pek güçlü değildi. Ülkenin yönetimini elinde tutan İttihat ve Terakki üyeleri, savaşın ve gelen mağlubiyetin bir numaralı müsebbibi olarak gösterildiklerinden hükümeti dağıtmışlardı ve cemiyetin birçok önemli ismi ülkeyi terk etmişti. Nitekim ortada büyük bir iktidar boşluğu vardı. 30 Ekim günü, Agamemnon Zırhlısı'nda imzalanacak Mondros Ateşkes Antlaşması ise Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdiği anlamını taşıyordu.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın özellikle 7. ve 24. maddeleriyle doğan güvensizlik ortamı, Kürtleri oldukça olumsuz etkilemişti. 7. madde, İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edecek bir vaziyet meydana geldiğinde stratejik bir noktayı işgal edebilme yetkisi tanırken, 24. madde yine aynı hakkı bu sefer Vilayet-i Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas) özelinde tanıyordu (Fırat, 2018: 57). Tüm bunların yanında Wilson İlkeleri'nin azınlıklar için bağımsızlık öngören söylevi de meşrutiyet döneminde başlayan milliyetçi Kürt akımını yeniden canlandırmıştı. Kürt milliyetçiliğinin ikinci dalgasında özerklik

hedefi daha belirgin bir hal almıştı ve eğitimli Kürtler, nüfuz sahibi birçok aşiret reisi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birkaç eski üyesi bu hedef doğrultusunda aynı safta yer tutuyordu (Aksu, 2016: 36).

1.4.3.2. Kürt Teali Cemiyeti

Ulusların geleceklerini tekrar inşa etmenin akabinde olduğu 1. Dünya Savaşı sonrasında Kürt milleti de farklı perspektifler ortaya koyarak bir gelecek tasarlıyordu. Bu tasarılar arasında en dikkat çekenlerden biri savaş sonrasında iyice alevlenmiş ve siyasal bir boyut kazanmış Kürt milliyetçiliğiydi. Öyle görülüyordu ki Kürt aydınlar bu ideallerden vazgeçmemişti ve kaybedilen savaş onlara artık bu yolda bir adım atılması gerektiğini işaret ediyordu. Art arda kurulan Kürt örgütleri, bu fikrin ürünleri olarak tarih sahnesinde yerini alacaktı.

17 Aralık 1918 yılında kurulan ve kendini meşrutiyet yıllarında kurulmuş Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin devamı olarak niteleyen Kürt Teali Cemiyeti dönem içinde kurulmuş örgütler arasında en çok dikkat çekendi. Cemiyet, bölgede nüfuz sahibi Şeyh Ahmet Gülşeni, Cemilpaşazade Kasım Bey, Bekir Sıdkı Bey, Hoca Hamdi Efendi gibi isimlerin desteğini arkasına almış ve kurucular listesinde Bedirhan ailesinin birçok ferdi yanında Seyyid Abdülkadir, Babanzâde Şükrü, Dr. Mehmed Şükrü gibi önde gelen adları barındırır konuma gelmişti. Cemiyet nizamnamesinde kuruluş amacı olarak; Kürt halkının milli haklarını korumak, Kürt kültürünü geliştirmek, Kürt diline sahip çıkmak ve açılacak eğitim kurumlarında dil eğitimi vermek ile Kürt vilayetlerinde kurulması planlanan Ermeni devletine izin vermemek noktaları belirtilmişti (İbrâl, 2009: 76; Dündar, 2006: 107).

Örgüt, daha ilk günlerinde içinde yaşadığı fikir ayrılıklarıyla dikkat çekiyordu. Kürt halkının geleceği konusu gündeme geldiğinde cemiyet içinde üç farklı ses yükseliyordu. Bir grup radikal isim, bağımsız bir Kürt devleti idealinden taviz vermezken cemiyet başkanı Seyyid Abdülkadir ve taraftarları özerklik istiyordu. Üçüncü grup ise milliyetçilik dürtüsünden ziyade hilafetin çatısı altında kalmayı ve dolayısıyla onu kurtarmaya çalışan Milli Mücadele hareketi içinde olmayı savunuyordu. Bu fikir ayrılıkları bir süre sonra örgütün bölünmesine ve Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti ve Kürt Milli Fırkası adında iki farklı Kürt örgütünün kurulmasına sebep olacaktı (Nergiz, 2019: 29).

Örgütün özellikle İngiliz kulüp ve dernekleriyle sıkı bir ilişki içinde olması ve örgüt adına kullanılan mühürde, Fransızca “Autonomie du Kurdistan” (Özerk Kürdistan) ibaresinin kullanılması aslında kuruluş nizamnamesindeki hedeflerin altında yatan başka bir gerçek olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Örgüt üyelerince taşınan ayrılıkçı fikirler, cemiyetin yayın organı olan Jin ve Kürdistan dergileri aracılığıyla Kürt gençlere aşılanmaya çalışılıyordu ve kazanılan Kürt gençlerle beraber İstanbul merkezli cemiyet kısa sürede Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Dersim, Silvan ve Siverek gibi noktalarda da şubeler açmıştı (Ayna, 2018: 181).

Ocak 1920 tarihinde Kürt Teali Cemiyeti’nin zararlı faaliyetleri iyice ayyuka çıkmıştı. Örgüt içinde Milli Mücadele’ye destek verilmesi gerektiğini duyurmaya çalışan sesler çoktan bastırılmıştı. Artık örgüt için hedef tam bağımsız bir Kürt devletinden başka bir şey değildi. Ancak cemiyet Dâhiliye Nezareti tarafından mimlenmişti ve uzun süredir yakından takip ediliyordu. Örgütün zararlı faaliyetlerini gün geçtikçe artırması neticesinde 11 Haziran 1920 tarihinde Kürt Teali Cemiyeti resmen kapatıldı (Ayna, 2018: 182).

Kürt Teali Cemiyeti, daha önceki Kürt cemiyetlerinden bazı yönleriyle ayrılmaktaydı. KTC, kendi içinde alt kuruluşlar da barındırarak hem daha sağlam bir zemine oturuyor hem de Kürt halkının daha büyük bir kesimine hitap ediyordu. Sadece Sünni Kürtlere değil Alevi Kürtlere de hitap eden ilk örgüt, Kürt Teali Cemiyeti’ydi. Kürt tarihinde ilk kadın örgütlenmesi olan Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, örgütün alt kuruluşları arasında en çok göze çarpanlardandı. Bir diğer önemli alt kuruluş ise örgütün eğitim ve kültür kolu olan Kürt Neşri Maarif Cemiyeti idi. Ayrıca 1919 yılının ocak ayında düzenlenmiş olan ve birazdan üzerinde duracağımız Paris Barış Konferansı’na, Kürtleri temsilen Kürt Teali Cemiyeti’nden Şerif Paşa katılmıştı ve kendisi, konferans boyunca savunduğu düşüncelerle büyük sansasyon yaratmıştı (İbrâl, 2009: 78; Fırat, 2018: 52).

1.4.3.3. Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti

1920 yılının mayıs ayında Kürt Teali Cemiyeti’nin kapanmasıyla beraber kurulan ve İstanbul ile Diyarbakır’da örgütlenen cemiyetin, kurucuları arasında Abdullah Cevdet, Babanzâde Şükrü, Dr. Mehmet Şükrü ve Bedirhan aşiretinin üyeleri gibi bilindik isimler vardır. Cemiyet, kurulduğu ilk günden oldukça

radikal biçimde Kürt bağımsızlığını savunmuş ve “ala rengin” olarak bilinen ve sarı, kırmızı, yeşil renklerden oluşan sözde Kürdistan bayrağını tasarlamıştır. Kısa süre içinde hem İstanbul Hükümeti’nin hem de Ankara Hükümeti’nin tepkisini çeken örgüt, bölücü faaliyetleri nedeniyle ortadan kaldırılmış ve bazı üyeleri tutuklanmıştır (Dündar, 2006: 108; Aksu, 2012: 40-41).

1. Dünya Savaşı sonrası dönemde faaliyetleriyle göze çarpan bu iki örgüt dışında irili ufaklı birçok Kürt örgütü de kurulmuştur. Kürt Milli Fırkası, Kürt Talebe Hevi Cemiyeti, Kürt Hoybun Cemiyeti bu örgütlere örnektir (Bilgiç, 2011: 56). Savaşın ardından, Kürt halkı kırım halkalarının bir diğeriyle karşı karşıya kalacaktı. Paris Barış Konferansı ve onun hazırladığı Sevr Barış Antlaşması süreci Anadolu halkının yaşadığı en sıkıntılı süreçlerden biri olacaktı.

1. Dünya Savaşı’nı resmen sona erdirecek barış antlaşmalarını hazırlamak adına Ocak 1919’da Paris’te bir konferans toplanmıştı. Bittabi Osmanlı Devleti adına da konferansa temsilciler katılmıştı ve Kürt delegasyonunun başında Kürt Teali Cemiyeti üyesi Şerif Paşa bulunuyordu. Şerif Paşa, kongre boyunca bağımsız bir Kürt devletinin ateşli savunuculuğunu yaparak dikkatleri üzerine çekmişti. Paşanın bu tavrı, radikal Kürt milliyetçileri tarafından memnuniyetle karşılanırken Kürt halkının geneli bu isteğe büyük tepki göstermiş, bölge halkı tarafından Fransız Yüksek Komiserliği’ne art arda çekilen protesto telgrafları Şerif Paşa’yı hedef almıştı (Çift, 2018: 20).

Şerif Paşa’nın, Ermeni delegasyonu ile bölgede Kürdistan ve Ermenistan olmak üzere iki devlet kurulması ve bu devletlerin sınırlarının da galip ülkeler tarafından belirlenmesi hususunda anlaşması bardağı taşıran son damla olmuştu. Kürt Teali Cemiyeti’nin başkanı ve özerklik taraftarı Seyyid Abdülkadir, Şerif Paşa’ya en sert tepki gösteren isimlerdendi. Seyyid Abdülkadir, böyle bir şeyin asla gerçekleşmemesi gerektiğini bölgede değil iki, bir tek yeni devletin kurulmasına dahi lüzum olmadığını ve Kürtlerin bu süreçte din kardeşleri olan Türklerle beraber Milli Mücadele’ye katılması gerektiğini savunuyordu. Tepkilerin gittikçe artması Şerif Paşa’yı önce bağlı bulunduğu cemiyetten istifa etmeye sonra bahsi geçen bu anlaşmayı reddetmeye ve en sonunda konferanstaki görevinden ayrılmaya zorlamıştı (Güneş, 2009: 92).

Kürdistan meselesinin ilk kez uluslararası bir platformda konuşulduğu Paris Barış Konferansı, sonlandıktan bir süre sonra etkilerini Sevr Antlaşması adındaki yazılı metinde göstermişti. Osmanlı adına çok ağır şartlar içeren bu antlaşma, özellikle Doğu bölgesi için değil kabulü, konuşulması bile gayrimümkün istekler barındırıyordu (Keskin, 2018: 68-76). Milli sınırlarımız içinde özerk bir Kürdistan ve bağımsız bir Ermenistan olmak üzere iki ayrı devlet kurulmasını planlayan, Musul'u İngiliz toprağı olarak ilan eden, Osmanlı topraklarını baştan aşağı İtilaf Devletleri'nin istila alanı yapan ve Avrupalı devletleri birçok alanda bu topraklar üzerinde denetimci konuma sokan Sevr Antlaşması; görüldüğü üzere Türk tarafı açısından kabul edilemez maddeler içeriyordu ve resmen ölü doğmuştu (Fırat, 2018: 55). Antlaşmanın kabul edilemez olduğunu sadece Ankara Hükümeti'nin protesto telgrafları değil Anadolu halkının ortaya koyduğu direniş de gösteriyordu.

Sevr Antlaşması her ne kadar aşırı Kürt milliyetçileri için bir bağımsızlık teminatı olarak görülmüşse de birçok halk önderi Kürt isim, Kürt milletiyle birleşerek bu antlaşmayı protesto etmişti. Seyyid Abdulkadir, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Cibranlı Halit Bey bu isimlerden birkaçıydı (İbrat, 2009: 45-53). Masa başında bölge üzerine planlar yapılıyor, kurulması düşünülen devletlerin sınırı çiziliyordu. 1. Dünya Savaşı bitse de Osmanlı İmparatorluğu fiilen yıkılsa da Şark meselesi henüz sonlanmamış aksine bölge, Batılı devletlerin ilgisini daha da çeker olmuştu (Afyoncu, 2016: 572). Tüm bu gailenin içinde Kürt halkının gönlünde ise apayrı bir seçenek yatıyordu: Milli Mücadele.

İKİNCİ BÖLÜM: CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA KÜRTLER VE KÜRT SORUNU

Cumhuriyet, kurulma aşamasında iyisiyle kötüsüyle birçok şeyi Osmanlı Devleti'nden devralmıştır. Yeni devlete kalan miraslardan biri de Kürt sorunudur. Kürt sorunu olgusunun, cumhuriyetin ilk yıllarında artarak devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki dönem içinde Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı neredeyse bütün bölgelerde komutanlık yapan Kazım Karabekir Paşa da kaleme aldığı eserinde bu durumdan şöyle bahsetmektedir: *“Bizi parçalayarak yutmak isteyen haricî kuvvetler Kürtlük cereyanını da öteden beri yayıyorlardı”* (Karabekir, 2019: 9). Bu dönem içinde devlet, Türk kimliğini birincil kimlik haline getirmiş ve Kürtlük, Lazlık, Çerkezlik gibi diğer etnik kökenleri ikincil kimlik olarak görmüştür. Amaçlanan şey, ikincil kimliklerin birincil kimliğin önüne geçmemesidir. (Üçağaç, 2018: 15).

Dönemin kabul görmüş politikası, planlı toplumsal mühendislik çalışmasıdır. İmparatorlukların yerini ulus devletlerin alması, geleneksel değerlerin ikinci plana alınıp yerine Batı menşeli değerlerin getirilmeye çalışılması, toplumsal yaşamın milliyetçilik ve laiklik ekseninde gelişmesi bu durumun açık örnekleridir (Arslan, 2016: 43). Bu yıllarda reformlar hayata geçirilirken Jakoben bir söylem olan “halk için halka rağmen” düşüncesinden sıklıkla yararlanılmıştır (Heper, 2018: 94).

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Kürt sorununun öznesi olmaya başlayan toprak ağaları ve kanaat önderleri, cumhuriyetin ilk yıllarında da ön planda olmuşlardır. Dönem içinde çıkan isyanlarda başı çekenler genelde bu iki kesimden biridir. Ancak bu gruplar, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yayılan modernleşme akımı neticesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla beraber nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Yeni dönemde bu kesimlerin yerini Ankara, İstanbul ve Diyarbakır başta olmak üzere çeşitli kentlerde yükselen yeni aydın sınıfı almıştır (Arslan, 2016: 57).

Geleneksel düzenin değiştirilmeye çalışılması, yeni devleti ilk yıllarında epey zor durumda bırakmıştır. 1924-1938 yılları arasında kayıt altına alınan toplam 18 isyanın 17'si Doğu Anadolu'da çıkarken, bunların 16'sı Kürt isyanıdır (Beşli, 2013: 10). Ancak bu isyanlar başlamadan hatta yeni devlet kurulmadan önce de çok zorlu

bir süreçten geçilmiştir ve buradaki devlet-millet bütünleşmesi dünya tarihinin güzide örneklerindendir.

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolda Milli Mücadele Dönemi, yeni devlet ile Kürt halkının ilişkisi, dönem içinde yaşanan Kürt isyanları ve Doğu bölgesi üzerine yazılmış hükümet raporları konu edilecektir. İlk başlığımız, tarihimizin dönüm noktalarından biri olan Kurtuluş Savaşı Dönemi üzerinedir.

2.1. Milli Mücadele Dönemi'nde Kürtler

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu, Osmanlı Devleti'nin fiilen yıkıldığını gösteriyordu. Bu durum ise halk nezdinde bağımsızlık mücadelesi adına bir kez daha kenetlenmeyi ve harekete geçmeyi gerektiriyordu. Milli Mücadele Hareketi, Ankara'da yükselirken Kürtler de tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi vatanın bağımsızlığından yana saf tutuyordu. Süreç içinde öne çıkarılan İslam kimliği, Türk-Kürt birlikteliği vurgusu, halifelik ile saltanatın kurtarılması hedefi ve kurulması olası Ermenistan Devleti fikrine birlikte karşı durulması Kürtleri, Ankara Hükümeti'ne yaklaştıran nedenlerdi. Tüm bunların yanında Kürt halkı, savaş kazanıldıktan sonra eski prestijli konumunu da tekrar kazanacağı düşüncesi içerisindeydi. Anlaşılabileceği üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün, Samsun'a çıkışı, tüm yurttaki olduğu gibi Doğu bölgesinde de büyük bir heyecan yaratmıştı (Çift, 2018: 20; Dernek, 2014: 33; Nergiz, 2019: 30).

Cumhuriyete giden yolda Kürtlerin motivasyonunu yüksek tutan en önemli güdü, din vurgusuydu. Halifenin ve saltanatın, "gavurların" elinden kurtarılacağı söylemi, Kürt cephesini ayakta tutuyordu. Din, Kürtlerle Türkleri birbirine bağlayan olguydu ve "*Türk-Kürt kardeşidir*" söylemi de tam olarak dindaşlığın bir ürünüydü. Esasen Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan toprakların üzerinde yaşayan nüfusun yaklaşık %97'si Müslüman kimliğine sahipti. Etnik anlamda ise ilk sırada Türkler, ikinci sırada Kürtler geliyordu. Müslümanlık, Kürt toplumu için her şeyden önce geliyordu ve Milli Mücadele'nin önderleri de birleştirici söylemlerini hep bu kavrama dayandırıyorlardı. Mustafa Kemal, Kürt aşiret reislerine ve kanaat önderlerine gönderdiği mektup ve telgraflarda bu konuyu esas mesele olarak öne çıkarıyordu. Saltanatın ve halifeliğin büyük tehlike altında olduğu ve bu makamların

tüm İslam âleminin selameti için bir an önce kurtarılması gerektiği neredeyse tüm yazışmalarda vurgulanan bir bahisti (Keyder, 2017: 97; Gündüz, 2009: 95). Ortada henüz Samsun’a çıkmadan belirlenmiş bir plan vardı ve bu planın iki ana dayanağı Türkler ve Kürtlerdi. Nitekim Gazi Paşa, bu durumu “*Türk ve Kürt tek milleti birleştirmek*” olarak vurguluyor; ortak kader ve geleceğe atıfta bulunuyordu (Atatürk, 2018: 20).

Ortak din söylemi pek tabii ki beraberinde bir de “öteki” doğuruyordu ve bu öteki Doğu bölgesi için Ermeniler demekti. Bölgedeki Ermeni tehdidi, Milli Mücadele’ye katılımı artıran somut etkeni. Özellikle bu hususta Kazım Karabekir ismi oldukça öne çıkmış ve Karabekir Paşa, Kürt halkını bu tehlike karşısında bir araya getirmeyi başaran komutan olarak tarihe geçmiştir. Karabekir, Batılı devletler tarafından sıkça kullanılan bağımsız Kürt devleti ifadesinin aslında Ermenilerin önünü açmak için dillendirildiğini ve aslolanın Kürt ve Türk’ün kardeşliği olduğu fikrini bölgede yayma hususunda büyük başarı göstermiştir (Gündüz, 2009: 96). Bu söylemin ne derece başarılı olduğu, Doğu ve Güney cephelerinde Türkiye’nin bağımsızlık savaşına katılan çok sayıda Kürt kökenli vatandaşın varlığıyla kanıtlanabilir (Biçer, 2014: 245).

Dönem içinde, Kürt halkının ekseriyeti Milli Mücadele cephesinde yerini alırken istikbalini farklı düşünceler de arayanlar da olmuştu. Bağımsız Kürt devleti hayaline kapılarak İngilizlerle iş birliği yapan Kürtler de yok değildi (İbrâl, 2009: 55). Ancak milli hareketin önderlerinin bu durumdan haberleri vardı ve bu tarz ayrılıkçı girişimleri yakından takip ediyorlardı. 1919’un Haziran ayında Atatürk tarafından Kazım Karabekir’e yollanan telgrafta yazanlar bunun kanıtı niteliğindeydi: “*Diyarbakır’daki Kürt Kulübü İngilizlerin teşvikiyle İngiliz himayesinde bir Kürdistan teşkili gayesini takip ettiği anlaşıldığından kapatılmıştır...*” (Onay, 2016: 186). Ankara’nın bölgeyi böylesine yakın takip altında tutabilmesine vesile olan güçlerden biri de devlete sadık Kürt halkıydı. Okur’un da çalışmasında yer verdiği üzere dış devletlerin ve aşırı Kürt milliyetçilerinin, bölgede attıkları ayrılıkçı her adım, bir protesto telgrafı olarak Ankara’ya bildiriliyordu (Okur, 2005: 96).

Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere dönemin önde gelen tüm isimleri, söylemlerinde ayrıştırıcı ifadelerden uzak durmayı ve birleştirici ifadeler seçmeyi

kendilerine görev edinmişlerdi. Popölasyon itibarıyla baktığımızda azınlık olarak adlandırabileceğimiz grupları, öyle görmemeye ve azınlık olduklarını onlara hissettirmemeye yönelik yoğun bir çaba olduğu göze çarpıyordu. Atatürk'ün, Doğu görevindeyken iç içe olduğu bu kesimle hâlâ iletişim içinde olması bu gayretin bir ürünüydü. Mustafa Kemal'in, dönem içinde Mutkili Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'le, Küfrevizade Şeyh Abdölbaki Efendi'yle, Bitlis Mebusu Sadullah Efendi'yle, Nurşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi'yle yazışmaları kayıtlarda mevcuttur. Tüm bu yazışmalar Türklerin ve Kürtlerin tarihten bu yana ayrılmaz bir bütün olduğu vurgusu taşımaktadır (Atatürk, 2018: 51-57). Bu iletişim kanallarının yanında Aralık 1919'da Sivas'ta Mustafa Kemal ve Türk, Kürt ve Arap halklarının önde gelen isimleri arasında bir toplantı gerçekleştirilmişti. Toplantı neticesinde bu milletlerin unsurlarından meydana getirilecek ve Milli Mücadele bünyesinde hareket edecek Kuvayı İslamiye adından bir örgüt kurulmasına ve başkumandanlığına da Mustafa Kemal'in getirilmesine karar verilmişti (İbrâl, 2009: 55).

Kurtuluş Savaşı yıllarında art arda yapılmış olan kongrelerin de süreç içindeki önemi büyüktür. Birçok Kürt büyüğünün de aldıkları davet neticesinde katıldıkları Erzurum Kongresi'nde; Ermenilerin, Vilayet-i Şarkıye'yi olası işgalini önlemek için elden gelen her şeyin yapılması ve vatanın cansiparane şekilde savunulması gerekliliği vurgulanmış ve bu söylem, Sivas Kongresi'nde de olduğu gibi kabul edilmişti (Gündüz, 2009: 100). Erzurum Kongresi neticesinde oluşturulan Heyet-i Temsiliye kuruluna Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Efendi, Bitlisli Sadullah Bey gibi önde gelen Kürt beylerinin de alınması ve kongrenin sonuçlarının, kongreye katılım gösteremeyen önde gelen Kürt isimlerine ulaştırılması bu toplantıların birleştirici gücünü gözler önüne sermekteydi (Akandere ve Semiz, 2013: 112; Mango, 2014). Erzurum Kongresi'nde vatan toprağından söz edilirken, *“Türklerin ve Kürtlerin birlikte oturdukları yerler”* lafzının kullanılması dostu düşmana bir mesaj niteliğindeydi (Erdoğan ve Coşkun, 2008: 8). Yine bölgeyi savunan ve dağınık halde bulunan iki cemiyet (Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye), Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilerek Doğu Anadolu'nun vatanın ayrılmaz bir parçası olduğu gösteriliyordu (Akşin, 2018: 132). Tüm bunlar mücadeleyi tekrar ve tekrar alevlendiren etkenlerdi.

Kongreler sonrası perçinlenen birlik havasını ilk bozmaya çalışan kişi, dönemin Kürt uzmanı olarak bilinen ismi Binbaşı Noel ile Bedirhan ailesinin desteğini arkasına alan ve Sivas valisi olmayı hedefleyen Ali Galip olacaktı. Ali Galip'in İstanbul'la telgraflaşmaları bir süre sonra Mustafa Kemal'in ekibinin dikkatini çekmişti ve Milli Mücadele'ye yöneltilmiş bu hamle kısa zamanda açığa çıkarılarak bastırılmıştı (Akşin, 2018: 138). Mücadele ruhu, Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi'nde de daha ilk günlerden etkisini gösterir olmuştu. Yeni devletin habercisi olan bu meclise, Doğu illerinden katılım oldukça yüksek seviyedeydi. Birinci Meclis, Kürt kökenli yaklaşık 70 mebusa sahipti ve bu isimlerin bir kısmı bir seçim neticesinde değil bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün özel daveti üzerine orada bulunuyordu (Aslan, 2018: 18). Meclis çatısı altında iki halk birbirinden ayrılmaz bir bütünün parçası olarak görülüyordu ve birlikteliği zedeleyici her türlü ifadeden uzak duruluyordu. Dönemin yöneticileri tarafından bu beraberlik havasına zeval gelmemesi için özel önem sarf ediliyordu. Bu yıllarda, kimlik merkezli politikalardan ziyade din gibi daha bütünleştirici kavramlara vurgu yapılıyordu. Anasır-ı İslam, Türkiye milleti, Türkiye halkı, Türkiye devleti, Türkiye ordusu, Türkiye hükümeti gibi kavramlar meclis kürsüsünde sıklıkla kullanılan ifadelerdi (Arslan, 2016: 41). Bu meclisin en bilinen simalarından biri Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey idi ve kendisi tıpkı 6 Mart 1923 tarihli bu konuşmasında olduğu gibi iki halk arasındaki dayanışmayı sürekli vurgulamayı kendine görev edinmiş bir isimdi: *“Arkadaşlar ben bir Kürdüm. Fakat Türkiye'nin şerefini, Türkiye'nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim. Türk ile Kürt, teşrik-i mesai ederek yaşamazlarsa ikisi için de akıbet yoktur.”* (Erdoğan ve Coşkun, 2008: 9).

Artık sonsuza dek unutulmayacak bir özveriyle kazanılmış Kurtuluş Savaşı'nın sonuna gelinmişti ve yeni devletin kurulması an meselesiydi. Kurulacak olan devletin tıpkı Osmanlı Devleti gibi çok kültürlü bir yapıya sahip olacağı daha o günlerden belliydi. Zaten bunun sinyali Lozan Görüşmelerinde de verilmişti (Yayman, 2016: 43). Yeni devletin kaderini çizen bu anlaşma pek tabii ki konu edildiği toprakların üzerinde yaşayan halkı da yakından ilgilendiriyordu. Masada konuşulan şey aslında o halkların geleceğinin ta kendisiydi. İşte bu noktada Batılı devletlerin, Kürt halkının Türk topraklarında azınlık olduğunu iddia etmesi üzerine orada Türkiye'yi temsilen bulunan İsmet İnönü'nün *“Türkler ve Kürtler, Türkiye*

Cumhuriyeti'nin ana unsurlarındır. Kürtler bir azınlık değil bir millettirler, Ankara Hükümeti hem Türklerin hem de Kürtlerin hükümetidir” söylemi ve Türk heyetinin masada bir de Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürt temsilcisi sıfatıyla Diyarbakır milletvekili Zülfü Tigrel'i bulundurması karşı tarafın mevzubahis tezini çökertme hususunda etkili olmuştur (Güney, 2011: 9; Bulut, 2014: 77).

Lozan Görüşmelerinde Kürtlerin özne olarak konuşulduğu alan azınlıklar meselesidir. Her ne kadar Musul meselesinde de Kürtlerin adı geçse de Kürt halkı burada özne değil nesnedir. Yani burada asıl konu, Musul ve Kuzey Irak'taki petrol bölgeleridir. Kürtlerin bu konudaki konumu ise yoğunlukla o topraklar üzerinde yaşamalarından ibarettir (Güney, 2011: 11). Lozan'ın Kürtler için en önemli yanı, Osmanlı döneminde Kürdistan diye adlandırılan bölgenin artık dört farklı ülkenin (Türkiye, Irak, İran, Suriye) sınırları içinde kalmasıdır. (Koca, 2019: 42).

Konunun akışını bozmamak adına değinilmemişse de Milli Mücadele döneminde hükümeti, dıştaki düşman kadar içeride de oldukça uğraştıran isyanlar görülmüştür. 1919 ile 1921 yılları arasında Türkiye toprakları üzerinde çıkan 23 isyan hareketi saptanmıştır. Bunlardan 4 tanesi Kürtlerin yaşadığı bölgede vuku bulmuştur. Cumhuriyet'i özgün kılan detaylardan biri de dışarıya karşı bir bağımsızlık savaşındayken içeride de bu tür ayaklanmalarla uğraşıp tüm bu engelleri aşarak kurulmuş olmasıdır (Heper, 2018: 90; Bulut, 2014: 75). Bu isyanları kendi başlıkları altında incelemek, çalışma adına yararlı olacaktır:

2.1.1. Ali Batı İsyanı

Midyat bölgesinde yaşayan bir aşiretin reisliğini yapan Ali Batı, Milli Mücadele Dönemi'nin beraberinde getirmiş olduğu kargaşa dolu ortamdan yararlanarak hâkimiyet alanını genişletmeyi, Cizre'den Mardin'e uzanan geniş bir alanda egemen olmayı amaçlamıştır. Bu düşünce, 11 Mayıs 1919'da bir isyana dönüşmüştür. Devlet, ilk olarak bölgedeki görevlileri aracılığıyla isyanı masada çözümlemeyi düşünse de bu mümkün olmamış ve kısa zamanda askerî harekâta başlanmıştır. Bu harekât neticesinde 18 Ağustos 1919 tarihinde isyanın lideri Ali Batı, ölü olarak ele geçirilmiştir ve isyan sonlandırılmıştır. Ali Batı İsyanı'nın arka

planında İngiltere'nin desteğinin olduğu ihtimali oldukça kuvvetlidir (Akkurt, 2019: 20).

2.1.2. Cemil Çeto İsyanı

Mayıs 1920'de Fransızlardan, İngilizlerden ve bölgedeki birkaç aşiret reisinden destek alan Bahtiyar aşireti lideri Cemil Çeto, Garzan bölgesinde Kürtçülük faaliyetine girişmiştir. Arkasında hissettiği dayanak neticesinde yüzlerce adamıyla beraber harekete geçen Cemil Çeto, kendi bölgesinin kontrolünü kısa zamanda ele geçirse de askerin, bu isyan üzerine eğilmesi sonucunda teslim olmak zorunda kalmıştır. İsyanın elebaşı Cemil Çeto'nun, dört oğluyla beraber teslim alınmasıyla beraber, bölge asilerden arındırılmıştır (Akandere ve Semiz, 2013: 143; Dündar, 2006: 112-113).

2.1.3. Milli Aşireti İsyanı

Fransızlar ve İngilizlerin, Milli Mücadele hakkındaki olumsuz propagandası Urfa bölgesindeki Milli Aşireti'nin reisleri olan Mahmut, İsmail, Halil, Bahur ve Abdurrahman beyleri harekete geçirmişti. Milli Aşireti'ne mensup isimler, reislerinin yönlendirmesi ve yabancı devletlerden aldıkları teçhizat desteği neticesinde Siverek ve Viranşehir bölgesine yönelmişler, Ankara'ya başkaldırmışlardı. 26 Ağustos 1920 tarihinde isyancılar, Viranşehir'i ele geçirmişti. Bu durum üzerine devlet, bölgeye destek kuvvet yollayarak isyanı daha da büyümeden bastırmayı amaç edinmişti. Askerler ve bölgede devlete destek veren aşiretlerin güçlerini birleştirmeleri sonrası, isyan, eylül ayının başında kontrol altına alınmıştı. Asilerin bir kısmı teslim alınırken bir kısmı ise kendini Suriye topraklarına atmıştı (Akkurt, 2019: 21; Dündar, 2006: 113-114).

2.1.4. Koçgiri İsyanı

Koçgiri, 1539 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın sürgüne yolladığı Kürt-Alevi aşireti niteleyen bir kelimeydi ve Kürtçede “büyük göç” anlamına geliyordu. Oldukça kalabalık bir aşiret olan Koçgiri'nin üyeleri, ekseriyetle Kürt Teali Cemiyeti'ne üye insanlardı ve bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefliyorlardı.

Bizzat Mustafa Kemal Atatürk, aşiret reisi Alişan Bey’le görüşerek onu ve aşiretini bu fikirden vazgeçirmeye çalışsa da Koçgiri aşireti, Ankara Hükümeti’ne karşı tutumunu gitgide sertleştirmiş ve bu tutumu Ekim 1920’de silahlı bir harekete dökmüştü. Kürt Teali Cemiyeti’nden Nuri Dersimi ve aşiret reisi Alişan Bey’in yoğun çabaları sonucu ortaya çıkan Koçgiri isyanı, Milli Mücadele yıllarında Ankara’yı en çok zorlayan Kürt isyanıydı (Gündüz, 2009: 103).

Koçgiri isyanı, sırtını bir bağımsızlık bildirgesi olarak gördüğü Sevr Anlaşması’na dayamış, onun Kürtler hakkındaki maddelerini kendisine hedef belirlemişti. Aşiret üyeleri, bu yolda ellerinden geleni artlarına koymayacaklarını her fırsatta bildiriyorlardı. Nitekim Sivas’ın Zara ilçesindeki Çulfe Ali Karakolu’na aşiret üyelerince yapılan saldırı, isyan ateşini yakmıştı. Bu ilk saldırıyı art arda gelen köy baskınları izlemişti. Hükümet adına bardağı taşıran son damla ise Binbaşı Halis komutasındaki birliğe yapılan saldırı sonucunda 4 askerin şehit düşürülmesi ve o birliğin bulunduğu köye, sözde Kürdistan bayrağının çekilmesi olmuştu (Maral, 2014: 74; Ayna, 2018: 194).

İsyancılar, Erzincan hattında hızla ilerlerken Refahiye’de bulunan hükümet konağına da sözde bayraklarını çekmişlerdi ve isyanı durdurmak için yerine getirilmesini istedikleri 5 maddelik listeyi de çoktan Ankara Hükümeti’ne iletmışlerdi:

- Özerk Kürdistan’ın hükümet tarafından tanınması,
- Özerk Kürt yönetimi hakkındaki cevabın bizzat ve ivedilikle Mustafa Kemal tarafından verilmesi,
- Bölgedeki cezaevlerinde (Elazığ, Malatya, Sivas, Erzincan) bulunan Kürt mahkûmların acilen salıverilmesi,
- Nüfus yoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bölgelerde Türk memurların bulunmaması,
- Koçgiri üzerine çıkartılan askerlerin geri çekilmesi (Ayna, 2018: 223).

Bu kabul olunamaz istekler BMM tarafından şiddetle reddedilmişti. Hükümet, isyancılarla pazarlık yapmama konusunda kararlıydı ve artık yapılması gereken şey

bu isyanı, askeri bir hareket aracılığıyla çözmekti. 10 Mart 1921 tarihinde Erzincan, Divriği ve Zara bölgelerinde olağanüstü hâl ilan edilmişti. 13 Mart günü ise Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa ve komutasındaki askerler, isyanı bastırmakla bizzat görevli kılınmıştı (İbrâl, 2009: 61).

Sünni Kürt aşiretlerinin, Merkez Ordusu'yla beraber hareket etmesi, devletin elini oldukça güçlü kılıyordu. Nitekim 11 Nisan-17 Haziran arasında süren ve 500 kadar isyancının etkisiz hale getirildiği sıcak çatışmalar, asıl meyvesini haziran ayında isyanın elebaşı Alişan'ın ele geçirilmesiyle vermişti (Aksu, 2012: 66; Akandere ve Semiz, 2013: 144). Milli Mücadele yıllarının en uğraştırıcı Kürt isyanı böylece bastırılmıştı. Ama Soner Yalçın'ın da belirttiği üzere Koçgiri, Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülecek büyük Kürt isyanlarının bir habercisiydi. Adeta bir başlangıçtı (Yalçın, Hürriyet gazetesi, 14.03.2010).

2.2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletin Kürtlere ve Kürtlerin Devlete Bakış Açısı

Gazi Mustafa Kemal, Misakımillî sınırlarının kesinleşmesinden sonra yaptığı vatan tanımında Türk ve Kürt birlikteliği vurgusu yapmıştır. Zaten Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı sübjektif değerlerden oluşuyordu ve etnik bir unsur üzerine değil kader birliği üzerine kuruluydu. Ancak hem Milli Mücadele yıllarında Doğu bölgesinde çıkan ve Ankara'yı fazlasıyla uğraştıran isyanlar hem de Cumhuriyet'in ilanından sonra uygulanmaya başlanan merkezileşme politikası, devlet ve Kürtler arasındaki ılımlı ilişkiyi oldukça keskin bir hale bürümüştü (Kıymaz, 2010: 5-6).

Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce, 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmıştı. Bu durum, Kurtuluş Savaşı'nda saltanatı da kurtarmak için savaştan Kürtler için bir hoşnutsuzluk nedeniydi (Akşin, 2013: 174). Ama Ankara ve Kürt toplumu arasındaki en büyük sorunlar, 3 Mart 1924 tarihinde başlayacaktı. Bahsi geçen tarihte BMM tarafından alınan karar neticesinde hilafet makamı ve dolayısıyla halifelik unvanı kaldırılmış, kapatılan Şeriyeye ve Evkâf Vekaleti'nin yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştu. Aynı gün kabul edilen Tevhidi Tedrisat Kanunu'yla beraber medreseler kapatılmış, tüm ülkede eğitim ve

öğretim birleştirilmişti. Mevzubahis reformlar sadece dini bir özellik taşıyordu, en az onun kadar toplumsal bir yön de içeriyordu. Yine aynı yıl ilan edilen yeni anayasanın kullandığı dil de Kürtler arasında huzursuzluğa neden olmuştu. Selefî olan 1921 Anayasası'na göre 1924 Anayasası daha katı ve daha merkeziyetçiydi ve bunların yanında bir de etnik unsur vurgusuna sahipti. 1924 Anayasası, Türklüğü ziyadesiyle vurgular nitelikteydi. Dönemin kayıtlarında da açıkça görülüyordu ki Milli Mücadele dönemindeki Türkiye halkı vurgusu yerini Türk halkı söylemine bırakmıştı (Yayman, 2016: 43). Kürtler, her ne kadar öyle olmasa da artık gerçekleştirilen her reformun bizzat kendilerine karşı yapıldığını düşünmeye başlamışlardı. Şapka Kanunu'ndan, Latin harflerinin kabulüne kadar tüm inkılaplar Kürt toplumunda tepkiyle karşılanır olmuştu (Akandere ve Semiz, 2013: 179; Çeliktürk, 2011: 107).

1920'li yıllarda devlet ve Kürtler arasında gerilen ipler, 1930'larda kopma noktasına gelmişti. Tek parti CHP, halktan uzak bir görünüm sergiliyordu. Partinin 1938 yılında yaptığı kurultayın delege sayımı incelendiğinde Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Urfa, Van, Muş, Ağrı, Siirt, Bingöl, Hakkari, Tunceli ve Bitlis'te henüz örgütlenmemiş bir parti yapısı karşımıza çıkmaktadır. CHP, bu bölgedeki teşkilatlanmasını valilikler, umumi müfettişlikler ve Halkevleri aracılığıyla yapıyordu (Aslan, 2018: 51). Tabi bu durum da parti yöneticilerinin, Kürt sorununu anlamlandırmakta zorluk çekmesine neden oluyordu. Onlara göre, var olan problem tamamen bölgenin geri kalmışlığından kaynaklanan irticai faaliyetlerden ibaretti. Ancak kabul edilmelidir ki bu çok sığ bir bakış açısydı (Çift, 2018: 27; Yetim, 2015: 52).

1930'lu yıllarda milliyetçi söylemler tüm dünyada doruk noktasına ulaşmıştı ve pek tabii Türkiye Cumhuriyeti de bundan nasibini alıyordu. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi tam da bu yılların ürünleriydi (Fahrioğlu, 2013: 51). Ancak bahsi geçen kurumlar dışında kalan ve ırkçılığa varan bazı söylemler de bu dönemde yok değildi. Her ne kadar hiçbir zaman devletin resmi görüşü olarak kabul edilmese de dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un şu sözleri birçok kesim tarafından büyük tepki çekmişti: *"Biz Türk*

denilen dünyanın en hür ülkesinde yaşıyoruz. Mebusumuz inançlarından samimiyetle bahsetmek için buradan daha müsait bir ortam bulamazdı. Onun için hislerimi saklamayacağım. Türk; bu ülkenin yegâne efendisidir, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette bir tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman ve hatta dağlar bu hakikati böyle bilsin” (Erdoğan ve Coşkun, 2009: 11). Ortaylı’ya göre bu dönemin devlet politikası Türkleşmiş Arnavut, Türkleşmiş Çerkez, Türkleşmiş Kürt yaratmaktı. Nitekim ulus devlet olmak bunu gerektiriyordu (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 98).

Türklük ve Türkçe, dönemin öne çıkan kavramlarıydı. Atatürk de Şubat 1931’de ülkede yaşayan her bireyin Türkçe bilmesinin zorunlu olduğundan bahsetmişti. Elbette ki Atatürk de İnönü de Kürtlerin ve azınlık durumundaki diğer toplulukların yeni devlette yaşadığını biliyordu ve varlıklarını kabul ediyordu. Ama bu isimler, ortak kimliğin ve ortak dilin, ülkeyi dış tehlikelerden korumak için önemli bir koşul olduğunun da farkındaydı. Bu yüzdendir ki Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, vatandaşları birbirine bağlayacak ortak duygu, Türklükte ve Türkçede aranır olmuştu (Heper, 2010: 135-137). Hakikaten “*Ne mutlu Türk’üm diyene*” ile “*Ne mutlu Türk olana*” cümleleri arasında oldukça büyük bir fark vardı ve Atatürk, bunlardan ilkinin kullanmayı tercih etmişti. Keza İnönü de “*Türk olmak için Türk olmayı istemek ve Türk olmaktan hoşlanmak yeter*” diyerek kendi milliyetçilik tanımını yapıyordu (Heper, 2010: 143). Ancak kulağa hoş gelen bu söylemlerin yanında Doğu bölgesinde alınan bazı önlemler oldukça sertti ve bölge halkının tepkisine yol açıyordu. 1930’lu yıllarda milli birliği ve beraberliği korumak gayesiyle Kürtlüğü, Lazlığı ve Çerkezliği çağrıştıran semboller ve azınlıkların dillerinin gündelik hayatta kullanımı yasaklanmıştı. Bununla beraber tüm beldelerin isminin Türkçeleştirilmesine karar verilmişti ve bu kapsamda bir dizi yerleşim yerinin ismi değiştirilmişti (Beşli, 2013: 8). Mevzubahis önlemlerin uygulanması için 1927’de belirli bölgelerde dört ayrı Umumi Müfettişlik kurulmuştu ve bunların üçü Doğu bölgesinde yetkili kılınmıştı. 1952’ye kadar varlığını sürdüren Umumi Müfettişlikler, dönemin en nüfuzlu mesleklerinden birini vadediyordu. Öyle ki dönemin bazı mebusları, bu meslek için meclis görevlerinden kendi rızalarıyla ayrılıyordu (Fahrioğlu, 2013: 69).

Yeni devlet, reformlarını Jakobenci bir tarzda “halk için, halka rağmen” yapıyordu ve bu da toplum içinde belirli huzursuzluklara yol açıyordu. Kürt toplumu arasındaki milliyetçilik ise önü alınamaz bir biçimde her geçen gün yükseliyordu (Arslan, 2016: 43; Çeliktürk, 2011: 89). İsmet İnönü, Haziran 1937’de yaptığı bir konuşmada Kürt halkının, yeni devletle bütünleştirilemediğinden dem vuruyordu (Yetim, 2015:55) ve bu söylemin pek tabii ki bir kaynağı vardı. Hatırlanacağı üzere Milli Mücadele yıllarında ülke toprakları üzerinde çıkan 23 isyandan sadece 4 tanesi Kürt bölgesi menşeliydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise görülen 18 isyan hareketinden 17’si Kürtlere aitti (Çift, 2018: 81). Yine bu dönemde bölgede, irili ufaklı 28 ayaklanma kayıtlara geçmişti (Maral, 2014: 76). Görüldüğü üzere tablo tamamen tersine dönmüştü. Savaş kazanılmış, cumhuriyet ilan edilmişti lakin şimdi ülkeyi içeriden doğacak bir problem sarsacaktı. 1924 yılında başlayan Kürt isyanları, yeni devletin karşılaşacağı en önemli iç tehditti (Keyder, 2017: 108).

Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Kürt bölgesinde; Nasturi İsyanı (1924), Jilyan İsyanı (1924), Şeyh Sait İsyanı (1925), Şemdinli İsyanları (1925-1930), Raçkotan ve Raman İsyanı (1925), Eruhlu Yakup Ağa ve Oğulları İsyanı (1925), Güyan İsyanı (1925), Haco İsyanı (1925), Sason İsyanı (1925), Ağrı İsyanları (1926-1930), Koçuşığı Aşireti İsyanı (1926), Mutki Aşireti İsyanı (1927), Hakkari İsyanı (1927), Bicar İsyanı (1927), Resul Ağa İsyanı (1929), Tendürek İsyanı (1929), Savur İsyanı (1930), Zeylan İsyanı (1930) Tutaklı Ali Can İsyanı (1930), Pülümür İsyanı (1930), Buban Aşireti İsyanı (1934), Abdurrahman İsyanı (1935), Abdülkuddüs İsyanı (1935) ve Dersim İsyanları (1937-1938) görülen başlıca ayaklanmalardı (Maral, 2014: 5). Sayılan isyanlardan bazıları diğerlerine göre hem nicelikleri hem de doğurduğu sonuçlar bakımından tarih kitaplarında daha geniş yer tutmaktadır. Mutki İsyanı ise konumuz özelinde önem taşımaktadır. Bu isyanlara özel olarak eğilmek, çalışma adına yararlı olacaktır:

2.2.1. Şeyh Sait İsyanı

Cumhuriyetin beraberinde getirmiş olduğu reformların bir kısmı, özellikle de saltanat ve halifelik makamlarının sırasıyla kaldırılması, medreselerin kapatılması ve böylece Kürtçe eğitimin önünün kapanmış olması gibi inkılaplar, Kürt halkını

oldukça ilgilendiriyordu ve Kürt toplumunda bir hoşnutsuzluk durumu ortaya çıkmıştı. Bölgeden yükselen homurtular, Ankara tarafından çok dikkate alınmıyordu. Başkente göre, kulağa ulaşan bu seslerin sebebi geri kalmışlığın sesiydi ve yeni inkılaplar hayata geçtikçe bu sesler zaman içinde kesilecekti (Fahrioglu, 2013: 66). Ama öyle olmayacaktı, sesler kesilmeyecekti. Yükselen seslerin bir çığ devirmesine ise ramak kalmıştı.

Devlete ve hükümete muhalif tavır sergileyenlerin tek dayanak noktası din değildi. Dönemin yükselen bir diğer muhalif sesi ise Kürt milliyetçiliği temelliydi. Kökeni İttihat ve Terakki döneminde boy gösteren Kürt derneklerine dayanan bu düşünce, 1923'te Azadi Komitesi çatısı altında toplanmıştı. Azadi Komitesi'nin dini bir beklentisi yoktu. Hatta üst düzey komiteciler bir dine de inanmıyordu. Bedirhan ve Cemilpaşazade ailelerinin yoğun katılım gösterdiği örgüt, yeni devleti tam olarak Türk olduğu için kabul etmiyordu. Hedef, bir Kürt devleti kurmaktır. Asıl tehlike ise bu iki muhalif yapının bir süre sonra ortak noktalar üzerinde anlaşmış ve güçlerini birleştirmiş olmasıydı. Din elden gidiyor diyen şeyhler; devlet, Türk olduğu için kötüdür diyen ateist komitecilerle yan yana gelmişti. Bu şeyhlerden biri de Şeyh Sait'ti (Dernek, 2014: 36; Arslan, 2016: 48-49). Azadi Komitesi'nin 1924'te yaptığı kongrede yer alan Şeyh Sait, radikal tutumuyla dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış, kısa sürede kendi görüşleriyle örgütün görüşlerini harmanlayarak bölgede bir ayaklanma çıkarmanın kaçınılmaz olduğu söylemini geliştirmişti. O tarihten itibaren komite, bir yeraltı topluluğu haline bürünerek gerçekleştirilecek isyanı planlamaya başlamıştı. Nitekim isyanın tarihi bile belliydi: Mayıs 1925 (Çift, 2018: 29).

Takvimler Şubat 1925'i gösterdiğinde Şeyh Sait ve bir grup adamı, Piran köyünde Abdurrahman Ergani'yi –Şeyh Sait'in kardeşi- ziyaret ettikleri sırada jandarma köye gelerek Şeyh Sait'in adamlarının kanun kaçağı olması gerekçesiyle onları tevkif etmek istemişti. Fakat şeyh, buna sert bir şekilde karşı çıkınca iki taraf arasındaki tartışmada silahlar çekilmişti. Bu, isyanın planlanan tarihten 3 ay önce başladığı anlamına geliyordu. Piran köyünden gelen haber tetikte bekleyen asileri harekete geçirmeye yetmişti. Kısa sürede Genç, Hani, Bingöl ve Elazığ karışmıştı. Hedef Diyarbakır'dı (Çift, 2018: 30).

İsyân tüm hızıyla ilerlerken Meclis, asileri durdurmak adına art arda önlemler alıyordu. Şubat ayı bitmeden, 1920 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda düzenlemeye gidilmiş; dini mukaddesatı, siyasi amaçlara alet eden cemaat ve örgütler de kanun kapsamına alınmıştı. Bununla beraber aynı gün Urfa, Van, Elazığ, Ergani, Genç, Hakkari, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Siverek, Dersim, Hınıs, Kiğı ve Bitlis'te olağanüstü hâl ilan edilmişti (Güney, 2011: 13). Ancak isyanın önü bir türlü alınamıyordu ve oklar iyiden iyiye Başvekil Fethi Okyar'ı gösterir hale gelmişti. İsyânı bastırmanın tek yolunun sertlik olduğunu düşünen İçişleri Bakanı Recep Peker, bu hususta başvekil ile anlaşamadığını mazeret göstererek görevinden ayrılmıştı. Nitekim Meclis'teki hararetli hava, bir süre sonra başbakanı da koltuğundan edecekti. Yerine ise askeri disiplini yüksek ve bu isyan konusunda sert tavrıyla bilinen İsmet İnönü atanmıştı (İnönü, 2014: 94-95). İsmet İnönü ve kabinesi göreve başlar başlamaz kolları sıvamış, daha önceden planladıkları önlemleri birer birer hayata geçirmeye başlamıştı. Önce toplumsal düzeni tehdit etme potansiyeli bulunan her türlü hareketi yasaklama yetkisini hükümete veren Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartıldı, peşinden kanunu destekleyen İstiklal Mahkemeleri kuruldu, muhalif yayın organları kapatıldı (Akşin, 2018: 195).

Alınan önlemler, bölgeye yapılan askeri sevkîyat ve Bitlisli Said Nursi gibi nüfuz sahibi Kürt âlimlerin, devletin yanında saf tutması nisanın sonlarına doğru meyvesini vermişti ve isyan bastırılmıştı. Mayıs ayında asileri yargılayacak mahkemeler kurulmuştu. Şeyh Sait; mahkeme günü, her ne kadar halifelik makamını geri getirme ve şeriat hükümlerini hâkim kılma gibi bir düşüncesi hep olsa da isyan diye adlandırılan olayın alelade bir tartışma sonucu patlak verdiğini ve planlı bir vaka olmadığını beyan etmiş ancak mahkeme heyetini söylediklerine ikna edememişti. Mayısta kurulan mahkemeler, hazıranda yerini kurulan darağaçlarına bırakmıştı. Şeyh Sait ve isyanda parmağı bulunan 47 asi, İstiklal Mahkemeleri kararınca idam edilmişti (Keskin, 2018: 92). Lozan yıllarında patlak veren ve Türkiye'nin aleyhine büyük bir koz olarak kullanılan bu isyanda, İngiltere'nin etkisinin olup olmadığı ise hâlen tartışılan bir konudur. Şüpheler, o günden bugüne hep İngiltere üzerine yoğunlaşsa da İsmet İnönü, hatıratında Şeyh Sait İsyanının

hazırlanış veya ortaya çıkış aşamasında İngiltere'nin doğrudan bir etkisine rastlanmadığını belirtmektedir (İnönü, 2014: 119).

Şeyh Sait İsyanı, yeni devlet için kırılma noktalarından biri olmuştu. Hükümet, bölgede dizginleri ele alabilmek adına merkezileşme politikalarını iyiden iyiye sertleştirmiş, Kürt muhalifler ise köktenci bir kimliğe bürünmüştü. Bugün Kürt sorunu diye adlandırdığımız olgu, tam da o günlerde gerçekten bir sorun olmaya başlamıştı. Bruinessen'e göre, Şeyh Sait İsyanı bir dönüm noktasıydı ve bu başkaldırıdan sonra bölgede artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı (Bruinessen, 2013: 388).

Evvela bölgeye özgü reform çalışmalarının yoğunlaştırılmasına karar verilmişti ve bu doğrultuda 24 Eylül 1925 tarihinde Şark Islahat Planı hayata geçirilmişti. Plan; inkılapçılık, laiklik ve milliyetçilik ekseninde hazırlanmıştı. Tartışma konusu olan 14. madde şu ifadeleri içeriyordu: *“Aslen Türk olup Kürtlüğe yenilmeye başlayan Malatya, Elaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van, Muş, Urfa, Ergani, Hozat, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Palu, Çarşancak, Çemişkezek, Ovacık, Hınımansur, Behisni, Hekimhan, Birecik, Çermik vilayet ve kaza merkezlerinde, hükümet dairelerinde ve diğer kurum ve kuruluşlarda, okullarda, çarşı ve pazarlarda, Türkçeden başka dil kullananlar, hükümet ve belediyenin emirlerine muhalefet etmek ve direnmek suçundan cezalandırılacaktır”* (Hür, Radikal gazetesi, 21.10.12).

1926 yılında doğu bölgesini kapsayan bir iskân kanunu çıkarılmıştı. Kanunun kapsadığı başlıca iller Bitlis, Muş ve Van'dı. Kanun kapsamında yoğunlukla İran, Azerbaycan ve Kafkas Türkleri; bölgeye yerleştirilecekti. Bölgedeki bir kısım Kürt vatandaş ise batıya taşınacaktı. Devlet, bu politikayla beraber Kürt milliyetçiliğini besleyen damarları kapatmaya çalışıyordu. İskân Kanunu, ilerleyen yıllarda da uygulanacak hatta en kapsamlı halini 1934 yılında kazanacaktı (Çift, 2018: 36; Nergiz, 2019: 44-45).

1928 yılında kabul edilen Latin harfleri yine en büyük tepkiyi, Arapçayı bizzat İslam ile bağdaştıran Kürt toplumundan almıştı (Fırat, 2018: 86). Art arda gelen reformların, bölgede yeni karışıklıklara mahal vermemesi adına ise 1927 tarihinde

Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun hayata geçirilmişti. Aslında Umum Müfettişliği uygulaması, yeni bir uygulama değildi. Tanzimat Dönemi'nden beri ara ara uygulamaya konan olağanüstü bir yönetim şekliydi. Nitekim 1927 yılında bölgede olağanüstü hâl altında olan illerin OHAL kararları kaldırılmış, yerine Umumi Müfettişlikler kurulmuştu. Zaman içinde beş ayrı bölge, Umumi Müfettişlik yetkisi altına alınmıştı:

- Birinci Umum Müfettişlik: Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Hakkari, Bitlis, Siirt, Mardin, Van
- İkinci Umum Müfettişlik: Edirne, Çanakkale, Tekirdağ, Kırklareli
- Üçüncü Umum Müfettişlik: Erzurum, Kars, Gümüşhane, Trabzon, Çoruh, Erzincan, Ağrı
- Dördüncü Umum Müfettişlik: Dersim, Elazığ, Erzincan, Bingöl
- Beşinci Umum Müfettişlik: Adana, İçel, Hatay, Gaziantep, Maraş (Yayman, 2016: 93-95).

Umum Müfettişlikleri, İçişleri Bakanlığı'na bağlı kamu kurumlarıydı ve yetkili kılındıkları bölgelerde; güvenlik, eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme gibi temel konulardan sorumlulardı. Müfettişler, hükümet vekili ve tüm bakanların temsilcisi olarak memurlar üzerinde geniş yetkilere sahiptilerdi. Bu yetkiler denetleme, nakletme, görevden alma, bölgedeki valileri toplantıya çağırabilme ve onlara belirli hususlarda talimat verebilme, kolluk kuvvetlerine emir verebilme gibi noktalara uzanıyordu (Nergiz, 2019: 49-50). Dönemin en nüfuzlu memuriyetliklerinden birini vadeden Umum Müfettişlikleri, resmi olarak 25 yıl uygulandıktan sonra 1952 yılında kaldırılmıştı (Akkurt, 2019: 40).

Bölgede etkili bir diğer devlet politikası Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanıyordu. Kanun beraberinde İstiklal Mahkemelerini ve Kürtlüğe ve Kürtçeye dair katı yasakları getirmişti. 1925 yılında isyan nedeniyle iki yıllığına çıkarılan kanun, sonrasında bölgedeki şartlar neden gösterilerek iki yıl daha uzatılmış ve varlığını 1929 yılına kadar sürdürmüştü. Mevzubahis yasa hem yöre halkı tarafından hem de ülkedeki muhalifler tarafından bir baskı aracı olarak görülüyor ve oldukça eleştiriliyordu (Keyder, 2017: 108; Keskin, 2018: 92). Nitekim ülkenin ilk çok partili

hayat denemesi de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, isyanla alakası olduğu gerekçesiyle kapatılması neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Başta Kazım Karabekir olmak üzere TCF'nin yöneticileri, ne kadar partinin isyanla alakası olmadığını hatta Kürt mıntukasında şubelerinin bile olmadığını söylemeler de lağvolmaktan kurtulamamışlardı (Karabekir, 2019: 15).

Şeyh Sait İsyanı'nın dayanak noktası olan din vurgusu, isyan sonrasında tekke ve zaviyelerin de kapatılmasına gerekçe olarak gösterilmişti. Yönetimin düşüncesi tekke ve zaviyelerin asıl görevlerinden şaşıp bir fitne yuvasına dönüştükleri noktasındaydı (Bruinessen, 2013: 429). İnönü, Şeyh Sait İsyanı'nın son olmadığını ve yeni bir ayaklanma dalgasının geldiğinin farkında olarak Meclis kürsüsünden şu sözleri sarf ediyordu: “*Sorunun mahiyetini biliyorsunuz; Doğu illerinde büyük bir gerici hareket su yüzüne çıkmıştır*” (Heper, 2010: 227).

2.2.2. Ağrı İsyanları

Tıpkı Şeyh Sait İsyanı'nın arkasında Azadi Cemiyeti'nin olması gibi, Ağrı İsyanlarının geri planında da Hoybun Cemiyeti vardı. Hoybun Cemiyeti, Şeyh Sait İsyanı sonrası Suriye'ye kaçan asilerin 1927 yılında tekrar bir çatı altında toplanması sonucu kurulmuştu. Örgütün amacı, bağımsız Kürt devleti idealini hayata geçirmekti. Bu uğurda hiçbir çatışmadan kaçınılmayacaktı. Örgüt, ilk adım olarak uzun süredir devam eden Kürt-Ermeni anlaşmazlığını sonlandırmayı ve iki toplumun, Türkiye'ye karşı güçlerini birleştirmesini amaçlıyordu. Bu hedefler doğrultusunda örgütün ilk başkanı Emir Celadet Bedirhan olmuştu (Dernek, 2014: 38).

Lübnan'ın Bihamdun şehrinde yaptığı kurultayla kurulan ve ilk başkanını seçen örgüt, daha ilk günlerinde tüm Kürt muhalefetini bir araya getirmeyi başarmıştı. Kaleme alınan kuruluş bildirisi ise örgütün amaçlarını net bir biçimde ortaya koyuyordu: “Barbar Türk toplumunun baskısından kurtularak Bağımsız Kürdistan'ı kurmak, bağımsız devletin kurulması yolunda dış dünyayı bilgilendirmek ve destek sağlamak, Ermeniler ile Kürtlerin bağımsızlık hedeflerinde ortak noktalar öne çıkarılarak bu iki halkın mücadele safhasında bir araya getirilmesi ve bu

doğrultuda Ermeni Taşnak Cemiyeti ile bir dostluk anlaşmasının imzalanması” (Güneş, 2009: 109-113).

Irak’ta yapılan gizli toplantılarda örgüt üyeleri, olası isyanın son rötuşlarını yapmış ve başta İngiltere olmak üzere dış devletlerden gelecek yardımları masaya yatırmıştı (Bingöl, 2011: 113). Artık isyan, bir kıvılcımı beklemekteydi ve bu beklenen kıvılcım, alelade bir olay sonrası çakacaktı.

Eşkîya Yusuf Taşo’nun hayvan hırsızlığının jandarmalar tarafından önlenmesi, 16 Mayıs 1926’da Taşo ve adamları tarafından bir ayaklanmayı beraberinde getirmişti. Bu basit olay kısa zamanda silahlı ellerin sokağa dökülmesine neden olmuş, bölgede ortamı germişti. Devleti dört yıl boyunca uğraştıracak isyanlar silsilesi tam olarak bu noktada başlamıştı. Ağrı’nın yüksek dağları ve engebeli arazisi, isyanın önlenemez bir biçimde büyümesine neden oluyordu (Değerli, 2008).

Ağrı Dağı’na sözde Kürdistan Devleti’nin bayrağı çekilmiş, bir Kürt bağımsızlık marşı yazılmış, binlerce asiye asker sıfatı verilmiş, Kürtlüğe dair semboller şehrin her yerine asılmış ve ele geçirilmiş bazı bölgelere isyan yöneticileri, valilik makamı başta olmak üzere sözde yeni idari atamalarda bulunmuşlardı. Ağrı, resmen küçük bir Kürt devleti denemesinin yapıldığı bölge olmuştu (Onay, 2016: 253). İsyancıların başında Harbiye mezunu eski Yüzbaşı Bitlisli İhsan Nuri’nin olması ise onlara saldırı ve savaş taktikleri bakımından çok şey katıyordu. İsyân, devlete hem toprağa verilen canlar hem de getirdiği ekonomik kayıplar anlamında büyük sıkıntılar veriyordu. Şartlar, devleti harekâtı sertleştirme noktasına getirmişti (Fırat, 2018: 87; Dündar, 2006: 143). Nitekim 1930 yılında bizzat Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın bölgeye giderek savaş uçaklarının da dâhil edildiği harekâtı yönetmesiyle dört yıldır süregelen isyan bastırılmıştı (Çift, 2018: 35).

İsyân bastırılmıştı ancak şimdi isyanın sonuçları belirginleşecekti. Ağrı İsyânları, dini bir söylem içermeyip tamamen etnik unsurlar barındırması açısından bir ilkti (Güneş, 2009: 125). Devlet, önceliği bölgedeki bu yoğun etnik söylemi arındırmaya vermiş, kolları sıvamıştı. Bu yöndeki ilk uygulama ise yeni bir iskân

kanunu ilan etmekten geçiyordu. 1926 İskân Kanunu yerini 1934 İskân Kanunu'na bırakmıştı. Yeni kanunla beraber Doğu bölgesine yerleştirilecek Türkler arasına Balkan Türkleri de eklenmişti. Devlet, bu yasayla birlikte ülkedeki demografik yapıyı düzenleme yetkisini perçinlemişti (Çift, 2018: 35).

İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması Hoybun Cemiyeti'nde şok etkisi yaratmıştı. Cemiyete dış yardımların da kesilmesiyle örgüt içinde yaşanan krizlere bir de mali çöküntü eklenmişti. Zaten Ermenilerle yakınlaştığı için Kürt halkının çoktan desteğini kestiği örgüt, bir darbede dışarıdan alınca ömrünü ancak 1939'a kadar sürdürebilmişti ancak bu süre zarfında, bir büyük isyanda daha parmağı olacaktı. Bununla beraber, içinde örgüt üyelerinin de bulunduğu 34 kişi, isyan sonrası yargılamalarda idam cezasına çarptırılmıştı (Bingöl, 2011: 124; Güneş, 121-122). Her ne kadar Şeyh Sait İsyanı'nda İngiliz desteğine dair bir kanıt bulunamasa da Ağrı İsyanlarında, İngiltere'nin etkisinin olduğu gerçeği, dönemin yazışmaları incelendiğinde ortaya çıkmaktadır (Değerli, 2008).

2.2.3. Mutki İsyanı

Esasen Mutki İsyanı, Sason İsyanı'nın bittiği yerde başlamaktadır. Devlet, Sason'daki olayları bastırmakla meşgulken isyan bölgesinden kaçan bazı asiler ellerindeki silahlarla beraber Mutki'ye ulaşmıştı. Burada zaten devletin nazarında potansiyel isyankârlar olarak görülen bazı aşiretlerle birleşen isyancılar, kısa sürede yeni bir kalkışma hazırlığı içine girmişlerdi. Tehlikenin farkında olan Bitlis Valiliği, 35 dağ köyünün farklı noktalara nakline dair karar almıştı ancak kararı tanımayan aşiretler, kısa sürede ayaklanmıştı. Mayıs 1927'de başlayan çatışmalar neticesinde pek çok asker şehit olmuştu. Bölgeye yapılan operasyon, Ağustos 1927'de sonlandığında ise asiler etkisiz hale getirilmişti (Dündar, 2006: 140).

2.2.4. Dersim İsyanı

Dersim, Osmanlı'dan bu yana merkezi uygulamaların en geç ulaştığı vilayet olmuştur. Bunda bölgenin hem sosyal hem de coğrafi yapısının payı büyüktür. Dersim'de şeyhlik ve aşiret sistemi oldukça gelişmişti. Ancak bu sistem, bölgede diğer bildiğimiz sistemlerden bir yönüyle ayrılıyordu. Şehir, Şafii değil Alevi

mezhebine mensuptu ve bölgede sözü geçen isimler Alevi Dedesi olarak biliniyordu. Ayrıca bölge coğrafyası oldukça sarp bir yapıya sahipti ve bölgenin ulaşılmaz yapısı onu merkezden ayrı kılıyordu. Merkezin ulaşamadığı yer, devlet için tehlike demektir. Bu durum, İsmet İnönü'nün hatıratında da kendisine yer bulmuştu: “... *daimi bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memleketin öteden beri Dersim Meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim Ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı... Mesele aslında kültür meselesi ve iktisadi mesele idi... Dersim isyanları doğrudan doğruya şekavete dayanır... İyi niyetli, vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir* (Karabekir, 2019: 81; İnönü, 2014: 295-296).

Devlet, Dersim'e girmenin; merkezi politikaları oraya ulaştırmanın yolunu arıyordu. Çıkarılan son İskân Kanunu'nun bir nedeni de buydu. Bununla beraber 1935 yılında Tunceli Kanunu hayata geçirilmişti. Kanun kapsamında, Munzur yöresinin adı Tunceli olarak değiştirilmiş ve bölgede, olağanüstü hâl ve sıkıyönetim ilan edilmişti. Ayrıca Ocak 1936'da kurulan Dördüncü Umumi Müfettişlik Dairesi, Tunceli yöresini de kapsar şekilde yetkilendirilmişti. Dönemin Tunceli Valisi Korgeneral Abdullah Alpdoğan, mülki amirliğinin yanında askeri kuvvetler üzerinde de söz sahibi kılınmıştı. Tüm bu uygulamalar, bölgede yükselen Kürtçülüğün, bir isyana dönüşmeden önce önüne geçebilmek adına alınan önlemlerdi (Mumcu, 2018: 20).

Devlet, bölgede altyapı yatırımları yapıyordu. Yapılacak köprülerin ve yolların, bölgeye ulaşımı kolaylaştıracağına inanılıyordu. Ancak Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın sözlerinden de anlaşılacağı üzere, bir isyan ve neticesinde bir askeri hareketlilik de artık kapıdaydı: “*Dersim'de devam eden bu durum her geçen gün daha da tehlike arz etmektedir ve bölge halkının maneviyatını güçlendirmektedir. Dersim okşamakla kazanılmaz. Silahlı kuvvetlerin müdahalesi tesir eder. Öncelikle Kürtlük, Türk toplumu içinde eritilmeli ve yavaş yavaş Türk hukuku, bölgede uygulamaya geçirilmelidir*” (Keskin, 2018: 95).

Genelkurmay Başkanı'nın bu sözlerinden rahatsız olan Tunceli halkı, merkezi yetkililere bir protesto mektubu ulaştırmak üzere yola bir elçi çıkarmışlardı. Ancak elçinin, Tunceli Valisi Alpdoğan tarafından yakalanıp idam edilmesiyle bölge, önu

alınamaz biçimde hareketlenmişti. İsyân ateşi, asilerin bir polis konvoyuna saldırması sonucu yakılmıştı. İsyancıların ilk saldırısının ardından vali, bölgedeki aşiret reisleriyle iletişime geçmiş isteklerini bir liste halinde teslim almıştı:

- Bölgeye karakollar yapılmayacak,
- Köprü ve yol yapılmayacak,
- Yeni ilçe ve nahiye merkezi kurulmayacak,
- Bölge insanının elindeki silahlara dokunulmayacak,
- Vergiler her zamanki gibi pazarlık usulüyle verilecek, sabit bir meblağ belirlenmeyecek (Bingöl, 2011: 149).

Tahmin edileceği gibi bu istekler, merkez tarafından kabul edilmemişti ve bölgede askerler ile asiler arasında sıcak çatışma başlamıştı. İsteklerinin reddi sonrası asiler, yörenin önde gelen isimlerinden Seyit Rıza önderliğinde bir araya gelmiş ve Hoybun Cemiyeti aracılığıyla dış devletlerden ulaştırılan teçhizatla donatılmışlardı. O güne kadar kayda değer olmayan taciz ateşleri ile ilerleyen isyan, 21 Mart 1937 tarihinde bir gövde gösterisine dönüşmüştü. Bahsi geçen tarihte Kahmut ve Pah noktaları arasındaki köprü yıkılmış, bundan dört gün sonra ise yine aynı bölge arasındaki iletişim hattı kesilmişti. İsyancıların bir sonraki durağı ise Sin Karakolu'ydu. Karakola yapılan baskın, geceden sabaha sürecektir bir çatışmaya neden olmuştu. Olayları yakından takip eden Ankara ise çok geçmeden kararını vermişti. Bölgeye kara ve hava operasyonu yapılacaktı. Bu harekâtın hava operasyonu kısmı yıllar boyunca, Cumhuriyet'in ilk kadın savaş pilotu Sabiha Gökçen'in ismi özelinde anılacaktı (Akkurt, 2019: 35). Dersim ilk kez ayaklanmıyordu, tarihin farklı dönemlerinde farklı başkaldırıları bulaştığı kaynaklarda mevcuttu (Atatürk, 2018: 31-33). Ancak bu ayaklanma, öncekilerden çok daha büyük olacaktı.

Ekim ayına kadar süren harekâtın birinci kısmı bölgede kış şartlarının başlaması üzerine durdurulmuştu. Aradan geçen bu birkaç ayda asilere büyük bir darbe vurulmuştu. İsyanın elebaşı Seyit Rıza, 10 Eylül günü kolluk kuvvetlerine teslim olmuştu. Seyit Rıza ve asilerin yargılanmasına aynı yılın ekim ayında başlanmıştı (Maral, 2014: 82). Mahkeme sonucunda isyanın elebaşı Seyit Rıza ve beraberindeki 10 eşkiya, ölüm cezasına mahkûm edilmişti. Ölüme mahkûm edilen 4

ismin cezası, yaş haddinden dolayı ağır hapis cezasına çevrilmişti. İdamlar, 15 Kasım 1937 tarihinde gerçekleştirilmişti (Belli, 2015: 30).

Başvekil İsmet İnönü, 1937 yılının ortalarında Tunceli bölgesi için bir ıslahat programından bahsedip bölgede yol, köprü gibi altyapı çalışmalarının ve okul, askeriye gibi kurumsal hizmetlerin gerçekleştirileceğini, şeyhlik ve feodal beyliğin mutlaka bitirileceğini söylese de (Yetim, 2015: 63) bu planın hayata geçirilmesine bir süre daha vardı. Çünkü kış şartlarının hafiflemesiyle beraber bölgede hareketlenme tekrar başlamıştı ve 1938 yılı iki ayrı Tunceli harekâtına daha sahne olacaktı (Akkurt, 2018: 36).

2 Ocak günü Ovacık bölgesinde güçlerini birleştiren aşiretler, karakol baskınlarına girişmişti ve yedi jandarma, saldırılar neticesinde şehit düşmüştü. Bu saldırıların ardından bölgedeki askerler tekrar sahaya inmişlerdi ve havadan destek içinse haziran ayı bekleniyordu. Nitekim hava harekâtının da başlamasıyla beraber Mart 1937’de başlayan bu isyan, Aralık 1938’de resmen nihayete erdirilmişti (Maral, 2014: 84).

Şeyh Sait’le başlayan ve Ağrı İsyanlarıyla devam eden Cumhuriyet yıllarının en büyük Kürt ayaklanmaları, Dersim İsyanı ile sonlanmıştı. Resmi rakamlar, Dersim’de 13 bin kişinin yaşamını yitirdiğini belgeliyordu (Aljazeera Turk, Cumhuriyet tarihi Kürt raporları, 26.12.2013). Son büyük isyanın da bastırılmasıyla bölge, büyük bir sessizliğe gömülmüştü. 1 Kasım 1938’te Meclis kürsüsünden *“Uzun yıllardan beri devam eden ve zaman zaman had bir şekil alan Tunçeli’ndeki toplu eşkıyalık hadiseleri, belirli bir program dahilindeki çalışmaların neticesi olarak kısa bir zamanda bertaraf edilmiş, o mntıkada bu gibi vakalar bir daha tekerrür etmemek üzere tarihe devrolunmuştur”* sözleri yükseliyor ve ardından bir alkış nidası kopuyordu (Atatürk, 2018: 165). Devlet, Kürt sorununu bir daha açılmayacak bir belge olarak görüyor ve rafa kaldırıyordu (Aslan, 2018: 50).

2.3. Dönem İçinde Yazılmış Kürt Raporları

Şeyh Sait İsyanı’ndan sonra devlet, Kürtler üzerindeki politikalarını raporlar üzerinden yürütmeye başlamıştı. 1920’lerin ikinci yarısında yönetimin bölgeye

yolladığı bakanlar, milletvekilleri, askerler ve pek çok üst düzey yetkili, yöre üzerine raporlar hazırlayıp bunu meclise sunuyordu. Mevzubahis raporların belli başlıları hem Meclis'in hem de dönem içinde bölgeden uzak kalan iktidarın, Doğu politikasını belirliyordu. Öyle ki 1925 yılından 1950 yılına kadar geçen 25 yıllık süreçte Doğu bölgesi üzerine 15'ten fazla rapor hazırlanmıştı (Fahrioğlu, 2013: 52).

Genelde raporların üzerinde durduğu ortak nokta; bölgede askerî bir tedbirin mutlaka olması ama tüm odağın güvenlik politikalarına yöneltilmemesi yönündedir. Raportörlere göre; bölgede tarım, hayvancılık ulaşım, imar, eğitim, sağlık alanında yapılacak yatırımlar da en az askerî tedbirler kadar önem taşımaktadır (Bingöl, 2011: 125). Bunları yapmak önemlidir çünkü Kazım Paşa'ya göre devlet, Doğu vilayetlerine en az İngiltere ve Rusya kadar değer verdiğini göstermelidir (Karabekir, 2019: 145).

2.3.1. Abdulhaluk Renda'nın Raporu

Dönemin tanınan bürokratlarından Abdulhaluk Renda, Kürtler üzerine rapor yazan ilk isimdir. Şeyh Sait Ayaklanması'nın ardından bölgeye giden ve burada gözlemlerde bulunan Renda, raporunda yöredeki aşiret reislerinin halk üzerinde büyük etkisinin olduğunu ve bu etkiyi kırabilmek için mutlak bir iskân politikasının gerekliliğini belirtmişti. Ayrıca sıkıyönetim ve Kürtçe yasağı uygulamaları da raporda adı geçen ve yükselen Kürt milliyetçiliğini bastırmak için önerilen politikalar (Aljazeera Turk, Cumhuriyet tarihi Kürt raporları, 26.12.2013; Nergiz, 2019: 40).

Renda; Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Genç, Elazığ, Dersim, Ergani, Mardin, Malatya ve Maraş bölgelerini gezmişti ve bu gezi sonunda bölgede daha önce görülmediği kadar güçlü bir milliyetçilik akımının varlığından bahsediyordu: "*Kürtler, lisanlarını hâkim kılmışlar ve Türkçe öğrenmeye muhtaç olmadan bütün işlerini görebilecek hale gelmişler ve Türk erkeklerinin yüzde 80'ini Kürtçe öğrenmeye mecbur kılmışlardır*" (İnanç, 2018: 43). Keza Kürtler arasında milliyetçilik fikrinin her geçen gün geliştiği ve bunun böyle devam etmesi halinde milli bir başkaldırının kaçınılmaz olduğu yorumu da raporda mevcuttu

(Yayman, 2016: 73). İşte bu izlenim, devlet tarafından bölge özelinde sert tedbirlerin alınmasına önayak olacaktı.

2.3.2. Cemil Uybadın'ın Raporu

Cumhuriyet'in ilk içişleri bakanlarından olan Cemil Uybadın da 1925 yılı bitmeden bir Doğu raporu hazırlamıştı. Uybadın da tıpkı Renda gibi, bölgede yükselen ayrılıkçı fikirlere dikkat çekiyor ve Doğu'ya Umumi Müfettişlikler kurulmasını ve bölgede iskân politikası uygulanmasının gerekliliğinden bahsediyordu (Nergiz, 2019: 40). Rapor, alınması gereken sert önlemlerin yanında bölgenin hizmetsiz bırakılmamasını da savunmuştur. Özellikle ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi, bölgenin ülkeden kopmaması için zaruri ihtiyaçlar arasında başı çekmektedir (Fahrioglu, 2013: 68). Renda ve Uybadın'ın hazırlamış olduğu raporlar, devlet nazarında kabul görerek; Cumhuriyet'in, Kürt politikasını yürüttüğü planın büyük ölçüde içeriğini oluşturacaktır.

2.3.3. Şark Islahat Planı

Şark Islahat Planı, Abdulhaluk Renda ve Cemil Uybadın'ın bölge hakkındaki raporları dikkate alınarak hazırlanmış ve 24 Eylül 1925 günü, raportör iki isme eşlik eden Mahmut Esat Bozkurt ve Orgeneral Kazım Orbay tarafından kabul edilerek devletin resmi Doğu programı haline getirilmiştir (Yayman, 2016: 84). Şark Islahat Planı, oldukça sert tedbirler içeren bir özellik taşımaktadır. Metne bakıldığında göze çarpan bazı maddeler şu şekilde sıralanabilir: Bölgenin umumi müfettişlikler denetimine alınması, bölgenin demografik yapısını değiştirecek bir iskân kanununun çıkarılması, aşiret yapısının ortadan kaldırılması, bölgeye atanan memurların Türk kökenli olmasına dikkat edilmesi, sosyal alanlarda Türkçeden başka bir dil konuşmanın yasaklanması (Fırat, 2018: 84). Özellikle dil yasağı hususunda bir ayrıntı oldukça dikkat çekicidir. Bölgedeki görevliler erkeklerden ziyade kadınların, dil yasağına uymalarına daha çok dikkat etmekteydi. Bu tutumun arkasındaki sebep, devletin dilin taşıyıcısı olarak kadınları görüyor olmasıydı. Bu nedenle devlet, Kürtçe yasağına ve Türkçe öğretiminde kadınlara yönelik çalışmalara çok daha fazla önem veriyordu (Fahrioglu, 2013: 68).

2.3.4. Hamdi Bey'in Raporu

Mülkiye Müfettişliği görevini üstlenen dönemin tanınan simalarından Hamdi Bey, 1926 yılında ortaya koyduğu raporla Dersim'in şahsına münhasır yapısından ve bu yapının ileride devlete sorun çıkarabileceğinden bahsetmekteydi. Dersim'in, Cumhuriyet için bir çıban olduğu ve bu çıban daha fazla büyümeden üzerinde bir ameliyat yapılması gerektiği teşhisi raporun en dikkat çeken kısımlarındandı. Yine raporun son kısmında Dersim'e okul açmanın, yol yapmanın veyahut fabrika kurmanın gereksiz olduğu, eli silahlı halkın ayaklanmak için fırsat kolladığı vurgusu da oldukça kayda değerdi. Rapor, aynı zamanda bölge halkının şeyhlerin ve aşiret reislerinin büyük etkisinde kaldığını ve bu etkiyi kırmak için devletin, olaya müdahil olması gerektiğini de belirtiyordu (Onay, 2016: 258).

2.3.5. Cemal Bardakçı'nın Raporu

Dönemin Diyarbakır Valisi Cemal Bey, Ankara'ya sunduğu raporda Dersim seyahati boyunca Türkçe bilmeyen tek kişiye rastlamadığını; bölgedeki Alevilerin Kürt, Sünnilerin ise Türk olarak bilindiklerini yazmaktadır. Bardakçı, bölge halkının ekseriyetle silahlı olduğunu kabul etse de bunun savunma amaçlı bir durum olduğunu belirtmektedir. Cemal Bey'e göre devletin bölge üzerinde nüfuzunu hissettirmesi ve böylece bölgede yatırımlar yapması, bu silahların bir gün merkezi yönetime dönmesini engelleyecek hatta Dersimlilerin, Cumhuriyet'in savunucusu olmalarını sağlayacaktır. Cemal Bardakçı, topraksız köylüye toprak tahsis edilmesinin bu yolda atılması gereken adımlardan sadece biri olduğunu da bir öneri olarak raporuna eklemiştir (Güney, 2011: 18-19). Rapor, bölge yöneticilerinin halka baskı uyguladığını ve bu baskı sonlandırıldığı takdirde Dersim'in kazanılacağını savunmuştur (Yayman, 2016: 105).

2.3.6. İbrahim Tali Bey'in Raporları

Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey; 1928, 1930 ve 1931'de Dersim bölgesini incelemiş ve bu incelemeler sonucunda Ankara'ya üç ayrı rapor sunmuştur. Tali Bey, ilk raporunda bölgede hükümet otoritesinin yokluğundan dem vurmaktadır. Bu otorite yokluğu; halkın, şeyhlerin ve reislerin boyunduruğu altına girmesinin en

büyük nedenidir. Şeyhlerin ve aşiret reislerinin gücünü kırmak için yapılması gereken ilk iş, bölgede ivedilikle bir toprak düzenlemesine gitmekten geçmektedir. Tali Bey, ikinci raporunda ise asilerin ortaya çıkmaya başladığını ve bunların acilen batı illerine göç ettirilmelerinin ve olası bir isyanın çevre illere yayılmaması için Dersim'in dışarıyla bağlantısının kesilmesinin gerekliliğini savunmuştur. 1931 tarihli son raporun ise dili iyice sertleşmiş ve Dersim'e iki sene içinde başlayacak bir harekât planlamasının artık kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir (Güney, 2011: 19).

2.3.7. Fevzi Çakmak'ın Raporları

Dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, farklı isimlerden gelen Dersim raporlarının bir sentezini yaparak kendisi de 18 ve 20 Eylül 1931'de Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığına sunmak üzere iki ayrı rapor hazırlamıştır. Fevzi Çakmak'ın hazırladığı raporlar, ordunun en üst kademesinden gelmesi ve kişisellikten ziyade kurumsal bir görüş içermesi hasebiyle oldukça önemlidir. Nitekim Çakmak'ın raporları, askerin Dersim'e bakış açısını yansıtmaktadır. Mareşal, bu raporlarında bölgede Kürtleşmenin önü alınamaz biçimde ilerlediğini ve bunun ilerleyen yıllarda devlete sorun çıkaracağını açık olduğunu belirtmektedir (Bingöl, 2011: 131). Raporlara göre, haydutluğun ve cahilliğin hâkim olduğu Dersim yöresi tehlike arz etmektedir ve yapılması gereken şey bir askerî harekâttir. Çakmak'ın *“Dersimli okşanmakla kazanılmaz. Müsellah (silahlı) kuvvetin müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder”* sözleri, daha o günlerde bir harekâtın her an için tetikte olduğunun göstergesi olmuştur (Fahrioğlu, 2013: 70). Ayrıca raporun yanında, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Kürt halkının eğitimi konusunda *“Ne okulu? Biz cahiliyle başa çıkamıyoruz, okumuşuyla hiç halleşemeyiz”* sözleri, yıllar sonra bile Kürt halkı tarafından tepkiyle karşılanacak, menfî bir biçimde hatırlanacaktı (Heper, 2010: 208).

2.3.8. Mehmet Şükrü Kaya'nın Raporu

Dönemin İçişleri Bakanı M. Şükrü Kaya da 1931 yılında Dersim hakkında bir rapor hazırlamıştır. Kaya, raporunda Dersim'in ıslahı için mutlak bir askerî müdahalenin gerekliliğini savunmuştur. Yapılacak askerî operasyonun ardından

asilerden temizlenen bölge için bir kalkındırma planı devreye sokulacaktır. Bu plan kapsamında; bölgede okullar ve hastaneler yapılacak, toprak reformuna gidilecek, bölgeye oranın yerlisi olmayan memurlar tayin edilecek ve ulaşımı kolaylaştırmak için ivedilikle yol yapımına başlanacaktır. 1935 yılında Meclis'te kabul edilip, 1936 yılında yürürlüğe giren Tunceli Kanunu, bu raporun ilk somut getirisidir (Yetim, 2015: 52). Nitekim bu rapordan yıllar sonra 1937'de İnönü'nün okuyacağı Dersim Islahat Programı'nda yer vereceği sözler, bu programın da Kaya'nın raporundan esinlenerek hazırlandığı izlenimi vermektedir: *“Dersim’i haydut yatağı durumuna getirenler, Batı illerine nakledilip orada iskân edilerek namuslu, eğitilmiş vatandaşlar haline getirilecektir”* (Kurthan, Milliyet Blog, 21.11.2014).

2.3.9. Hüsnü Gerede'nin Raporu

İran Büyükelçisi Hüsnü Gerede, 1933 yılında Dersim vilayeti hakkında bir rapor hazırlayıp Ankara'ya sunmuştur. Rapor, Dersim'de yıllardır süregelen sorunun temelini oraya ulaşamamasına bağlamış ve bölgeye ulaşım şartlarının iyileştirilmesinin elzem olduğunu vurgulamıştır. Gerede'ye göre, bölgeye ulaşım sağlandıktan sonra ise yeni okulların açılması ve bu okullara tecrübeli öğretmenlerin tayin edilmesi, yöre halkının sağlığına önem verilmesi ve bu nedenle yeni hastanelerin açılması, Dersim'in başta ekonomik yapısı olmak üzere tüm koşullarının ülkeyle uyumlu hale getirilmesi sorunu ortadan kaldıracak ana faktörlerdir (Bingöl, 2011: 134).

2.3.10. İsmet İnönü'nün Raporu

Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı bölge hakkında rapor hazırlayan isimlerden biri de İsmet İnönü'ydü. Böyle tarihi bir kişiliğin raporuna yer verilmesi elzem olduğu gibi rapor içinde Bitlis vilayetinin tuttuğu yer de çalışma adına ayrı bir önem taşımaktadır.

Başvekil İnönü, Reisicumhur Atatürk'ün talimatıyla bir Kürt raporu hazırlamak üzere yola koyulmuş ve bu vesileyle Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz illerine seyahat etmişti (Nergiz, 2019: 42). Milli Şef'in Ağustos 1935 tarihinde sunduğu bu rapor

hem devletin Kürt politikasını belirlemesi adına hem de değindiği hususlar nedeniyle oldukça önem arz ediyordu:

- Doğu vilayetlerinde yoksulluğun, iskân sorunlarının ve türlü hastalıkların varlığı malumdur. Ulaşım, elektrik, su gibi altyapı hizmetleri oldukça yetersizdir.
- Bölgede Türkleştirme ve iskân politikalarının uygulanması önem arz etmektedir.
- İhmalkâr ve iş bilmez memur ve idareciler aldıkları keyfi kararlarla bölge halkını zora sokmaktadır. Bu anlamda Erzurum, Kars ve Van vilayetleri fazlasıyla boşlanmış ve özel bakım isteyen yerlerdir.
- Bölge çapında devletin gücünü göstermek için ordunun ön plana çıkarılması yararlı olacaktır. Bununla beraber bölgede bulunan Umum Müfettişlikler daha kudretli kılınmalıdır.
- Erzincan vilayeti önü alınamaz biçimde Kürtleşmektedir. Durumun böyle devam etmesi Kürdistan'ın kurulmasına dahî neden olabilir. Yapılması gereken şey, istikrarlı yönetimi ve disiplin sahibi personeli devreye sokmaktır. Yine bu bölgede Türklük politikasının uygulanması oldukça ehemmiyet taşımaktadır.
- Bölgede Türklüğünü kaybetmemiş köylere ivedilikle okul açılmalı ve halkın eğitim düzeyi artırılmalıdır. Kendini Kürtlük fikrine kaptırmış köylerde ise verilecek eğitim ve o eğitimi verecek hocalar büyük bir titizlikle seçilmelidir.
- Dersim'e yollar ve karakollar yapılmalı, bölge acilen ıslah edilmelidir. Ayrıca başta Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkler olmak üzere yoğun bir Türk kitlesi; Van, Muş ve Elazığ bölgelerine yerleştirilmelidir.
- Diyarbakır, bölgenin Türklük merkezi kılınmalıdır. Siirt, Türklüğe heveslidir; bölgeye verilecek önem, içlerinde taşıdıkları devlet sadakatini dışa vurmalarını sağlayacaktır. Bitlis ise bizatihi Türk'tür, devletin bölgedeki en büyük şansıdır. Şayet bölgede Bitlis gibi bir vilayet olmasaydı böyle bir yer, devlet eliyle kurulmak zorunda kalacaktı. Bu nedenle Bitlis'in güçlü Türk kalesi görünümü korunmalıdır. Şehirde

eğitim, imar ve ulaşım çalışmalarına girilmelidir. Bölgedeki ufak çaplı memurlukların ve bölgeye yapılacak yatırımlarda işlerin Bitlis halkına verilmesi devletin yararına olacaktır. Yapılacak yatırımlarla vilayet merkezinin canlı tutulması ve Bitlis'in yün dokuma, ceviz üretimi, ziraat ve ticaret alanlarında bir merkez haline getirilmesi yine kanaat dâhilindedir (Yayman, 2016: 141-149; Mumcu, 2018: 71-72).

2.3.11. Abidin Özmen'in Raporu

İnönü'nün raporu Cumhurbaşkanı'na henüz sunulmuşken masaya bir rapor daha eklenmişti. Umumî Müfettiş Abidin Özmen'in kaleme aldığı Şark Islahat Raporu, dönemin en dikkat çeken çalışmalarındandı. Rapor, daha önce incelediğimiz çalışmalardan ayrılan keskin bir içeriğe sahipti. Hatta günümüzde bu raporun bir asimilasyon politikası önerisi olduğunu savunanlar bile bulunmaktadır (Çeliktürk, 2011: 109).

Özmen bu raporunda; mutlak bir iskân politikasından, bölgede Umumi Müfettişliklerin yetkisi artırılarak özel bir yönetim şekli uygulanmasından, Türklüğün ve Türkçenin yaygınlaştırılması için diğer tüm dillere yasak konmasından, Türkçe eğitim veren yatılı mekteplerin sayısının artırılmasından, bölgeye yeni halkevleri ve kültür merkezleri kurulmasından bahsetmektedir (Aslan, 2018: 35). Özmen, son 8 yılda bölgede Kürt nüfusunun, Türk nüfusu karşısında 10 kat arttığını ve bunun önüne geçebilmek için planlanan cebri iskân politikası uygulamasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir (Çift, 2018: 37-38).

2.3.12. Celal Bayar'ın Raporu

Dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, Eylül-Ekim 1936 arasında çıktığı 40 günlük Doğu gezisi neticesinde bir rapor hazırlamıştır. Bayar, Başbakanlık makamına sunduğu raporda şu tespitlere yer vermiştir:

- Geçmişten bu yana süregelen ve yerel halkın belini büken devlet-ağa/şeyh iş birliği kırılmalıdır.

- Doğu bölgesine henüz tam anlamıyla yerleşilemediği aşikârdır. Bu iş de öncülüğü ordu yapacaktır.
- Başvekil İsmet İnönü'nün raporu tesirini göstermeye başlamış, bölgeye yeni atanan memurlar aydın bir kimlikle karşımıza çıkmaya başlamıştır. Ama bölge hâlâ iş bilmez ve halka eziyet eden memurlardan arındırılamamıştır.
- İsyanlar, bölgede Türklük ve Kürtlük politikalarının beraber yükselişe geçtiğini göstermektedir. Asiler, makul bir şekilde cezalandırılmalıdır.
- Köylüyü toprak sahibi yapmak, bölge vatandaşlarını devlete sadakatle bağlayacak önemli işlerdendir. Bölge özelindeki tarım ve hayvancılık çalışmaları bir an önce başlatılmalıdır.
- Bölgenin en büyük problemi olan ulaşım zorluğu, ivedilikle halledilmelidir. Bu sorun aşılsa Doğu yöresi kalkınmaya başlayacak, ulusal pazarla bir bütün olacaktır.
- Bölgedeki olağanüstü hâl yönetimi bir an önce terk edilmelidir (İnanç, 2018: 50-52).

Bayar'ın raporu önerdiği yöntemler bakımından, bize daha önce incelediğimiz Cemal Bardakçı ve Hüsnü Gerede'nin raporlarını hatırlatmaktadır. Bölgeye ılımlı politikalar ekseninde bakan bu üç rapor, diğer raporlara nazaran daha yumuşak tedbirler önermeleri bakımından ayrı bir yere yazılmaktadır.

2.3.13. Necmettin Sahir Sılan'ın Raporları

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılmış raporlar arasında inceleyeceğimiz son çalışma dönem içinde Bingöl ve Tunceli mebuslukları vazifesini yerine getirmiş olan Necmettin Sahir Sılan'a ait yazılardır. Sılan, bölge hakkında en çok rapor yazan kişidir. Sılan, seçim bölgesinde halktan topladığı sorunları ve önerileri, partisi CHP'ye bizzat ulaştırarak Doğu bölgesi ve Ankara arasında bir köprü görevi üstlenmiştir (Aslan, 2018: 54).

Necmettin Sılan raporlarında; bölgedeki köylünün topraksız olduğundan, eğitim imkânlarının kısıtlılığından ve bu nedenle çocuklar arasında “Dağ

Türkçesi”nin –Sılan, Dağ Türkçesi deyimiyle Kürtçeden bahsetmektedir. Bu kullanım, dönem içinde pek çok raporda da görülmüştür- yaygın bir biçimde konuşulduğundan, bölgede uygulanan özel yönetim şeklinin halk nazarında kabul görmemesinden, iktidarın Dersim bölgesine acilen el atması gerektiğinden bahsetmektedir. 1930’lu yıllardan başlayıp 1940’lı yıllara kadar uzanan bu raporların ortak noktası, Kürt sorununun varlığının her raporda açıkça görülür olmasıdır (Aslan, 2018: 55-56).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÇOK PARTİLİ YILLARDA KÜRTLER VE KÜRT SORUNU

Şeyh Sait, Ağrı, Dersim ve diğerleri... Cumhuriyet'in ilk yıllarında meydana gelen Kürt isyanları, yeni devlete büyük zorluklar çıkarmıştı. Artık son büyük başkaldırı olan Dersim İsyanı'nın da bastırılmasıyla bölgede bir sükûnet havası hâkim olacaktı.

1938-1946 arası yıllar, birçok araştırmacının eserinde “sessizlik yılları” olarak adlandırılmaktadır. Sessizlik yıllarını doğuran nedenler sıralandığında ilk iki sıraya, İkinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu koşullar ve devletin, Kürt isyanları karşısında sert askerî tedbirler almaya yönelmiş olması ve bu politikanın da bölgede bir korku havasına yol açarak olası yeni başkaldırıların önünü kesmesi yazılabilir (İnanç, 2018: 55).

Sessiz yıllar içinde, bölgede yaşanan kayda değer tek olay, “33 Kurşun” ya da “Muğlalı Olayı” olarak bilinen gelişmedir. Van Özalp'te meydana gelen vakia, 33 Kürt vatandaşının Bölge Komutanı Mustafa Muğlalı'nın emriyle öldürülmesinden ileri gelmektedir. Olay hakkında iki ayrı rivayet mevcuttur. Bunlardan ilki, olayın resmi kaynaklarda mevcut raporunun içeriğinden alınmadır. Buna göre, Türkiye-İran sınırında gerçekleşen kaçakçılık girişimine jandarma müdahale etmiş ve çıkan çatışma sonucu 33 kaçakçı can vermiştir (Çift, 2018: 43). Olay hakkındaki diğer rivayet ise bölge halkının inandığı ve ilerleyen yıllarda Demokrat Parti'nin raporlaştırdığı iddiadır. Buna göre, Kürt topluluklarından biri, sınırı geçerek İran aşiret reislerinden Mısto'nun hayvanlarını çalmıştır. Mısto, üyeleri hem İran'da hem de Türkiye'de olan Kürt Milan aşiretinin reisidir ve Türk istihbaratı için çalışmaktadır. Ancak hayvanlarının çalınması sonucu, yanına aldığı adamlarıyla beraber Özalp'e gelmiş ve köylü halkın 400 hayvanına el koyarak sınırı tekrar geçmiştir. O güne kadar sınırın ticaret adına geçilmesine müsamaha gösteren asker, bu seferki geçişi bir hakaret olarak kabul etmiştir. Bölge yetkilileri harekete geçerek olayla ilişkisi olduğu iddia edilen 40 kişiyi gözaltına alsa da bunlardan 5'i tutuklanmış, geriye kalan 35 kişi salıverilmiştir. Ancak hukukun gereğini yapmadığını düşünen Bölge Komutanı Mustafa Muğlalı, askerlerine verdiği emirle

mahkeme kararıyla salıverilen 35 kişinin 33'ünü evlerinden aldırması, Kutur Deresi mahalline getirtmiştir. Mustafa Muğlalı, dere mevkiinde askerlerine emir vermiş ve sonradan serbest bırakılan bir kadın haricindeki 32 köylünün ölümü bu noktada gerçekleşmiştir. Bu olay, sadece siyasi tarihimizde kalmamış, Ahmet Arif eliyle sanat tarihimizde de yerini almıştır. 33 Kurşun şiiri, bu vakıayı konu edinmiştir (Akyol, Hürriyet gazetesi, 9.11.2011).

Yukarıda da değinildiği üzere 1938 sonrası bölge sessizliğe gömülmüştür. Her ne kadar devlet yetkilileri, bu sessizliği Kürt sorununun bir daha görülmemek üzere tarihe karıştığı yönünde algılasa da gerçek öyle değildir. Aslında bölgedeki bu hava, 1923-1938 arasında kopan fırtınanın sonundaki sessizlik ve ilerleyen yıllarda kopacak yeni fırtınaların sesidir. Uykudaki sorun, 1950'lerin ikinci yarısında tekrar uyanacaktır.

3.1. Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Çok Partili Hayata Geçiş

Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili hayat yolunda dördüncü denemesinin meyvesi olan Demokrat Parti, 1945 ortalarında CHP içinde yükselen ve parti içi muhalefet diye adlandırabileceğimiz bir fikir ayrılığının ürünüydü. 21 Mayıs 1945 günü Meclis'te yapılan bütçe görüşmeleri şiddetli muhalefetin ayyuka çıktığı ilk yerdi. Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur, Emin Sazak gibi isimler kürsüye çıktıklarında parti yönetimine dair sert eleştirilerde bulunmuşlardı. Bütçe oylamasında çıkan 5 ret oyu ise bu huzursuzluğu somut hale getiriyordu. Hiç alışık olunmadık bu aykırı sesler artık çağın değiştiğini ve iktidarın buna ayak uyduramadığını dillendiriyordu (Eroğul, 2017: 11). Nitekim bu sesler bir süre sonra dinmeyecek, aksine yükselen bir çığlığa dönüşecekti. Ekonominin kötüye gidişi ve başta köylüler olmak üzere halkın iktidardan her geçen gün uzaklaşıyor oluşu, beraberinde yepyeni bir siyasi etki getirecekti (Keyder, 2017: 141).

İçerideki muhalefetin patlak verdiği olay bütçe görüşmeleriydi ancak asıl yaygara Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sonrasında kopacaktı. Az toprak sahibi veya topraksız olan köylüye dağıtılmak üzere belli bir dönümün üzerindeki arazinin kamulaştırılmasını öngören ve bu sayede adil toprak dağıtımını sağlamayı planlayan

bu yasaya karşı çıkanların başını Aydın'ın önde gelen toprak sahibi ailelerinden birinin üyesi olan Adnan Menderes çekmekteydi. Bir süre sonra parti grubuna verilen ve Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü'nün imzasını taşıyan ve Dörtlü Takrir diye adlandırılan bir önerge, bu isimlerin CHP'den kopuşu ve yeni bir yola girişi anlamına geliyordu Bayar, Fethi Okyar'ın başarısızlıkla sonuçlanan Serbest Fırka denemesini zihninden silememiş görünse de ve yeni bir parti kurma konusunda çok istekli olmasa da ilerleyen süreçte İnönü'nün yeni bir parti kurulması konusundaki isteğinin ayyuka çıkması ve gelişen şartlar, bu dört ismi bu yola sürükleyecekti. 7 Ocak 1946'da Türkiye siyasetine yeni bir soluk geliyordu: Demokrat Parti (Akşin, 2018: 243; 32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli: Şef).

DP kurulmadan kısa bir süre önce CHP, Doğu bölgesindeki teşkilatlanma çalışmalarını yavaştan başlatmıştı. Parti, kurulmasının üzerinden 21 yıl geçtikten sonra CHP Bitlis İl Örgütü'nü kurmuştu. 1944 yılında Arif Özdemir başkanlığında kurulan il teşkilatı 5 asil ve 5 yedek üyeden oluşuyordu:

Asil Üyeler: Arif Özdemir (Vilayet daimî encümen azası), Cemil Okumuş (Tüccar), Ziya Geboloğlu (Halkevi reisi ve avukat), Mehmet Zülfikaroğlu (Tüccar), Muhittin Barut (Tüccar)

Yedek Üyeler: Yakup Sabri Bilgitay (Avukat), Kasım Kake (Tüccar), Fevzi Selahattin Doğru (Terzi), Zeynettin Eren (Emekli memur), Tahsin Oto (Tüccar) (Tunç, 2019: 40).

Demokrat Parti, merkeze karşı kenarda kalmışların yükselen sesi konumundaydı. Şimdiye kadar politikaya etkisi oldukça az olan geniş halk kitlesi, artık siyasetin orta yerindeydi (Eryılmaz, 2017: 157). Halk daha ilk günden DP'ye büyük ilgi göstermeye başlamıştı. DP'nin genel merkezinin bulunduğu Ankara Sümer Sokak adeta halk-yeni parti kucaklaşmasına sahne oluyordu. Tam da o günlerde iktidar partisi, erken seçime gitmeye karar verdi. Belirlenen tarih, DP'nin, 6. ayında ciddi bir sınav vereceğini işaret ediyordu. Bu, resmen baskın seçimdi. Mayıs 1946'daki yerel seçimleri boykot eden DP, Temmuz 1946 genel seçiminde pusuladaki yerini alıyordu. Ne sandıktan çıkan sonuç ne de seçim günü parti genel

merkezine ülkenin her yerinden gelen seçime şaibe karıştığı haberleri DP'yi memnun etse de ve seçimde “gizli oy, açık sayım” uygulamasının olması seçime hile karıştığı iddiasını çok güçlü kılsa da artık TBMM’de muhalefete ayrılan 62 koltuk vardı. Bu koltukların sahibi ise halkın deyimiyle Demirkırat’ın mebuslarıydı (32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli: Dövüş; Eroğul, 2013: 25).

1946 seçimlerinde Doğu illerindeki tüm vekillikleri, Cumhuriyet Halk Partisi kazanmıştı. Bunda dönem içinde uygulanan seçim sisteminin ve bölgeden gelen sandıkta baskı haberlerinin payı büyüktü. Ancak tüm bunlara rağmen bölge adına ilerisi için umut vadeden bazı gelişmeler vardı. Doğu illerinin mebusları, tek parti döneminde genelde bölgede doğmuş, büyümüş isimler olmuyordu. Bu da ister istemez halkın, temsilcileriyle bütünleşme konusunda büyük sıkıntılar yaşamasına neden oluyordu. Örneğin Bitlis’i 7. Yasama Dönemi’nde temsil eden iki mebusu Anadoluhisar ve Bakırköy doğumluyken; 1946 seçimleriyle başlayan 8. Yasama Dönemi’ndeki Ziya Geboloğlu, Arif Özdemir ve Muhtar Ertan isimli üç mebusundan ilk ikisi Bitlis doğumluydu. Bu durum tüm Doğu illerinde de benzer bir tablo oluşturuyordu (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 1: 407-481).

Kürt halkı, ilk zamanlarda yeni partiye karşı nasıl bir tavır takınacağı konusunda kararsızdı; açıkça belliydi ki Kürtler, partiye tutumlarını, partinin onlara karşı tutumu sonrasında belirleyecekti. İlk adım yeni partiden bekleniyordu ve DP’nin taşra teşkilatlanmasına girişmesi, ilişkileri başlatan unsur olmuştu. DP teşkilatı, çarlığını giyip kırsala inmişti. Bu o dönem için hiç alışlagelmedik bir durumdu. Kendileriyle bizzat ilgilenildiği gören Kürt aşiret reisleri, siyasete DP saflarında girmek için hevesleniyordu. Nitekim DP, kurulduktan kısa bir süre sonra Ziya Naim Şerefhanoglu önderliğinde Bitlis’te de örgütlenmişti. Özellikle Tek Parti Dönemi’nde sürgüne gönderilmiş Kürt ailelerinin bölgede kalan fertlerine gösterilen ihtimam, karşılıklı ilişkilerin kısa zamanda müspet bir hale bürünmesine vesile olmuştu (Eryılmaz, 2017: 159-160; Arslan, 2016: 58; Tunç, 2019: 41). Ayrıca yine o yıllarda partinin en üst kademesindeki isim olan Celal Bayar’ın, milliyetçilik anlayışını ülkenin tüm vatandaşlarına dayanan ortak kültür ve ülkü üzerinden

açıklaması, Kürtler nazarında DP hanesine bir artı daha eklenmesini sağlıyordu (Heper, 2010: 190).

DP'nin programı, Kürt sorununa dair herhangi ibare içermiyordu. Ancak liberalizm ve demokrasi başlıkları altında toplanabilecek 80 küsur maddelik parti programı, halkın dikkatini cezbetmeye yetmişti (Eroğul, 2013: 17). Hem taşra odaklı siyaset de işe yaramış gözüküyordu. Tabi kırsaldaki vatandaş kadar bu duruma şaşırın diğer bir kesim ise CHP kurmaylarıydı. Yeni parti, ülkeye yeni bir siyaset anlayışı getirmişti. Reisicumhur İnönü, başlarda muhalefet partisinin Doğu vilayetlerinde ve ilçelerinde örgütlenmemesi gerektiği inancını taşıyordu ancak bu örgütlenmenin önünü kesmek için herhangi bir girişimde de bulunmamıştı. Bölgenin dini nüfuzuyla tanınan Kürt isimleri birer birer DP saflarına katılıyordu. Örneğin Şeyh Sait İsyanı sonrası bir süre tutuklu kalan şeyhlerden biri, 1948 yılında Demokrat Parti Diyarbakır Hani Teşkilat Reisliği görevine getirilecekti (Fırat, 2018: 98-99).

1947 yılında Maliye Müfettişi Burhan Ulutan'ın, "Cenub Şark Anadolu Hakkında Bazı Notlar" (Cenub Şark: Güneydoğu Anadolu) adlı raporu ve Birinci Umum Müfettişi Avni Doğan'ın bölge özelindeki çalışması, iktidarın dikkatini tekrar bölgeye yöneltmesine vesile olmuştu. Ulutan'ın raporu, bölge halkının askerî idareden ziyade uzatılacak şefkatli bir ele ihtiyacı olduğunu belirtmekte ve bölgedeki yoksulluğa dikkat çekmekteydi. Ulutan; bölgede yeterli sayıda okul ve hastane ile düzgün yolların bulunmadığını üstüne üstlük hırsız idarecilerin halkı soyduğunu belirtmekteydi. Bölgeye özel yatırımlar yapılması elzemdi. Ayrıca rapora göre bilhassa aşiret liderleri ve ağalarla iletişim içinde olunmalı ve halkla ilişkiler sıkı tutulmalıydı. Cumhuriyet, henüz Doğu'nun sahibi olamamıştı ve bunu gerçekleştirebilmek için adalet, doğru idare ve köyü ve köylüyü bayındır kılma yolundan şaşılmamalıydı. Avni Doğan'ın raporu da Ulutan'ı destekleyici ifadeler içermekteydi. Yıllardır bölgede uygulanagelen şiddet, bir çözüm getirmemiş aksine çözüm yollarını tıkamıştı. Bundan gayrı yapılacak şey, bölgede yumuşak bir politika izlemek olmalıydı. Avni Doğan'ın çalışmasında yer alan şu ifade, durumu oldukça özetler nitelikteydi: *"Milli birliğimize ve milli menfaatimize muhalif olan bu büyük*

kitleyi çekecek olumlu ve esaslı bir mesaimiz yoktur” (Yayman, 2016: 173-183; Sarıkaya, Habertürk gazetesi, 10.03.2016).

1938 yılında açılan ve Kürt kökenli gençlerin eğitim için gittikleri İstanbul’da barınma ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan Dicle Talebe Yurdu, Kürtçülük bilincini aşılama dönemin önde gelen kurumlarından olmuştur. Demokrat Parti’nin kurulması, bu yurttaki gençler arasında da büyük bir heyecan yaratmıştır. Musa Anter, Yusuf Azizoğlu, Faik Bucak gibi tanınan Kürt aydınlarının, öğrencilik yıllarında kaldığı yer olması bakımından Dicle Talebe Yurdu’nun desteği, dönem içinde DP için oldukça anlam taşımıştır. Sayılan bu isimler de gerek dönem içindeki yazılarıyla gerekse izledikleri politikayla DP’ye desteklerini açıkça belirtmiştir. Dicle Talebe Yurdu, 1956 yılında maddi imkânsızlıklar gerekçesiyle kapısına kilit vurmuştur (Akkurt, 2019: 36; Çal, 2014: 9).

Demokrat Parti’nin muhalefet yıllarında Kürt halkının takdirini topladığı iki önemli meclis girişimi olmuştur. Bunlardan ilki DP’nin büyük ısrarı ve desteğiyle 1947 yılında çıkarılan ve daha önceki İskân Kanunu kapsamında topraklarından ayrılmış vatandaşların yörelerine dönmelerini sağlayan kanundur. Yurtlarına dönen bu isimlerin bir kısmı, ilerleyen yıllarda bu sefer Ankara’ya DP’li mebuslar olarak gideceklerdir. Partinin ikinci girişimi ise ilkinden çok daha ses getirmiştir. 1943 yılında gerçekleşen Muğlalı Olayı, 1948 yılında Demokrat Parti tarafından meclis gündemine sokulmuştur. DP Eskişehir Mebusu İsmail Hakkı Çevik’in sorusuyla meclise taşınan olay hakkında kısa süre içinde bir komisyon kurulmuştur ve Mustafa Muğlalı’nın yargılanmasına başlanmıştır. Yargılama sonucunda Muğlalı hakkında verilen idam kararı yaş haddinden dolayı 20 yıl hapse çevrilmiştir. Mustafa Muğlalı, 1951 yılında vefat etse de bu dosya 50’li yıllar boyunca neredeyse her seçim öncesi DP tarafından tekrar açılmıştır (Çal, 2014: 10; Çift, 2018: 44).

1940’lı yılların ikinci yarısında Kürt hareketinde göze çarpan bir diğer nokta ise ayrılıkçıların tavrıydı. 1946’da İran’ın Mahabad kentinde Sovyetler eliyle özerk bir Kürt devleti kurulmuştu ve yakın çevrede yaşayan radikal görüşlü Kürtlerin birçoğu, buna benzer bir devlet yapılanmasını kendi bölgelerinde de kurmak istemişti. Türkiye’de de bu düşünceye sahip isimler vardı. Yapılanma fikirlerini

uluslararası arenaya taşımak isteyen isimler, 1943-1958 arasında farklı enternasyonal konferanslara tam 24 başvuru yapmıştı. Ancak hem bu başvurularının karşı taraflarca önemsenmemesi hem de Mahabad Kürt Devleti'nin çok kısa bir süre içinde kanlı bir şekilde sonlandırılması bu ayrılıkçı fikirlerin üstüne örtü çekilmesine sebep olmuştu (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 225; Çift, 2018: 45).

Ülke içinde ve çevresinde yaşanan olaylar Kürt sorununu şekillendirmeye devam ederken artık kurulmasına az bir süre kalan sandıkların heyecanı da tüm Türkiye'yi sarmaya başlamıştı. O günlerde fark edilmese de bir milletin kaderini değiştirecek seçimlere adım adım gidiliyordu.

3.2. 1950 Seçimleri ve Demokrat Parti İktidarı

14 Mayıs 1950 günü Türkiye siyasetinde bir tarih yazılıyordu. Dile kolay 27 senelik bir iktidar, sandık sonucunda hiç alışık olmadığı muhalefet koltuğuna geçiyordu. DP, %55,2'lik oyuyla 416 sandalye kazanırken; CHP, %39,6 ile 69 sandalyede kalmıştı. Ayrıca meclise bir Millet Partili bir de bağımsız aday, mebus olarak giriyordu (YSK, 1950 Genel Seçim Sonuçları). Meclis dağılımından da açıkça anlaşıyordu ki bir önceki seçimde DP'nin ezilmesine neden olan seçim sistemi, bu sefer CHP'nin başına bela olmuştu. 14 Mayıs adeta bir "kansız ihtilal"di (Eroğul, 2013: 71).

CHP, bu seçimlerde sadece 10 ilde ipi göğüsleyebilmişti. Bu iller; Sinop, Hatay, Trabzon, Malatya, Erzincan, Bingöl, Kars, Van, Hakkari ve Bitlis'ti. Mardin'de ise en çok oyu alan aday, seçime bağımsız girmişti. Bu ilde bağımsız adayın haricinde kalan 6 koltuğu DP ve CHP eşit biçimde paylaşmıştı. Hakkari'de DP aday çıkarmamış, burada CHP ve bağımsız bir aday yarışmıştı. Hakkari'de geçerli 12.384 oyun tamamını CHP'nin alması ise seçim tarihimize ilginç bir anekdot olarak düşecekti (Yeni Şafak gazetesi, 1950 Genel Seçimi Sonuçları). Ayrıca bu seçimde Bitlis'ten meclise giden üç vekil; Muhtar Ertan (CHP), Selahattin İnan (CHP) ve Nusrettin Barut (DP) olmuştu (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2: 31).

CHP'nin kazandığı illere baktığımızda Doğu vilayetlerinin ağırlığı dikkat çekmektedir. Kürtlerin DP'ye yakınlığı düşünüldüğünde bu tablo ilk bakışta ilginç

gelebilir. Bunun yanında CHP'nin bölgedeki başarısını teşkilatlanmaya önem vermediği için kazandığı düşünüldüğünde bu, durumu daha da ilginç bir hale bürümektedir. CHP'nin bölgedeki zayıf teşkilatlanması, partinin bölgedeki nüfuz sahibi aşiret reisleriyle arasını iyi tutmasını ve bölgenin kontrolünü bu şekilde sağlamasını gerektirmiştir. Bu sıkı ilişkiler, 1950 seçimlerinde CHP adına bir avantaja dönüşmüştür (Dernek, 2014: 43). 1950 seçimlerinde CHP'nin bölgedeki oy oranı %53,4 iken DP, %43,7'de kalmıştır. DP, bölgenin çoğunda teşkilatlandırsa da buradaki asıl galibiyet için bir dört yıl daha bekleyecektir (Yayman, 2016: 47).

Genel seçimlerden 3 ay sonra yapılan yerel seçimlerde 600 belediyenin 540'ını alan Demirkırat, zaferini perçinlemiş ve bir süre sonra kolları sıvayarak işe koyulmuştu. Adnan Menderes, galip bir komutan edasıyla *“Türk milleti, Halk Partisi'ni 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etti”* diyordu (Eroğul, 2013: 93). “Yeşil Devrim”, yani çevrenin merkeze karşı söz sahibi olmaya başlaması hedefi, sandıkta gerçekleştirilmişti. Yeni hedef, bunun politikalar yoluyla da gösterilmesi idi (Heper, 2018: 133). Köprüler, yollar, barajlar, tarımda makineleşme atılan somut adımlardı ve o yıllarda Türkiye, koca bir şantiye gibi görünüyordu. Tabi bu somut adımların yanında, halkın manevi duygusunu okşayacak bir adım daha atılmıştı: Ezan, artık Arapça okunabilecekti. 1932'de Türkçe okunmaya başlayan ezan, DP dönemiyle beraber tekrar esas diline döndürülmüştü. “Allahuekber” ile “Tanrı uludur” arasında düşünüldüğünden de çok fark vardı. Halk nezdinde bu bir dil meselesinden ziyade din meselesiydi (Eroğul, 2013: 133-134). Ezan konusunu en çok takdir eden kesimlerden biri ise Kürt halkıydı. Ancak iktidarın, Kürt halkını mutlu eden adımları bununla sınırlı kalmayacaktı. Bölgedeki dinsel toplulukların üzerindeki tahakkümün azaltılması, köy karakollarının art arda kapatılması, halkın üzerindeki jandarma ve kaymakam baskısının kaldırılması ve bölgenin de iktisadi yatırımlardan payını ziyadesiyle alması DP'nin Doğu'da puan toplamasını sağlıyordu (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 154-155; Çal, 2014: 10). Kürt sorunu, Cumhuriyet tarihinde ilk kez askeri tedbirlerle değil ekonomik yatırımlarla çözülmeye çalışılıyordu (Koca, 2019: 46). Önceki dönemde geleneklerinin baskı altında olduğunu düşündüğü için onlara sıkı sıkıya sarılan köylü halk, yeni iktidarın geleneklerine gösterdiği saygı ve doğan özgürlük

ortamı içinde kollarını bu kez DP'ye açıyordu. Dönem içinde her iki partinin de umacı olarak gördüğü sol görüşler bile tercihlerini yeni partiden yana kullanır olmuştu. O yılların illegal Komünist Partisi dahi DP'yi oldukça aktif bir biçimde destekliyordu (Keyder, 2017: 151-153).

Kürt halkı, DP'yi demokrasi ve özgürlükle bir tutmaya başlamış, partiyi bu kavramlarla anar olmuştu. Bu durumun sonucu olarak özellikle daha önce İskân Kanunu'yla topraklarından sürülmüş olan ailelerin yeni nesli olan eğitilmiş Kürtler, DP içinde siyaset yapma isteğini taşımaya başlamıştı. 1950 seçimlerinde Bitlis CHP mebusu olan Selahattin İnan, bir sonraki seçimde Bitlis DP Mebusu olarak meclise girecekti. Keza adını Adalet Partisi'nde duyacağımız Selahattin İnan'ın oğlu Kâmrân İnan da DP'ye yakınlık duyuyordu. Bu isimlerin dışında Kasım Küfrevî, Yusuf Azizoğlu, Halis Öztürk, Hüseyin Celal Yardımcı, Mustafa Remzi Bucak, Hacı Ömer Cevherî, Mustafa İkinci gibi bölgenin önde gelen isimleri de DP saflarına çoktan katılmıştı (Altun, 2013: 58; Arslan, 2016: 56). Yeni iktidarın çiçeği burnunda vekilleri, güçlerini gençliklerinden ve yerelliklerinden alıyordu (Keyder, 2017: 159). Mebusların yanında bölgeye atanan memurların da etnik kimliklerinde bir değişim göze çarpıyordu. Çok partili hayata geçişle beraber siyasi ve idari anlamda daha etkin olan Kürt kimlik, 1950'den sonra bölgeye atanan memuriyetlerde de öncü durumdaydı. Bölgeye yapılan atamalar adeta merkezden değil yine bölge içinden yapılıyordu (Heper, 2010: 183).

Büyükşehirlerde yaşayan ve çoğu öğrenci olan genç yaşta Kürtler de bu özgürlük ortamından oldukça memnundu. Kamuya açık alanlarda dillerini konuşabilmeleri, şarkılarını söyleyebilmeleri ve halk oyunlarını sergileyebilmeleri onlar için büyük bir sevinç kaynağıydı (Üçağaç, 2018: 21). Mecliste Muğlalı Olayı'nın hâlâ gündemde tutulması, Kürtler de haklarının savunulduğu düşüncesini doğuruyordu. Tam da o günlerde, 1927'de kurulan Umum Müfettişliklerinin, DP'nin teklifiyle kaldırılması, Kürtlere yeni partiyi takdir etmek adına bir sebep daha veriyordu (Beşli, 2013: 12). Karşılıklı iyi ilişkiler, 1950'lerin ilk yarısının sonuna kadar gidecek ama ikinci yarı da her şey apayrı olacaktı.

Takvimler 2 Mayıs 1954 tarihini gösterdiğinde Türkiye bir kez daha sandık başındaydı. Dört yıllık iktidarında halkın genelinin beğenisini toplamış olan DP, bunu şimdi bir seçim zaferiyle taçlandırmak istiyordu. Öyle de oldu. Halkın %58,4'ü DP demişti. Bu oran, Türkiye seçim tarihinin günümüze kadar ki en yüksek oy oranı olarak tarihe geçmiştir. Nasıl ki sandıktan DP'ye tartışılmaz iktidar pozisyonu çıkmışsa CHP de aldığı %35,4 ile ana muhalefet görevini üstleniyordu. Osman Bölükbaşı'nın Cumhuriyetçi Millet Partisi ise %5,3 oy oranına sahipti. Bu oy oranlarının meclisteki dağılımı ise farkı apaçık ortaya koyuyordu. DP 503, CHP 31, CMP 5 vekile sahipti. Kalan iki koltuğa ise bağımsız adaylar oturacaktı (YSK, 1954 Genel Seçim Sonuçları). Artık meclisteki her 100 milletvekilinden 93'ü DP'liydi. Şüphesiz ki bu büyük bir zaferdi. DP, zirveyi görmüştü. Ancak zirveye ulaşmak demek aynı zamanda inişin de başlangıcı demekti (32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli: Kriz).

CHP ve CMP'nin bu seçimlerde galip ayrıldığı il sayısı, bir elin parmaklarını geçmiyordu. CHP; Sinop, Kars, Tunceli ve İnönü'nün memleketi Malatya'da ipi göğüslerken CMP ise Osman Bölükbaşı'nın memleketi Kırşehir'de sandıktan birinci parti olarak çıkmıştı. Geri kalan tüm iller baştan aşağı DP'nindi. %62,9 oy oranıyla sandıktan çıktığı Bitlis'te iki koltuğun ikisini de DP almıştı. DP'nin 9. Yasama Dönemi'ndeki vekili Nusrettin Barut yine ilk sıradan seçilirken, önceki dönemin CHP'li vekili Selahattin İnan ise parti değişirse de meclisteki yerini koruyordu (YSK, 1954 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2: 102). Bölgenin genelinde de DP %52,8'lik oy oranıyla bu sefer CHP'yi geçmeyi başarmıştı. CHP ise %36,4'te kalmıştı (Yayman, 2016: 204).

Büyük zafer beraberinde büyük bir değişimi de getirmişti. 3 Mayıs sabahına DP, bambaşka bir parti görünümünde uyanmıştı. Kısa süre içinde Tek Parti Dönemi'ni andıran tek şeyin meclisteki sandalye dağılımı olmadığı görülecekti. Basına sansür, üniversitelere baskı, muhalefet partilerine sindirme politikası uygulanmaya başlanmıştı. Seçimde DP'yi tercih etmeyen Bölükbaşı'nın ve İnönü'nün memleketlerinin adı, ceza tahtasına yazılmıştı. Kırşehir, ilçe yapılırken; Malatya, ikiye bölünerek içinden çıkan Adıyaman, Kırşehir'in boşluğunu

doldururcasına il yapılmıştı. Kıbrıs bunalımı ve meşhur 6-7 Eylül Olayları da yine bu dönemin büyük problemleriydi. 5 yıldır süregelen ekonomideki yükseliş ivmesi tersine dönmüştü. Siyasal amaç güdülerek yapılan plansız yatırımlar, rastgele dağıtılan krediler, beliren döviz ve mal kıtlığı tabloyu işin içinden çıkılmaz bir hale sokmuştu. Bununla beraber tarımdaki bolluk dönemi de bir anda sona ermişti. Adeta taşa ekilen tohumların filizlendiği dönem bitmiş, verimli toprakların çorak araziye döndüğü bir dönem başlamıştı. Titizlikle kurulan her şey tepetaklak olmuştu (Akandere ve Semiz, 2013: 245; 32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli: Baskı).

Ekonominin kötüye gidişi, halkın ve konu özelinde Kürtlerin DP'ye olan desteğini azaltmaya başlamıştı. Özellikle tarım sektöründe beliren muamma, Doğu bölgesini ziyadesiyle etkilemişti. Tarımda makineleşme sonrası köyde çalışacak alan bulamayan ve büyükşehirlerle akın eden genç bir Kürt nüfusu vardı. Bu topluluk, kentlerde aldığı eğitim ve bulduğu özgürlük ortamıyla örgütlenmeyi başarmıştı ve şimdi DP'nin baskı politikalarına karşı cephe almıştı. Eğitimli gençlerin yanına bir de önceki yıllarda tarımda makineleşme hamlesinden kâr sağlayan ancak kriz belirince beli bükülen köylü nüfus da eklenmişti. Dünyaya bakış açıları farklı olan bu iki grubu birleştiren ortak nokta, DP muhalifliği olacaktı (Bulut, 2014: 87).

Yeni jenerasyon, DP'nin başlangıçta Tek Parti Dönemi'ne nazaran uyguladığı ılımlı politikaların zamana yenik düştüğünü düşünüyordu. Kürt gençliği, 1946'da ekilen özgürlük tohumlarının 1955 itibariyle yeşermediğinden yakınıyordu. Kürt sorununda alternatif bir çözümün üretilmediği, bu sorunun demokratik zemine bir türlü taşınmadığı ve meclis çatısı altında iktidar sıralarında olan Kürt kökenli siyasetçilerin Kürt toplumunun gözünü boyamaktan başka bir işe yaramadığı sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştı (Arslan, 2016: 58). Kürt gençleri, böyle yorumladıkları durum karşısında bir çözüm yolu arıyor, bunu da kısa zaman içinde alternatif bir parti aracılığıyla buluyordu.

1955 yılında Demokrat Parti'nin politikalarından memnun olmayarak partiden ayrılan ve kendilerini "özgürlükçü kanat" olarak niteleyen 19 milletvekili, Hürriyet Partisi'ni kurmuştu. Turan Güneş, Ekrem Alican, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve Ekrem Hayri Üstündağ'ın başı çektiği bu grup, hükümetin baskıcı bir politika

uygulamaya başladığını ve mücadelelerine farklı bir kulvarda devam edeceklerini beyan ediyordu. 1957 yılında DP kurucularından Fuad Köprülü de artık partisini tanıyamadığı gerekçesiyle HP saflarına katılıyordu. Partinin kuruluşunu izleyen günlerde pek çok önemli Kürt siyasetçi de yeni partiye katılmış, Kürt gençleri, yeni partiye ilgiyle yaklaşmıştı. Nitekim Demokrat Partili Diyarbakır Belediye Başkanı Zülküf Bilgin'in DP'den istifa ederek Hürriyet Partisi'ne katılması ve ilerleyen yıllarda bu parti çatısı altında seçim kazanması durumun en net örneklerindendi (Akşin, 2018: 251; İnanç, 2018: 56).

Türkiye, bir kez daha genel seçime gitmeye hazırlanırken 7 Haziran 1957 tarihinde Erzurum'da Atatürk Üniversitesi kuruluyordu. Bu, Doğu bölgesindeki ilk üniversiteydi ve Cumhurbaşkanı Bayar'ın hem kendi hayaliydi hem de yine onun aktardığına göre Atatürk'ün bir idealiydi. Cumhurbaşkanı, daha önceki birçok konuşmasında Türkiye için eğitimin çok önemli olduğunu vurgulamış ve bu söylemlerinin neredeyse hepsinde Doğu bölgesine ayrı bir parantez açmıştı. Atatürk Üniversitesi, Celal Bayar'ın yıllar önce sarf ettiği *"Doğu illerinde aydın gençler yetiştirmek ne kadar iyi olurdu"* düşüncesinin bir ürünüydü (Heper, 2010: 200-201).

Türkiye, iktidara yönelik muhalif sesler her geçen gün yükselirken 27 Ekim 1957 tarihinde sandık başına gidiyordu. Bu seçim, Türk siyasi tarihinin ilk erken seçimiydi. Oy yüzdeleri, toplumdaki tutumun dışa vurumu gibiydi. İktidar partisi DP, %48,6; ana muhalefetteki CHP, %41,4; diğer iki muhalefet partisi CMP ve HP ise sırasıyla %6,5 ve %3,5 almışlardı. Muhalefetin toplam oyu, iktidarındakinden fazlaydı ancak uygulanan seçim sistemi, meclis dağılımında bir kez daha ön plana çıkıyor ve önceki dönemlere yakın bir sonuç ortaya çıkarıyordu. Meclis; DP'nin 424, CHP'nin 178, CMP ve HP'nin ise 4'er mebusunu bekliyordu (YSK, 1957 Genel Seçim Sonuçları).

Bu seçimde CHP, Doğu ve Güneydoğu'da kazandığı il ve vekil sayısını artırmıştı. Malatya, Erzincan, Tunceli, Elazığ, Şanlıurfa, Mardin, Kars ve Van'da ipi ana muhalefet partisi göğüslemişti. Bitlis'te ise kazanan %60,9'luk oy oranıyla yine DP idi. Bitlis, bu seçimde 3 DP'li mebus çıkarmıştı. Önceki dönemlerin temsilcileri olan Nusrettin Barut ve Selahattin İnan'ın yanına eklenen isim Ahmet Rıfat

Bingöl'dü. (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2: 182-183; YSK, 1950-1977 Seçim Çevresine Göre Seçim Sonuçları).

1950'lerin başında yaşanan özgürlük ortamıyla örgütlenen Kürt hareketi 1950'lerin sonuna gelindiğinde iyiden iyiye radikalleşmişti. Kürt gençleri artık kentlilik bilincine sahip eğitilmiş bireylerdi. Musa Anter'in şiirleri ve ülke dışındaki topraklarda yaşayan Kürtlerin haberleri, genç Kürtler tarafından elden ele, kulaktan kulağa yayılır olmuştu. Özellikle Diyarbakır'daki yerel gazeteler, okuyucularına Kürt meselesini Kürtçe yazarak sunuyordu. Ayrıca yönetim adına bir diğer sorun, genç Kürt kitlenin sol görüşle tanışmış olmasıydı. Sol görüş, o döneme kadar hem DP hem de CHP tarafından hiç hoş karşılanmayan bir fikirler topluluğuydu (Dernek, 2014: 48). İktidar, bu zararlı görüşlerin daha fazla yayılmadan önünü kesmek istiyordu ve bunun da yolunun baskıyı artırmaktan geçtiğine inanmıştı (Bulut, 2014: 190). Yerel bir gazete olan İleri Yurt'ta Musa Anter'in Kürtçe kaleme aldığı Kımıl şiirinin davalık olması, DP'nin bu yönde attığı somut adımlardandı (Çal, 2014: 11).

1959 senesi, Kürtlerin DP döneminde yaşadığı en önemli olaya sahne olacaktı. Çalışma, konunun önemini göstermek adına bu mevzuyu bir alt başlık halinde sunacaktır.

3.2.1. 49'lar Olayı

1958 yılında Irak'ta yaşanan darbe sonrası ülkesine dönen Molla Mustafa Barzani, KDP adında bir parti kurmuş ve Kürt milli hareketini ateşlemeye çalışmıştır. Dönem içinde özellikle Irak sınırına yakın yerlerde yaşayan Türkiyeli Kürtler, bu hareketten oldukça etkilenmiş, etnik kimliklerini ön plana çıkarır olmuştur. 8 Mart 1959'da Irak'ın darbeci generali Abdülkerim Kasım'a karşı bir başka general tarafından başlatılan ayaklanma, Barzani'nin de Kürt milislerinin Irak ordusuna destek vermesi sonucu kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Bu çatışmalarda çok sayıda Türkmen hayatını kaybetse de Türkmenler asıl acıyı, 14-16 Temmuz tarihlerinde Kerkük Katliamı ile yaşamıştır. Türkmen halkı, topraklarından etmek için türlü zulümlerin yapıldığı bölge, Türkiye'nin de dikkatini kısa sürede çekmiştir. Irak'taki olaylar Türkiye içinde de bir sinir harbine yol açmıştır. Mecliste CHP Niğde Mebusu

Asım Eren tarafından dillendirilen Irak'ta ölen Türkmen kadar, Türkiye'de Kürt öldürülmesi gerektiği savına ulaşacak boyutta olan öfke karşılığında bazı Kürtlerin de ülkenin farklı yerlerinde protesto yürüyüşlerine girişmesi, okların kısa sürede Kürtçe yayın yapan İleri Yurt gazetesine ve gazetenin önemli ismi Musa Anter'e dönmesine neden olmuştur. Musa Anter, Sait Elçi gibi önemli Kürt aydınları ile beraber toplamda 50 isim ivedilikle tutuklanmıştır (Akkurt, 2019: 40; Ateş, 2019: 63-64).

Geneli Dicle Talebe Yurdu'nun eski öğrencilerinden oluşan tutuklu isimlerden biri olan Avni Doğan, mevkufiyeti sırasında yaşamını yitirmiştir ve geriye kalanlar bundan böyle "49'lar" diye anılmaya başlanmıştır. Bu isimlerin davaları Ocak 1961'de başlasa da 1964 senesine kadar sürmüş, yıllarca gündemde kalmıştır. Sanıklar, illegal örgüt kurma suçundan dolayı yargılansa da son mahkemede 15 sanığa ulusal duyguları zedelemek suçundan ufak çaplı cezalar verilmiş, geriye kalanlar beraat etmiştir. Askeri Yargıtay, bu karara itiraz etmiş olsa da dava bir süre sonra bu sefer de zaman aşımı nedeniyle düşmüştür. 49'ların mahkeme savunmaları, Kürtçülük ideolojisinin yapı taşı haline gelmiş, bu isimlerin birçoğu ilerleyen süreçte Kürt siyasetinde etkin rol oynamıştır (Çal, 2013: 13; Akkurt, 2019: 41).

49'lar tutuklandıktan yaklaşık 6 ay sonra DP iktidarı, Çankaya'ya yürüyen tanklar neticesinde son bulmuştur. 1950 Mayıs'ında iktidara gelen, 1954 Mayıs'ında gücünün zirvesine ulaşan Demokrat Parti; 1960 Mayıs'ında bir ihtilal sonucu devrilmiştir. On yıllık iktidarı boyunca özellikle ekonomi alanında bir şeyler yapmaya, adeta Türkiye'yi yeniden kurmaya çalışan DP; bu hayalinde kısmen başarılı olsa da kendinden önceki birtakım önemli değerleri de tahrip etmiştir (Ortaylı ve Küçükaya, 2018: 153). Günahıyla sevabıyla geçen Türkiye'nin bu kendine has on yılından sonra söz askerlerindir.

3.3. 1960 Darbesi Sonrası Kürt Dosyası

Cumhuriyet tarihindeki ilk askerî darbe olan 27 Mayıs'ın altında yatan sebeplerden biri de ordunun, 1950'lerde yükselen Kürt milliyetçiliğinden rahatsız oluşu ve böyle giderse Doğu bölgesinde bir başkaldırının çıkabileceği endişesini

taşımasıdır. Darbeci 38 subay arasında bulunan Numan Esin ve Muzaffer Özdağ, o dönemde bu durumu dile getiren demeçler vermişlerdir (Koca, 2019: 51). Numan Esin ile Adnan Menderes'in darbeden sonra Yassıada'da aralarında geçen diyalog, bu olgunun bir delili niteliğindedir:

Numan Esin: *“Kürt sorunu, Türkiye'nin en önemli sorunudur. Siz hükümet olarak ne yapmayı düşünüyordunuz?”*

Adnan Menderes: *“Bizim çözümümüz demokrasydi. Halka vereceğimiz serbestlikle bu işe bir çözüm geleceği kanaatindeydik. O yönde hareket ettik. Böylece halkı yönetime ve ülkeye bağlama yolunu seçtik”* (Çift, 2018: 49).

Darbeci kadronun ilk işi tüm ülkede bir Demokrat Partili avına çıkmak olmuştu. Partiyle yakından uzaktan ilişkisi olan herkes şüpheli konumundaydı. İhtilalden 4 gün sonra 31 Mayıs günü, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da Demokrat Parti'yle ilişkisi bulunan 485 Kürt vatandaşı yakalanarak Sivas'taki bir kampa gönderilmişti. Bu tutuklamaların yanında bir diğer tutuklama silsilesi ise Ankara'da yaşanıyordu. Aralarında Selahattin İnan, Nusrettin Barut ve Rıfat Bingöl gibi Bitlis vekillerinin de bulunduğu birçok DP milletvekili yakalanarak Genelkurmay Başkanlığı'na götürülmüştü. Kampta bulunan 55 kişinin bölgeden sürgününe karar verilmişti. Bu isimlerin, sadece DP ile ilişkilerinin olmadığı aynı zamanda ellerinin altında devlete teslim etmeyi reddettikleri silahların olduğu Orgeneral Cemal Gürsel tarafından beyan edilmişti (Heper, 2010: 208; Tunç, 2019: 45). 55'ler kendi topraklarına yaklaşık iki yıl sonra dönebileceklerdi. Geriye kalanlar da bu kampta en az dokuz ay geçirmişti. Zaman içinde dilden dile yayılacak olan “Sivas Kampı” vakıası, Kürt milliyetçiliğini daha da kemikleşeceği bir evreye sokacaktı. Sivas Kampı adeta “Kürtçülük okulu” olacaktı (Keskin, 2018: 98; Akkurt, 2019: 41-42).

İhtilalden kısa süre sonra hayata geçirilen bir diğer çalışma ise Milli Birlik Komitesi'nin isteği üzerine hazırlanan Doğu Raporu'ydu. 1961 tarihli bu rapor, 1925 tarihli Şark Islahat Planı'nı oldukça anımsatıyordu. Raporun, *“Kendilerini Kürt sananların kökenlerinin, Türk olduğu ispatlanarak yayımlanmalıdır”* ifadesini

kullanması ve aşağıda sayılan tespit ve teklifleri sunması Kürt halkı tarafından hiç hoş karşılanmamıştı:

- Bölgedeki Türkleştirme çalışmalarının süratlendirilmesi,
- Doğu'daki kendini Kürt sanan vatandaşlar ile Batı'daki Türk vatandaşlar arasında bir yer değişimine gidilmesi,
- Doğu'ya gönderilecek idarecilerin ve memurların, raporun hedefleri göz önünde bulundurularak titizlikle seçilmesi (Yayman, 2016: 184-192).

Bu raporun yanında, darbenin ve MBK'nin başında olan isim Orgeneral Cemal Gürsel'in dönem içinde Diyarbakır ziyareti esnasında söylediği *"Bu memlekette Kürt yoktur. Kürdüm diyenin yüzüne tükürürüm"* sözü, Kürt cephesinde büyük tepkiye yol açmıştı (Cemal, Milliyet gazetesi, 20.11.2011).

Küskün Kürtler bir yana, genç eğitilmiş Kürtler için bir ihtimal daha vardı. 1960 darbesi sonrası, her ne kadar DP kapatılsa da gerek mirasçılarıyla gerekse de farklı görüşlere sahip partilerin kurulmasıyla siyaset arenası renklenmişti. Üstüne üstlük o günlerde hazırlanan yeni anayasa teklifi, darbeci bir yönetimden beklenmeyecek kadar hür bir içeriğe sahipti. Türkiye Cumhuriyeti'nin en ileri, en liberal anayasası olarak lanse edilen 1961 Anayasası, ilerleyen yıllarda fazla özgürlükçü olduğu için eleştirisi konusu yapılacaktı. Ortaylı'nın deyişiyle "o elbise, bize bol gelecekti". (32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli: İdam; Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 178).

9 Temmuz 1961 günü yapılan referandumda %61,8 oranında evet oyu çıkmış, anayasa yürürlüğe konmuştu. Tüm Doğu illeri yeni anayasaya çok yüksek oranda "evet" demişti. Kars, Hakkari, Siirt, Mardin ve Tunceli illerindeki evet oranı %90'ın üzerindeydi. Yine Bitlis de %66,5'luk evet oyuyla Türkiye ortalamasının üzerinde bir kabul belirtmişti (Yeni Şafak gazetesi, 1961 Referandumu Sonuçları).

Yeni dönem, sendikalaşmanın ve partileşmenin önünü ziyadesiyle açmıştı. Sosyal devlet anlayışı, toplu sözleşme ve grev hakkı, çoğulculuk anlayışı gibi hakların yürürlüğe konması; Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Cumhuriyet Senatosu kurumlarının kurulması ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ve üniversitelere tanınan geniş özerklik 1961 Anayasası'nın

ürünüydü. İşte o özgürlük ortamında Şubat 1961’de kurulan Türkiye İşçi Partisi, ilerleyen yıllarda Kürt siyaseti açısından ülkede aktif rol oynayacaktı. TİP, örgütlenmesini henüz tamamlamadığı için 15 Ekim 1961’de yapılan darbe sonrası ilk seçime katılamasa da oy pusulasında köklü CHP’nin yanında, çiçeği burnunda partiler mevcuttu (Akşin, 2018: 266-267; Aslan, 2018: 70). O gün sandıklar açıldığında genel parti binaları nefesini tutmuş, gelecek olan sonucu beklemeye koyulmuştu.

Seçim akşamı ilk sonuçlar gelmeye başladığında tüm partiler hayretler içerisindeydi. Seçmen, partilere sandık başında bir sürpriz hazırlamıştı. CHP %36,7 oranında oy alıp meclise 173 milletvekili yollarken; DP’nin mirasçıları olarak görülen Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi sırasıyla %34,8; %14 ve %13,7 almışlardı. Üç yeni partinin toplam oy oranı ve vekil sayısı, CHP’yi katlıyordu. Halk arasında yayılan Menderes’in geceleri at üstünde dolaştığı ve intikamını alacağı yönündeki efsaneler, seçimin sonucunda belirleyici olmuştu. Devrik başvekil İmrâlı’da idam edilmiş olsa da bu sonuç, Demirkırat’ın dirildiğini gösteriyordu (YSK, 1961 Seçim Sonuçları; 32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli: Sancı).

Seçim sonuçları tüm Türkiye’de olduğu gibi Doğu bölgesinde de seçmenin kafasının karışık olduğuna delaletti. Partilerin oy oranları, birbirine oldukça yakındı. Bölgede 7 ilde CHP, 1 ilde AP, 1 ilde CKMP ve geriye kalan 9 ilde YTP, ipi göğüsleyen taraftı. Bitlis’te %46,9 oy alan YTP ile %30,9’da kalan CHP, ilin iki vekilliğini paylaşıyordu (Yeni Şafak gazetesi, 1961 Genel Seçimleri). YTP adayı Ahmet Nafiz Giray ile CHP adayı Müştak Okumuş, tüm halkı temsil etmek adına Bitlis’ten Ankara’ya doğru yola koyulmuşlardı (TBMM 1920-2010 Seçim Albümü, Cilt 2: 265).

1960’lar, ilk seçimiyle beraber bir yenilik daha getiriyordu. Türkiye siyaset tarihi, koalisyon kavramıyla o seçimden sonra tanışacak, tarihimizdeki ilk koalisyon hükümetini CHP-AP ikilisi kuracaktı. Bu dönemde meclisteki siyaset, halkın nabzını tutar gibiydi. Sokakta yaşananlar kısa süre sonra mecliste de olay oluyordu. Nitekim 1950’lerin sonlarına doğru üniversitelerde başlayan etnik söylemler ihtilal sonrasında

da gelişimine hızla devam etmişti ve milliyetçiliğin her türlü yükselişe geçmişti. Pek tabii bu durumdan Kürt milliyetçiliği de payına düşeni almıştı. Kürt halkı arasında hızla yayılan bu yeni fikirlerin önüne geçmek için devlet, yeni önlemler almayı planlıyordu (İnanç, 2018: 57). Dönem içinde muhalif tavırlarıyla bilinen 23 Kürt aydını 1963'te tutuklanmış, kısa süre içinde mahkemeye sevk edilmişti. 49'ları, 55'ler; 55'leri 23'ler izliyordu. Devlet, yoğun bir şekilde "Türkçe Konuş" kampanyasına girişmişti. "Herkes Türk'tür" ve "Vatandaş, Türkçe konuş" sloganlarıyla başlayan uygulama, gündelik hayatta diğer dillerin kullanımını cezaya bağlamıştı. Süreç sonunda; eğitilmiş, kentli Kürt kitle tekrar ve tekrar devlete küskün bir hale bürünmüştü. Bu kesim, çareyi bu sefer tanışalı çok olmadığı sol görüşte arayacaktı (Eryılmaz, 2016: 27).

3.3.1. Gelişen Kürt Siyaseti

1960 yılından itibaren şehirli Kürtler; sol siyasetle tanışmış, özgürlük havasının getirmiş olduğu ortamda sosyalist çizgide örgütlenmişti. Marksist-Leninist çizgiye sahip bu anlayışla beraber Türk siyasi yelpazesine yeni bir kavram eklenmişti: Kürt solu. Gelişen bu sosyalist anlayışı yaymak ve tanıtmak görevi ise dönem içindeki işçi sınıfının siyasetten uzak halde olması nedeniyle eğitilmiş kesime düşmüştü. Türkiye İşçi Partisi, Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi, Doğu Mitingleri ve Devrimci Doğu Kültür Ocakları bu dönemin ses getiren hareketleriydi (Yayman, 2016: 48; Keskin, 2018: 99).

İhtilal sonrası yapılan ilk seçimlerde Doğu bölgesinde parlayan parti, Yeni Türkiye Partisi olmuştu. Ekrem Alican'ın genel başkanlığını üstlendiği ve bünyesinde eski DP'li Yusuf Azizoğlu'nu barındıran partinin, bölgede yakaladığı oy oranı; Türkiye'de aldığı toplam oy yüzdesinin yaklaşık 3 katıydı. Bu durum, YTP'nin "Kürt Partisi" olarak anılmasına vesile olmuştu. Ancak YTP, 1963'te yapılan yerel seçimlerle beraber düşüşe geçmiş, 1973 yılında ise kapısına kilit vurmuştu. YTP, Kürt siyasetindeki önemini yitirirken onun mirasını iki ayrı parti paylaşmaya başlamıştı (İnanç, 2018: 58). Ayrıca YTP'nin çöküşünün işaretçisi olan 1963 Yerel Seçimleri, Türkiye'nin ilk tek dereceli belediye seçimleriydi. Halkın sandıkta direkt söz sahibi olduğu bu seçimlerin ve bir sonraki 1968 seçimlerinin

bölgedeki galibi Adalet Partisi olmuştu. Ancak 1973'te ibre CHP'ye dönecek, 1977'de ise sahneye bu sefer bağımsızlar çıkacaktı. Diyarbakır'da seçimi kazanan eski TİP'li Mehdi Zana bu isimlerden biri olacaktı (Yayman, 2016: 205-206).

1961 yılında kurulan Türkiye İşçi Partisi o güne kadar “öcü” olarak görülen sosyalizmle Türkiye'yi tanıştırmıştı. Türkiye İşçi Partisi, genel başkanlığına Mehmet Ali Aybar'ı getirmiş ve önündeki ilk seçime katılamasa da ilerleyen yıllarda siyasete yeni bir soluk getireceğinin sinyalini erkenden vermişti. TİP, daha ilk günlerden Kürtçülük konusundaki tavrını belli etmiş, devletin Kürt kökenli vatandaşları baskı altına aldığı tezini savunmuştu. Tabi bu söylem başta Kürt gençleri olmak üzere bölge seçmeninin dikkatini çekmek için fazlasıyla yeterliydi. TİP'ten sonra YTP'nin oylarının bir diğer mirasçısı ise 1965 yılında kurulan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi'ydi. Barzani'nin Irak'taki partisi KDP'nin Türkiye uzantısı olan örgüt, ülke toprakları üzerinde belli bir kısmı Kürdistan olarak görüyor ve buranın resmi dilinin Kürtçe, yönetiminin ise özerk olması gerektiğini savunuyordu. 1965 seçimlerine gidilirken bölge siyaseti ilk kez bu kadar faal bir konumdaydı (Keskin, 2018: 99; Üçağaç, 2018: 22).

1961 seçimlerinden bu yana ülke, üç ayrı koalisyon ve üç ayrı İnönü Hükümeti görmüştü. 10 Ekim günü seçmenin tavrının ne olacağı yine merak konusuydu. İşte merak edilen o tavır, bir gün sonra gazetelerin manşetini süslüyordu: “AP iktidarda!” (32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli: Sağ-Sol). AP, oyların yarısından fazlasını almış; meclise 240 milletvekili yollamıştı. Onu takip eden CHP'nin %28,7 oyu ve 134 milletvekili vardı. Millet Partisi, 31; YTP, 19; CKMP, 11 mebus çıkarabilmişti. YTP ve CKMP'nin düşüşü gözle görülür derecedeydi. İlk kez seçimlere giren TİP ise kazandığı 14 sandalyeyle seçmene göz kırırıyordu (YSK, 1965 Seçim Sonuçları). Bitlis'te oyların %49,2'sini alan AP'nin adayı Cevdet Geboloğlu ile oyların yüzde 17,4'ünü alan CHP adayı Zarife Koçak, şehrin yeni vekilleriydi (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2: 329).

Seçim sonrası, Kürt siyaseti yeni bir evreye girmişti. Üniversite öğrencileri dernekleşiyor ve toplumun çoğunluğunu temsil eden partiler dışında yeni bir alternatif arıyordu. Seçimin sonucuna bizzat etki eden bu kalabalık ve etkin güruh,

ana muhalefet partisinin de dikkatini çekmişti. CHP, o yıllarda yavaş yavaş sola meylediyordu. Ama bir süre sonra Kürt öğrenci toplulukları, seçim öncesi flörtleştikleri TİP'in saflarına katılmaktan yana karar kılmışlardı. Güç sokaktaysa TİP de sokağa çıkmalıydı, öyle de yaptı (Aslan, 2018: 71).

Şubat 1967'de çıkarılan kanunla Kürtçe eserlerin ülkeye girişi ve dağıtımı yasaklanmıştı (Çift, 2018: 55). Durum karşısında Kürt halkı hiddetini meydanlara dökmeyi seçmişti. O günlerde ülkenin dikkat çekici meselesi TİP öncülüğünde yapılması planlanan Doğu Mitingleriydi. Parti içerisinde etkin bir grup olan ve Mehdi Zana, Tahsin Avcı, Tarık Ziya Ekinci, Naci Kutlay, Kemal Burkay, Burhan Cahit Ünal, Mehmet Ali Aslan gibi isimleri bünyesinde barındıran Doğulular grubunun çalışması sonucu, TİP sokağa inerek meydanlarda Kürt halkıyla kucaklaşmıştı. 16 Eylül'de Suroç'ta yapılan ilk mitingi sırasıyla Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı, Ankara, Hilvan, Varto, Lice ve Diyarbakır mitingleri izlemişti. Adı geçen illerin birkaçında birden fazla miting yapılmıştı. Bu yoğun katılımlı buluşmalarda dillendirilen esas mesele, Doğu bölgesinin geri kalmasının nedenleri üzerineydi (Ateş, 2019: 84-85). Neredeyse her mitingde rastlanan "Batı'ya medeniyet, Doğu'ya cehalet", "Karakol değil okul istiyoruz", "Dilimize hürmet ediniz" pankartları aslında konunun özünü de açıklıyordu. Bu meydan toplantıları yapıldığı sırada TİP ve TKDP el ele vererek yeni bir Kürt derneğinin fitilini ateşlemişlerdi. Bu dernek, o yıllarda adından çokça söz ettirecek Devrimci Doğu Kültür Ocakları idi (Aslan, 2018: 72).

Mayıs 1969'da ilk şubesini Diyarbakır'da açan DDKO, toplu olarak kapatılma ihtimaline karşın birbirinden bağımsız olarak kurulan dernekleri aracılığıyla kısa zamanda Türkiye çapında örgütlenmişti. Kurulduğunda amacı Doğu Mitinglerini eş güdümlü bir şekilde hareket ettirmek olan örgüt; daha sonra üniversiteli Kürt öğrencilerin katılımıyla beraber büyümüş, ülkeye yayılmış ve hedefini "Hükümeti, Kürt dilini ve Kürt kültürünü tanımaya ve Kürtlere kültürel haklar vermeye ikna etmek" olarak güncellemişti. Kürt düşünürlerin katılımıyla ülke çapında seminerler, sempozyumlar, paneller düzenleyen DDKO; bu toplantılarda genel anlamda Kürt sorununu ele alıyordu. DDKO, Doğu Mitinglerinin yeni üstlenicisiydi ve bu halk

buluşmalarının ikinci ayağını Gaziantep'te başlatmıştı. Gaziantep mitingini sırasıyla Malatya, Kars, Diyarbakır, Ağrı, Hakkari, Suruç, Hilvan, Siverek, Varto, Lice, Diyarbakır, Kozluk, Batman ve tekrar Kozluk mitingleri takip edecekti. Örgüt, zaman içinde iyice radikalleşerek ayrılıkçı bir harekete dönüşecekti. Alan hakkında araştırması bulunan birçok yazar gerek yaptığı halk toplantılarıyla gerekse de çıkardığı yayınlarla DDKO'ları Kürt siyasetinde bir köşe taşı olarak kabul etmektedir (Arslan, 2016: 66-68; Çal, 2014: 79).

DDKO'nun yanında dönem içinde Kürt siyasetini şekillendiren bir diğer yön ise yazılı basındır. Dicle Kaynağı, Şark Postası, İleri Yurt, Dicle-Fırat, Yeni Akış, Deng, Reya Rast, Roja Newe dönemin önemli Kürt gazete ve dergileridir. Bunların yanında dönemin en çok okunan dergilerinden biri olan sol görüşlü Yön dergisi de sık aralıklarla Kürt meselesini konu edinmiştir (Koca, 2019: 51).

1965 seçimlerinin üzerinden dört yıl geçmiş ve 12 Ekim 1969 günü ülke yine sandık başına gitmişti. Sonuç iktidar için memnun edici, CHP içinse yeni bir hüsrandı. AP'nin oyları bir önceki seçime göre %6 oranında düşse de meclisteki sandalye sayısı 16 artmıştı. CHP'nin de oyu %1 düşmüştü ama o da 1965'e göre meclisteki temsil gücünü 9 vekil artırmıştı. Peki nasıl oluyor da bu iki partinin oy oranı düşmesine rağmen vekil sayıları artıyordu? Bunun sebebi bir önceki seçime göre oldukça kan kaybeden MP, YTP, TİP ve CKMP'nin devamı olan MHP idi. Bu dört parti meclise toplamda 15 vekil sokabilmişlerdi. Bir önceki seçimde bu sayı 75 idi. Yani AP ve CHP'deki orantısız değişim bu partilerin istikrarlı oy kayıplarının sonucuydu (YSK, 1969 Genel Seçim Sonuçları). Bitlis'te ise seçimin galibi AP ile ikinci sıradaki CHP arasındaki fark 10 puana kadar inmiş, iki vekil koltuğu iki parti arasında pay edilmişti. AP'li Abidin İnan Gaydalı ile CHP'li Kenan Mümtaz Akışık yereldeki seçimin kazananlarıydı (TBMM Albümü, Cilt 2: 393)

1960'ların bu son yılları Kürt solu için altın değerindeyken ordu için tehlikenin ta kendisi demektir. Ülke, patlamaya hazır bir bomba gibiydi. Sağ-Sol çatışması, gazetelerin üçüncü sayfalarından manşetlere taşınır olmuştu. Seçim de AP'nin tek başına iktidara gelmesi de bu karmaşayı sonlandırmaya yetmeyecekti. Nitekim 1971 yılının mart ayı, kapıdan değil; pencerelerden baktırıyordu. Tanklar, kışkıllardan bir

kez daha çıkmış, sokaklara inmişti. Radyoda yankılanan ses bir muhtıra okurken Başbakan Demirel istifa mektubunu hazırlıyordu. O gün Türkiye’de bir dönem daha kapanıyor, yerine bir başka sayfa açılıyordu. Kapıda ise daha zorlu günler bekliyordu (Aslan, 2018: 78).

3.4. Muhtıra Sonrası Siyaset ve Kurulan İllegal Örgütler

Tarihler 1971’i gösterdiğinde ülke, yangın yeri idi. Toplumsal hareketler tüm hızıyla sürerken devlet bu gösterileri askerî güç kullanarak bastırıyordu. İllegal sol ve sosyalist örgütler ülke çapında iyice yaygınlaşmış, çıkardıkları yayınlarla taşranın en ücra köşesine ulaşmayı dahi başarmıştı. Ordunun en büyük korkusu ise her geçen gün kendi içinde yükselen sol görüşün bir süre sonra orduyu eline geçirecek kadar güçlenmesi ihtimaliydi. O günlerde askerî mektepteki akşam yoklamasında bir mesaj niteliğinde sol eller havaya kalkar olmuştu. Sağ-Sol gerilimi sokakta olduğu kadar askeriyenin içindeydi. (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 169). Tam da bu ortamda 12 Mart 1971 günü asker, 27 Mayıs 1960’ta yaptığına benzer bir manevra yapıyor ve bir muhtıra ilan ediyordu. Muhtıradan nasibini alan ilk kuruluşlardan biri TİP olmuştu. 1970 yılında, TİP 4. Büyük Kongresi’nde, “Türkiye’de Kürt halkı vardır” şeklinde alınan karar, TİP’in kapatılmasının gerekçesi olarak sunulmuştu (İnanç, 2018: 59). Parti genel başkanı Mehmet Ali Aybar başta olmak üzere, çeşitli TİP yöneticileri için yargı süreci başlamış, birçoğu mahkemece hapis cezasına çarptırılmıştı. TİP’in kapatılmasını takiben DDKO da kapatılmış ve örgütün en üst düzey yöneticisinden en alt düzey çalışanına kadar çok sayıda ismi tutuklanmıştı. Bu bilindik iki örgütün yanında sol-sosyalist birçok illegal örgütün de kapısına kilit vurulmuştu. Çok sayıda Kürt, tıpkı birkaç yıl önce olduğu gibi sürgüne gönderilmiş veya yurtdışına kaçmıştı. Bu isimler, gittikleri yerlerden 1974’te koalisyon hükümetinin çıkardığı af sonrasında dönecekti (Yayman, 2016: 205; Arslan, 2016: 69).

1971 ihtilalcilerine göre, ülkenin geldiği durum 1961 Anayasası’nın fazla özgürlükçü yapısının ürünüydü ve bu özgürlükler mutlaka kısıtlanmalıydı. Bu görüş neticesinde ihtilal sonrasında anayasada birtakım değişikliklere gidilmiş, zararlı görülen maddeler yenileriyle değiştirilmiş ya da kaldırılmıştı. Tabi tahmin edileceği üzere değişiklikler sadece anayasayla sınırlı kalmamış, sosyal ve siyasi hayatta somut

uygulamalar neticesinde ihtilalden payına düşeni almıştı. Türkiye İşçi Partisi ve Devrimci Doğu Kültür Ocakları, 1971 yılı içerisinde kapatılmıştı. 1975 yılında DDKO'nun devamı niteliğinde Ankara'da kurulan Diyarbakır merkezli DDKD (Devrimci Demokrat Kültür Dernekleri); Şakir Elçi, Osman Aydın, Ömer Çetin, Sait Aydoğmuş gibi kurucu üyelere sahip olması nedeniyle kısa sürede parlarsa da bir süre sonra popülaritesini yitirerek aynı hızla sönmüştü (Ertem, 2012: 150). Yine 1977'de Diyarbakır merkezli kurulan Devrimci Halk Kültür Derneği (DHKD); Ankara, Adana, Hatay, Siirt, Bitlis, Hakkari illerinde ve Beytüşşebap, Uludere, Silvan, Kırıkhan, Polatlı ilçelerin de örgütlense de yine bir süre sonra örgüt içinde yaşanan kopmalar neticesinde faaliyetlerini sonlandırmıştı (Akkurt, 2009: 100).

Muhtıra sonrası siyasette yeni kurulmuş partiler vardı. Demokratik Parti, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Türkiye Birlik Partisi; seçmenin tercihi olmak için çabalıyordu (YSK, 1973 Genel Seçim Sonuçları). Ancak partilerdeki değişimler bunlarla sınırlı değildi. Yenilerden ziyade en büyük değişim, en eski partide olmuştu. CHP'nin Milli Şef'i İsmet İnönü, 1972'de kaptan köşküden ayrılmış, yerine dönemin parlayan genç ismi ve İnönü'nün genel sekreteri Bülent Ecevit geçmişti. Ecevit'le beraber parti, daha önce denenilen ama 1965 ve 1969 seçimlerinde oy kaybına neden olan ilkeyi şimdi şiar ediniyordu: Ortanın Solu (Akşin, 2018: 269; 32. Gün Arşivi, İsmet İnönü'nün Siyasete Vedası).

Ortanın solu düşüncesi, CHP kanadında çoğunlukla benimsense de milliyetçi görüşlerin hedef tahtasına oturmuştu. CHP, rakiplerince komünistlikle suçlanıyordu. Hatta bu ithamlar uzun yıllar sürecek, 1977'de AP'nin "Komüniste kanma Zühtü" diye adlandırılan seçim şarkısına bile konu olacaktı (32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli: Sağ-Sol; Sohtaoğlu, CNNTürk, 27.01.2014). Bu durumun halk tarafından nasıl algılandığının cevabı ise 14 Ekim 1973 yılında kurulan sandık sonucunda belli olacaktı.

%33,3 ve 185 milletvekili... Bu oran ve sayı, seçim sonucunda sandıktan birinci parti olarak çıkan CHP'nin hanesine yazılmıştı. AP, %29,8 oy oranı ve 149 milletvekiliyle ana muhalefetti. Necmettin Erbakan'ın MSP'si 48, Ferruh Bozbeyli'nin DP'si 45, Turhan Feyzioğlu'nun CGP'si 13, Alparslan Türkeş'in

MHP'si 3 ve Hüseyin Ekici'nin TBP'si 3 vekille meclise girmişti. Ayrıca mecliste 6'da bağımsız vekil vardı (YSK, 1973 Genel Seçim Sonuçları). Yeni partilerin ilk sınav sonucu pekiydi. Doğu halkı bu seçimde CHP ve MSP'ye büyük destek vermişti. MSP'nin bölgedeki başarısı, İslamî temelli hareketlerin Kürtler arasında hâlâ büyük takdir gördüğünü ortaya koyuyordu (Bruinessen, 2005: 58). Bölge içinde bazı illerde CGP adayları ve bağımsızların aldığı oylarda gözardı edilemez derecedeydi. Van, CGP'nin Türkiye'de sandıktan birinci parti olarak çıktığı tek ildi. Keza Ağrı, Muş, Siirt ve Mardin'de de en yüksek oyu alan isimler, seçime bağımsız girmişlerdi. AP'nin bölge içinde rakiplerini geride bıraktığı tek il ise Bitlis'ti. Bitlis, AP'li Abidin İnan Gaydalı ve bağımsız aday Muhyettin Mutlu'yu Ankara'ya vekil olarak yolluyordu (Yeni Şafak gazetesi, 1973 Genel Seçimi Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010 Seçim Sonuçları, Cilt 2: 458).

Seçimler bitmişti, ülke CHP-MSP koalisyonuna teslimdi ama iç karışıklıklar bitmek bilmiyordu. Ecevit'in seçim öncesi çıktığı Doğu gezisinden etkilenerek sandıkta CHP'ye büyük destek vermiş olan Kürt halkı, seçim sonrası yine Ecevit'in Urfa gezisi sırasında kurduğu “*Türk halkları değil Türk halkı vardır*” sözü üzerine partiye bir kez daha kapıları kapatıyordu (Hürriyet gazetesi, 14.06.1975). Bu yıllarda Kürtçülük hareketi gitgide tehlikeli bir boyut kazanıyor, şiddet ile terörizm noktasında gidip geliyordu. “Halklara özgürlük” diye başlayan sloganlar, bir süre sonra “Kürdistan, Türkiye'nin sömürgesidir” halini almış ve yükselen bir Kürtçü söyleme dönüşmüştü. 1970'lerde ayrılıkçı Kürtlerin, bu söylem çerçevesinde yasa dışı bir şekilde örgütlenmeye başladığı biliniyordu (Biçer, 2014: 257). Ancak bugün bile devam eden sorunun ana nedeninin o günlerde kurulacak bir örgüt olduğu hiç kimsenin aklına gelmiyordu.

3.4.1. Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi

Kürtler, bu dönemde çareyi yine sol görüşte arasa da ülkedeki solu artık benimsemiyorlardı. Onlara göre Türkiye'deki sol, Türk soluydu ve yapmaları gereken bir Kürt solu oluşturmaktı. 1974 yılında bu görevi Kemal Burkay üstlenmiş ve bir yeraltı örgütü olan Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi'ni kurmuştu. Partinin

yayın organları, elden ele dağıtılan Özgürlük Yolu, Riyad Azadi ve Roja Welat isimli üç dergiydi (Çift, 2018: 60-61).

TKSP, “Bağımsız Kürdistan” hedefi doğrultusunda hareket ediyor ve bu uğurda bağımsızlık kazanılamasa dahi en kötü ihtimalle özerk bir Kürt devletinin kurulacağına inanıyordu. Parti, illerde hücre evleri aracılığıyla örgütlenmişti ve yeraltı üyelerinin, farklı yasal derneklere de katılarak örgütün faaliyet alanını genişletmesini bekliyordu. 12 Eylül Darbesi ile beraber örgüt açığa çıkmış ve Kemal Burkay dâhil birçok örgüt üyesi yurt dışına kaçarken yakalanmıştı (Akkurt, 2019: 101-102).

2015 yılında kurulan ve günümüzde faaliyetlerine yasal olarak devam eden Kürdistan Sosyalist Partisi, 1974 yılında kurulan TKSP’nin devamı niteliğindedir (CNN Türk, 30.05.2016). Ayrıca 1974 tarihli TKSP kurulduğu vakit, aynı yıllarda faaliyet gösteren Dr. Şivan’ın önderliğindeki Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi de bugün aynı isimle faaliyetlerine devam etmektedir (Cumhuriyet gazetesi, 28.05.2016).

3.4.2. Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları

1977 yılında TKDP içinde yaşanan karışıklıklar, örgütün genç üyelerinin yol ayrımına girmesine ve Mustafa Fisli önderliğinde Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları adı altında yeni bir yapılanma oluşturmalarına neden olmuştu. KUK; bölgede basın ve eğitim dilinin Kürtçe olmasını ve bunun yanında tüm Türkiye medyasında Kürtçeye daha fazla yer verilmesini, Doğu bölgesinde vatandaşların anayasal haklarının kullanımına önem verilmesini ve devletin, bölge çapında ekonomik yatırımlara özen göstermesini talep ediyordu (Dernek, 2016: 82).

Xebat isimli dergi aracılığıyla ideolojisini yaymaya çalışan KUK, bir süre sonra PKK ile ters düşmüş; iki illegal örgüt arasındaki anlaşmazlık, sonraki yıllarda karşılıklı ateşkes imzalanmasına neden olacak kadar büyümüştü. 12 Eylül sonrası birçok KUK mensubu yakalanmış, bir o kadarı da sınırı aşarak Suriye’ye geçmişti. Örgüt üyeleri, Suriye’de bu sefer kendi iç meselelerinde ayrışmalar yaşayarak yolları

ayırılmış, farklı fraksiyonlara bölünmüştü. Bu hiziplerin tümü bir süre sonra silinip gitmişti (Akkurt, 2019: 92-93).

3.4.3. Rızgari

1975 yılında Kürtçülüğe yeni bir hareket getirme amacıyla bir araya gelen grup, kendilerine o dönem Ankara'daki Komal Yayınevi'nde çıkıp Türkiye'ye yayılan Rızgari Dergisi'nin adını vermişlerdi. Amaç, Kürdistan'ı kurmaktı ve Rızgari kelimesi, "kurtuluş" anlamına geldiğinden onlar için oldukça uygundu. Avukat Mümtaz Kotan, Orhan Kotan, Hatice Yaşar, İkrâm Delen örgütün dikkat çeken üyeleri idi. Bu örgüt de tıpkı KUK gibi bir süre sonra kendi içinde Ala Rızgari ve Komal Rızgari adı altında bölünme yaşamış ve 12 Eylül'den sonra ise kendinden kopan yeni oluşumlarla beraber etkisini tamamen yitirmişti (Çift, 2018: 61; Ertem, 2012: 148).

3.4.4. Kawa

Kawa esasen İran mitolojisinde bulunan bir Kürt destanının başkahramanının adıdır. Firdevsi'nin Şehname isimli eserinde de yer alan efsaneye göre Demirci Kawa, zalim hükümdar Dehak'a başkaldırmış ve onu tahtından etmiştir. Dehak'ı defeden halk; meydanda büyük ateşler yakmış, geceli gündüzlü kutlamalar yapmıştır. Kürtler, o günü 21 Mart olarak kabul etmekte ve baharın gelişi olarak kutlanan Nevruz Bayramı'na bir de böyle bir anlam yüklemektedir. İşte Ahmet Zeki Okçuoğlu önderliğinde bir araya gelen birkaç Kürtçü isim, Şubat 1976'da Kawa Yayınevi'ni kurmuşlardır. Yayınevinin kuruluşu, aynı isme sahip olan yeraltı örgütünün kuruluşunun da ilk adımıdır. (Ertem, 2012: 150).

Sosyalist Kürdistan'ın kurulması amacıyla yola koyulan örgüt; köylülüğü temel, işçiliği esas, silahlanmayı elzem bellemiştir. Yayınevi aracılığıyla çıkardığı dergiler ve örgüt üyelerince Doğu bölgesine yapılan sürekli geziler, Kawa'nın adını, kısa sürede kulaktan kulağa duyurmasını sağlamıştır. Ancak örgüt bir süre sonra kendi içinde Maocular-Leninciler diye bölünmüş ve Denge Kawa, Red Kawa, Kawa PSSK gibi alt topluluklara ayrılmıştır. Gerek Kawa örgütü gerekse de ondan doğan örgütler, 1980 İhtilali sonrası ortadan kaldırılmıştır (Akkurt, 2019: 107-111).

3.4.5. Tekoşin

1978 yılında Gaziantep merkezli kurulan ve kendisine “mücadele” anlamına gelen “tekoşin” sözcüğünü isim olarak seçen örgüt, 12 Eylül sonrası giriştiği silahlı eylemlerle bilinmektedir. Kurulduktan sonra kısa süre içinde Ankara, Tunceli ve Elazığ’da da örgütlenen topluluk, 30 Ekim 1980 ve 1 Kasım 1980 tarihlerinde Tunceli’de iki ayrı saldırı gerçekleştirmiştir. Bu saldırılar sonucunda 2 askerimiz şehit olurken 4 askerimiz yaralanmıştır. Tekoşin, yapılan bu saldırıların asıl hedefinin faşist yönetim olduğunu söylemiştir. Bölgeden art arda gelen saldırı haberleri sonucu, başta Tunceli kırsalına olmak üzere tüm bölgeye operasyonlar başlamış; örgüt üyelerinin pek çoğu etkisiz hale getirilmiş, geri kalanlar sınırı geçerek kaçmıştır. Tekoşin, 1980’li ve 1990’lı yıllarda Avrupa’da çıkardığı dergilerle varlığını sürdürse de yıllar içinde etkisini yitirmeye devam etmiştir (Akkurt, 2019: 117).

3.4.6. Kürdistan İşçi Partisi (PKK)

3 Mayıs 1969 günü Yargıtay Başkanı İmran Ökten’in cenazesi sırasında bir grup, İsmet İnönü’ye saldırı girişiminde bulunmuştu. İnönü’nün “İkinci 31 Mart Vakası” diye tanımladığı saldırı sonrasında hukukçular sokağa dökülmüş, gericiliğe karşı protesto yürüyüşüne koyulmuştu. O yürüyüşte hiç dikkat çekmese de Tapu Kadastro Meslek Lisesi’nde okuyan Abdullah Öcalan adında bir genç de vardı. O güne kadar muhafazakâr kimliğiyle bilinen Öcalan, o gün sol görüşle tanışmıştı. Yıllar sonra anılarını anlatırken bu yürüyüşe ayrı bir parantez açacak, fikirlerinin dönüştüğü an olarak o günü işaret edecekti (32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli: Başkaldırı).

Lise eğitimden sonra Tapu Kadastro Müdürlüğünde çalışmaya başlayan Abdullah Öcalan, bir yıl sonra görevinden ayrılarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne yazılmıştı. Ancak İstanbul’un, kafasındaki soruları cevaplamak için uygun yer olmadığını anlayınca Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi’ne namıdiger Mülkiye’ye geçiş yapmıştı. Öcalan, artık fikirlerini şekillendireceği yerdeydi ve 7 Nisan 1972 günü, bir çatışma esnasında hayatını kaybeden Mahir

Çayan adına yapılan protesto gösterileri onun etkin olarak gözüküğü ve sonrasında tutuklandığı ilk eylem olarak kayıtlara geçiyordu. Yollandığı Mamak Askeri Cezaevi'nde yedi ay kalan Öcalan, hapishaneden çıktığında planını yapmış, yolunu çizmiş vaziyetteydi. Bir süre daha üniversite hayatına devam eden isim, dönem içinde kurulan illegal Kürt örgütlerini duyuyor, onlardan etkileniyor ve kendisi de gün gün o yola giriyordu. Nisan 1973'te Çubuk Barajı civarında toplantı yapan bir grup Kürtçüye önderlik eden Öcalan, 1975'te Ankara Yüksek Öğrenim Derneği (AYÖD) Yönetim Kurulu'na seçiliyor ve buradaki etkisiyle "Apocular" diye nitelenen bir grubun başına geçiyordu. 1976'da bu derneğin verdiği görev neticesinde Doğu Anadolu Bölgesi'ne konumlanan Abdullah Öcalan, 27 Kasım 1978 tarihinde; Diyarbakır'ın Lice ilçesinde bir araya geldiği Kemal Pir ve Haki Karaer ile birlikte Kürdistan İşçi Partisi'ni ya da bilinen Kürtçe kısaltmasıyla PKK'yi (Partiya Karkaren Kurdistan) kuruyordu (Güney, 2011: 26; Bulut, 2014: 94). PKK ya da Abdullah Öcalan'ın o günlerdeki adlandırmasıyla "Kürdistan Yurtseverleri" hareketi işte böyle başlıyordu (Çakır, 2004: 154).

Bu yeni Kürt hareketi, önceki legal ve illegal örgütlerden birçok yönüyle ayrılıyordu. İdeolojik dili ve söylemi, örgütçülerce özgün bulunuyordu ve hayli dikkat çekiyordu. Örneğin, Bağımsız Kürdistan gayesini paylaştığı birçok örgüt, kökenini KDP'ye veya DDKO'ya dayandırırken; PKK, tamamen ayrı bir yol çizeceğini beyan etmişti. Ayrıca daha ilk günden silahlanma söylemini benimseyen örgüt, bunun hazırlığına çoktan girişmiş, kendi profesyonel kadrolarını yaratmıştı ve kısa zamanda bu gücünü sahada gösterecekti (Yayman, 2016: 48).

İlk aşamada plan, Türk devletine yönelik değil Doğu bölgesindeki toprak ağaları ve aşiret liderlerine yönelik bir saldırı düzenlemektir (Bruinessen, 2005: 56). Öcalan, bunu gerekli görüyordu çünkü ona göre daha önceden tarihin tozlu sayfalarına karışan Kürt örgütlerinin hatası henüz tam güçlenmeden devlete kafa tutmak olmuştu. PKK, bu hataya düşmeyecek önce güçlenmeyi bekleyecekti; o sırada da Öcalan'ın geçmişindeki pasif Kürtçülüğü nedeniyle liderliğinden şüphe duyan diğer Kürt örgütleriyle ve Kürt bölgesindeki kalantor ağalarla hesaplaşılacaktı. Örgüte göre, dört ayrı devlet arasında bölünmüş Kürdistan topraklarını bir araya

getirip bağımsızlık kazanmanın tek yolu aydın-köylü birliğini sağlamaktan geçiyordu. Örgüt üyeleri, aydın kesimi temsil ederken; köylü halkın da gönlü, ağalar sindirilerek alınacaktı (Dernek, 2014: 71-72).

Bölgedeki aşiret reislerinin ve toprak ağalarının birçoğunu hedef tahtasına koyarak kısa zamanda köylü Kürt gençlerin dikkatini çeken örgüt, saflarını her geçen gün genişletiyordu. 1978 biterken Süleymanlar aşireti reisi Mehmet Baysal'ın öldüğü, Temmuz 1979'da ise Urfa AP Milletvekili Mehmet Celal Bucak'ın yaralandığı eylemlerle PKK ilk kurşunlarını sıkmış oluyordu (Çift, 2018: 64). Bu saldırılarla beraber örgüt, öncelikli hedefinin Kürt aşiret yapısını yıkmak olduğunu ortaya koymuştu. Zaten bir süre sonra hem bir çatışma içinde olduğu diğer Kürt örgütlerinin istikrarlı biçimde gücünü yitirmeye başlaması hem de PKK'nin Suriye, Libya ve Lübnan'da ideolojik ve gerilla savaşı üzerine eğitim veren üyelerinin sahaya inmesi; örgütü bölgenin en etkin illegal gücü haline getirmişti. 27 Kasım 1978-12 Eylül 1980 arasında 22 il, 63 ilçede örgütlenen PKK; bu süre zarfında 354 cana kıymış, 366 vatandaşımızı da yaralamıştı (Bulut, 2014: 96; Güney, 2011: 27). 1980'e gelindiğinde PKK'nin banka soygunları, köy ve kahvehane baskınları, örgüt içi infazları, insan kaçırmaya girişimleri, gaspları, şantiye baskınları artık bölgenin sıradan haberleri geline gelmişti (Akkurt, 2019: 146).

Değinmeden geçmememiz gereken 1970'li yılların son genel seçimi olan 1977 seçiminin galibi, AP'yi az bir farkla geçen CHP olmuştu. Doğu'da ise Ağrı, Muş, Van, Siirt ve Mardin'de sandıktan bağımsızların birinci çıkması dikkat çekiciydi. Bir diğer dikkat çekici il ise saydığımız bu beş ilin tam ortasında kalan Bitlis'ti. Bitlis, tercihini AP'den ve MSP'den yana kullanmıştı. İlin bu dönemki temsilcileri değişmemiş, sadece bir önceki dönemin bağımsız vekili Muhyettin Mutlu, bu sefer MSP'den kazanmıştı (YSK, 1977 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 2: 522). 1977 seçimleriyle beraber Türkiye, büyük bir yönetim krizine şahit olacaktı. Milliyetçi Cephe hükümetleri, Motel Hükümeti gibi kavramlar siyasi tarihimize yaklaşık 3 yıllık zaman diliminde kurulan 5 ayrı hükümet sonucunda girecekti (CNN Türk, 14.07.2015).

Bu yıllarda siyasette karışıklık, sokakta yangın vardı. Sağ-Sol çatışması bitmek bilmiyor, ülke adeta freni patlamış kamyonmuşçasına son hız uçuşuma gidiyordu. Bu da yetmezmiş gibi iyice alevlenen Kürt sorunu, Sağ-Sol çatışmasıyla birleşmişti. Kürtçülük artık solun bir fraksiyonu gibiydi (SETA, 2008: 5). 1978 yılında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ilan edilen olağanüstü hâl uygulaması, 23 yıl boyunca uygulanınca bir süre sonra olağan bir hâl alıyordu (Hürriyet gazetesi, 30.11.2002). Farklı kutupların kavgası, o dönem rakibi örgütlerin arasından sıyrılarak hızla büyümeye devam eden PKK'nin bile gözden kaçmasına neden oluyordu. 1979 yılında yapılan operasyonlar neticesinde, örgütün birçok üyesinin ele geçirilmesi ve aralarında kurucu üyelere olan Şahin Dönmez gibi bir kısım örgütçünün konuşlandırılması PKK'ye indirilen büyük bir darbeydi. O kadar ki Abdullah Öcalan sınırı geçerek Suriye üzerinden Lübnan'a kaçmak durumunda kalmıştı. Bu, devletin indirdiği demir bir yumruktu ancak sendeleyeni örgüt henüz yere yıkılmamış, bir süre köşesine çekilmeyi tercih etmişti. Maalesef ki dönüşü daha güçlü olacaktı (Ertem, 2012: 156-159).

1960'lar ve 1970'lerde de Doğu ve Güneydoğu bölgeleri tıpkı önceki yıllarda olduğu gibi ülkenin en geri kalmış yöresi olmaya devam ediyordu. Bu duruma şimdi bir de bölgede baş gösteren radikal illegal Kürt örgütlerinin hem devlete hem de bölge halkına yüklemiş olduğu problem ekleniyordu (Heper, 2010: 176). Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere tüm Türkiye genelinde baş gösteren anarşi ve terör olayları, tankları bir kez daha garajdan çıkarıyordu. Rota yine Çankaya'ydı. 12 Eylül 1980 sabahı gerçekleştirilen askeri darbe ile Kürtçülük meselesinin nasıl bir yola gireceği ise bu dönemde en fazla merak edilen ve konuşulan konuların başında geliyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SORUN ÖZELİNDE 20. YÜZYILIN SON 20 YILI VE 21. YÜZYILIN İLK 20 YILI

“Milli Güvenlik Konseyi’nin 1 numaralı bildirisi. Yüce Türk milleti... Türk Silahlı Kuvvetleri, ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur”. Türkiye; 12 Eylül sabahına radyoda Mesut Mertcan’ın sesi, televizyonda ise Kenan Evren’in görüntüsüyle uyanıyordu. O günün kulaklardaki bir diğer yankısı, yıllar sonra sosyal demokrat olduğunu ve darbelerin sesi olarak anılmaktan çok rahatsız olduğunu söyleyen Hasan Mutlucan’a aitti. Mutlucan, o sabah kolbaşının yine şahlanan kır atını tüm Türkiye’ye duyuran bas sestti (TRT Arşiv, 12 Eylül 1980 Darbesi Sonrası; Hürriyet gazetesi, 17.09.2006).

57 yıllık cumhuriyet, 12 Eylül 1980 günü, tarihinde üçüncü kez bir askeri darbeye şahitlik ediyordu. Hükümete el koyan ordu, daha ilk günlerden Türkiye’de yeni bir döneme girildiğinin sinyallerini açıkça veriyordu. İlerleyen günlerde askeri cunta, toplumun neredeyse tamamında ve konumuz özelinde Kürt halkında derin yaralar açacak, büyük travmalar yaratacaktı. Darbe sonrası, içinde Kürt aydınlar da olmak üzere çok sayıda kişi tutuklanmış ve işkenceye maruz kalmıştı. İnsan haklarına aykırı uygulamalar sonrasında birçok insanımız yaşamını yitirmişti. Başta Kürt dili olmak üzere Kürtlüğe dair tüm semboller bir kez daha yasaklanmıştı. Tüm bunlar, Kürt toplumunda bu yıllarda iyiden iyiye gelişecek olan milliyetçilik fikrinin fitilini ateşleyen etkenlerdi. Yaşanılan süreç, darbe öncesinde lideri Suriye’ye kaçmış illegal örgütün bölgedeki nüfuzunu artırır hale gelmişti. Bu örgüt, tahmin edileceği üzere PKK idi (Yayman, 2016: 49; Arslan, 2016: 70).

İhtilalle beraber şiddet ve terör olayları bıçakla kesilmişçesine son bulmuştu. Darbe, vadettiği huzur ve güven ortamını sağlamış görünüyordu. Ancak bir süre sonra şahit olunacaktı ki sağlanan huzur ve güven ortamını uygulamalarıyla bozan grup, yine darbeciler olacaktı. Cezaevlerinde yaşanan işkenceler, mahkemelerdeki hukuksuz yargılamalar ve “asmayalım da besleyelim mi?” anlayışıyla hareket edilerek yaşları büyütülerek asılan insanlar artık herkesçe bilinen gerçeklerdi. Darbe, yine kendi evlatlarını yiyordu (Çift, 2018: 63).

Cuntacıların, sağcı-solcu ayırt etmeden uyguladığı zorba tavır, bazı yerleri daha o günlerden sembol haline getirmişti. Bu yerlerden biri Diyarbakır Cezaevi’ydi. Diyarbakır Cezaevi’nde yaşanan ve dışarıya da ibretiâlem amaçlı bilerek ve isteyerek aktarılan insanlık dışı uygulamalar Kürt kökenli vatandaşları devletten koparma noktasına getirmişti. Nitekim 29 Ekim 2008 tarihinde The Times, Diyarbakır Cezaevi’ni dünyanın en kötü 10 cezaevi arasında gösteriyordu. Cezaevinde görevli Yüzbaşı Esat Oktay Yıldırın ve yanından ayırmadığı köpeği Co, yaşanan işkencelerin simgesi haline gelmişti. Dönemin tanıkları, Sabah gazetesine verdikleri demeçlerde Yıldırın’dan “Cezaevinin baş celladı” olarak bahsediyordu. İşkenceye maruz kalan Felat Cemiloğlu’nun anlattıkları kan dondurur cinstendi: *“Co’nun karşısında, 'Felat Cemiloğlu, Diyarbakır, emret komutanım' tekmilini çok yüksek sesle ve topuk selamıyla veriyorduk, Co tekmili beğenmezse havlıyordu ve Co’yu memnun edemediğimiz için cezalandırılıyorduk... Tek ayaküstünde, duvar dibinde duruyorum. Ceza! Ama bir süre sonra yoruluyorum. Ayağım düşüyor yere, tutamıyorum. Emre itaatsizlik! Cezası: Duvarın dibinde, kanalizasyonun kapağını kaldırdılar, bir avuç bok alıp ağzıma attım. Sonra ağzımda pislik hazır ola geçtim, öylece duruyorum. Kıpırdamak yok. Temizlemek yok. Yere tükürmek yok. Öylece ağzın kapalı, kımıldamadan ayakta, hazır olda bekliyorsun. Bir süre sonra bıraktı, içeri girdim. Elazığlı arkadaş, ismi Ramazan. Allah razı olsun, bazı dişlerimi iple çekti. Çünkü temizleyemedim dişlerimi... Altın kaplama olan iki diştten birini cebine attı, birini bana verdi hatıra olarak. Hapisten çıktıktan sonra ilk işim dişçiye gidip takma diş yaptırmak oldu”.* Bölgede devlete duyulan güven oranı, çok hızlı bir şekilde düşüyor hatta duyulan güven yerini nefrete bırakıyordu. Kürt halkı göz göre göre yasadışı örgütlerin kucağına atılıyordu. Yine dönemin işkence mağdurlarından Kürt siyasetçi Nurettin Yılmaz, durumu özetleyen şu sözleri sarf ediyordu: *“Diyarbakır Askeri Cezaevi Komutanı Binbaşı Esat Oktay Yıldırın, eliyle koğuşları göstererek 'binleri kuzu gibi ıslah ettik' dedi. 'Tam tersine, hepsini patlamaya hazır birer bomba haline getirdiniz' diye karşılık verdim. Eğer evli, 7 çocuk babası olmasaydım, sorumluluklarım olmasaydı, bekâr olsaydım Diyarbakır Cezaevi’nden çıkınca elime silah alıp dağa çıkacaktım”* (Sabah gazetesi, 22.08.2009). Diyarbakır Cezaevi özelinde yer vermemiz gereken bir diğer demeç ise şu an Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu Üyesi olan Bülent Arınç’ın 2012 yılındaki sözleridir. Arınç,

Başbakan Yardımcısı iken katıldığı Ankara'nın Nabzı programında dönemin BDP Eş Genel Başkanı Gültan Kışanak'ı kast ederek şunları söylemişti: *“Bir BDP’li kadın vekile çok kıızıyordum, çok beddua ediyordum. Halen milletvekili bu insan ama onunla ilgili bir hatırayı dinledim, artık kızmıyorum. Çünkü 17 yaşındaki bir genç kızken Diyarbakır Cezaevi’nde o kadar ahlaksızca işkenceye maruz kalmış ki o kadar kendisini zorlamışlar ki ben de aklıma gelse dağa çıkardım. Çünkü Diyarbakır’dan, cezaevinden çıkanların yarısından fazlası dağa gitti”* (Habertürk, 17.12.2012).

Diyarbakır Cezaevi'nin duvarları ardında bunlar yaşanırken asker, sahada zararlı örgütleri bastırmakla meşguldü. 1970’lerde kurulan birçok ayrılıkçı illegal Kürt örgüt yapılanması, 12 Eylül sonrasında gün yüzüne çıkarılmış ve dağıtılmıştı. Örgütlerin çoğu silinmiş, yok olmuştu. Ülke sınırları içindeki PKK militanları da bu operasyonlardan nasibini fazlasıyla almıştı. Ancak örgütün elebaşının ve önemli isimlerinin darbeye beş kala yurtdışına çıkmış olmaları PKK’nin üst düzey yönetiminin Türkiye’de yaşananlardan etkilenmesini engellemişti. Rakibi örgütlerin yok edilmesi, dışarıdayken Ermeni ASALA örgütüyle iş birliğine girmiş olması ve eleman ihtiyacını adeta bir iş ilanı vermişçesine kısa sürede karşılamış olması, PKK’nin sahada kaybettiklerinin yerini darbe sonrasında hemen doldurduğunun kanıtıydı (Karaca, 2015: 32).

Cezaevi işkenceleri, Kürt dili ve müziğinin bir kez daha yasaklanması, illegal örgüt üyelerine karşı yürütülen haklı askeri operasyonların cuntanın yanlış uygulamaları nedeniyle yüzünü sivillere çevirmesiyle halk nazarında meşruluğunu yitirmesi, beyaz perdenin kötü adamının mütemadiyen kırık bir Türkçeyle Doğu ağzıyla konuşması; dönem içinde Kürt halkının, devlete olan güvenini ve bağlılığını sarsan detaylardı (Üçağaç, 2018: 29). Perdelerin tutuşmasıyla başlayan yangın, yanlış ve geç kalınmış müdahale sonrasında şimdi tüm mahalleyi sarmıştı.

PKK ise bu dönemde gözlerden ırak bir biçimde yapılanıyordu. Lübnan’da Filistin kamplarında eğitilen PKK militanlarının yanında, üst düzey kadro ise örgüt planını belirlemekle meşguldü. Bu hedef doğrultusunda, ilk kongresini 16-26 Temmuz 1981 tarihinde gerçekleştiren PKK, ikinci kongresini ise 20-25 Ağustos 1982 arasında düzenlemişti (Beşli, 2013: 13). “Uzun süreli halk savaşına geçiş” ve

Kuzey Irak'ı yerleşke kılma kararlarının alındığı toplantılar neticesinde, üç ayaklı bir şema hazırlanmıştı: Birinci aşama, “stratejik savunma” diye adlandırılan ve 1978-1984 arasını kapsayan süreçti. Örgütün nicel ve nitel anlamda büyütülmesi, yapılanmanın tamamlanması ve vur-kaç taktiğine dayalı halk ayaklanmasının başlatılmasının amaçlandığı bu aşamayı, “stratejik denge” aşaması izleyecekti. Örgütün nispeten daha düzenli bir yapıya bürünmesinin hedeflendiği bu aşamada örgüt, karşı tarafı direkt yok etmeye yönelik hareketlere girişecekti. Son basamak olan “stratejik saldırı” aşamasında ise örgüt, ülkenin her yerine yayılmış ve düşman olarak bellediği kesime son darbeyi vurmaya hazır bir duruma gelmişti. Bu üç aşamanın sonu, bağımsız Kürt devleti hayaline çıkmaktaydı (Gürer, 2015: 210-211).

Ağustos 1982'deki ikinci kongre sonrası PKK, Türkiye'deki ilk üs bölgesini Botan eyaleti olarak isimlendirdiği nokta olarak seçmiş, militan yığılmasını bu bölge üzerinde yapmıştı. Siirt, Eruh, Bitlis, Tatvan ve Şırnak'ı kapsayan bu alan; Eylül 1983'de hayata geçirilmesi planlanan ilk saldırının merkeziydi. Ancak belirlenen tarihe kadar örgütlenmesini tam anlamıyla sağlayamayan PKK, ilk eylemini bir yıl kadar geciktirecekti (Bilgiç, 2011: 74; Maral, 2014: 89).

PKK yurtdışında yapılanmasına devam ederken, Türkiye'de ise darbenin gölgesinde kurulan sandıkların heyecanı vardı. Ülke, darbeci yönetim tarafından hazırlanmış anayasanın oylanması için 7 Kasım 1982 günü mührü eline almıştı. Tüm devlet imkânları seferber edilerek yapılan “evet” propagandası ve saflığın timsali olan beyaz renk, o günlerde günlük hayattaki kullanımı dahi neredeyse yasaklanmış olan “hayır” kelimesi ve onu temsil eden mavi renge karşıydı. Referandumdan geriye kalan, şeffaf renkli zarfların kullanılması nedeniyle içindeki oy pusulasının renginin rahatlıkla ayırt edilebilmesi ve sandıktan rekor oranda çıkan kabul oyu olmuştu. Referandumla birleştirilmiş olan cumhurbaşkanlığı seçimiyle beraber Türkiye, 7. cumhurbaşkanını da seçmişti. Milli Birlik Komitesi'nin başındaki isim olan Orgeneral Kenan Evren şimdi cumhurbaşkanı sıfatıyla ülkenin de başı olmuş, Genelkurmay Başkanı'nın bir sonraki durağının Çankaya olması geleneği devam etmişti (BBC News Türkçe, 1982 referandumu: Mavi, Beyaz'a Karşı, 04.04.2017). Referandumun kabul nedeni elbette ki sadece MBK tarafından yapılan bu “evet”

güzellemesi değildi. Halk, anayasa taslağını okumasa da ülkedeki karışıklığın son bulması adına zaten kabule meyilliydi. Ortaylı'ya göre bu durum âlimane olmasa da akilâne bir yaklaşımdı (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 204). Neticede günümüz itibarıyla Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalan anayasası o gün kabul edilmişti ve aşırı merkeziyetçi yapısı nedeniyle yaşanan tartışmalar, daha o gün başlamıştı (Coşkun, 2012: 90).

İstisnasız tüm illerin evet dediği referandumda, ret oyunun en çok kullanıldığı 10 şehirden 9'u Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeydi ve yeni anayasayla beraber özellikle bu bölgeleri kapsayan güçlü bir Türkleştirme projesi baş göstermişti. 1983'te Kürtçenin toplumsal alanda konuşulması yasaklanmış, 1987'de bölgede ilan edilen ve 1978'ten beri süregelen sıkıyönetim halinin yerini alan OHAL ile birçok insan yurdundan sürülmüştü. Doğduğu coğrafyayı bir kez daha terk etmek zorunda kalan ve büyük kentlere doğru yola koyulan Kürtler, bohçalarında artık güçlü bir Kürtçülük duygusu da taşıyordu (Arslan, 2016: 71). Fikret Bila'nın "PKK'yla geçen 24 yılın komutanları" ismini taşıyan ödüllü yazı dizisinin Kenan Evren bölümünde Evren, 1983'te yürürlüğe koydukları Kürtçe yasağı hakkında şu ifadeleri aktarıyordu: *"Ben devlet başkanırken, bir köyde ilkokula gittim. Açtım kitabı, oku şunu dedim çocuğa. Kem küm, çocuk okuyamıyor. Dördüncü sınıfa gelmiş, Türkçeyi okuyamıyor. Kızdım. Sonradan anlaşıldı ki öğretmen de Kürt. Kürtçe yapıyor tedrisatı. Döndüm ve Kürtçe yasağını koyduk. Kürtçe tedrisatı yapılamaz dedik. Ama biraz ağır yasak koyduk. Sonra bu yasak kaldırıldı, ama hataydı. Hata olduğunu sonradan anladım"* (Habertürk, 07.11.2007).

Ülkenin yönetimi yine, yeni, yeniden ordunun elindeydi. 12 Eylül öncesi dönemin gözde siyasetçileri olan Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş siyaset yasağına çarptırılmıştı. Eski siyasetçiler hakkında imalı dahi olsa bir şey yazmanın kesinlikle yasak olduğu bu dönemde, Ecevit'in basın mensuplarıyla bir buluşmasında sarf ettiği *"Soru da sormuyorlar, nasıl olsa basamayacaklar"* ifadesi, basının durumunu özetliyordu (32. Gün Arşivi, 12 Eylül Belgeseli: 12 Eylül'ün Bilançosu). O dönem, Evren'den şartlı da olsa siyaset yapma iznini alan bir isim vardı: Turgut Özal. Türkiye siyasetinde 1980'li

yıllara damga vuracak sivil isim Turgut Özal ve 20 Mayıs 1983 günü kurulan Anavatan Partisi'nin hikâyesi işte böyle başlıyordu (32. Gün Arşivi, 12 Eylül Belgeseli: Demokrasiye Dönüş).

4.1. Sivilleşen Siyaset, Silahlanan Sorun

“Sıkıyönetim altındaki tek NATO ülkesi Türkiye’de, sivil yönetime geçiş için geri sayım başladı”, “Üç yıldır generallerin kontrolü altında yaşayan Türkler, üç ay sonra seçim sandıklarına gidecek”, “Çok güçlü bir demokrasi geleneğine sahip olmayan Türkiye’de seçimlerin hemen çözüm getirmesi beklenmiyor”, “Burada insanlar orduyu epey seviyor çünkü ordunun terörü durdurduğunu düşünüyorlar”, “Eski siyasi liderlere yasak getiren Evren, birçok yeni adayı da veto etti. Evren, NATO içinde ülkesinde en fazla güce sahip lider gibi görünüyor”, “Polis, sıkıyönetim öncesindeki iç çatışmalara ve her gün yaşanan ölümlere son vermiş durumda”, “Her ne kadar bugün, geçmişten daha iyi olsa da gelecek belirsiz. Sivil yönetime geçiş olsa bile, sıkı kontroller devam edecek”. Bu ifadeler BBC’nin seçime 3 ay kala Türkiye’de yaptığı röportajdan alındı. Evren’in gücü, toplumda orduya duyulan güven ve geleceğin muğlaklığı belgeselin her saniyesine sinmiş durumdaydı. Türkiye, seçime tam olarak böyle bir ortamda gidiyordu (BBC News Türkçe, 1983 yılında Türkiye).

Kasım 1983 seçimlerinde 3 parti yarışlıyordu. Orgeneral Turgut Sunalp’ın Milliyetçi Demokrasi Partisi, Necdet Calp’ın Halkçı Partisi ve Turgut Özal’ın Anavatan Partisi pusulada seçmene göz kırptıyordu. 6 Kasım akşamı, sandıktan birinci çıkan parti ise “çalışkan arı” olmuştu. Türkiye’nin %45,1’i ANAP’ı; %30,5’i HP’yi; %23,3’ü ise MDP’yi tercih etmişti. İç Anadolu, Ege ve Akdeniz’de ANAP’ın sadece iki firesi vardı. İzmir ve Hatay, Calp’ın, gerisi Özal’ındı. Doğu ve Güneydoğu’da ise kafalar yine karıştı. Gaziantep, Malatya, Adıyaman, Mardin, Muş, Elazığ, Bingöl, Erzurum ve Erzincan ANAP’ın; Kars, Ağrı, Tunceli, Diyarbakır ve Hakkari HP’nin; Şanlıurfa, Siirt, Van ve Bitlis ise MDP’nin olmuştu. Bitlis 3 MDP’li ismi; Rafet İbrahimoglu, Kâmrân İnan ve Faik Tarımcıoglu’nu meclise gönderiyordu (YSK, 1983 Genel Seçim Sonuçları; Yeni Şafak gazetesi, 1983 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 37). Türkiye, sivilleşme

adımını bu şekilde atmıştı. Ancak hükümet kurulalı bir yıl olmadan duyulan o güne kadar alışılmadık bir haber, tüm Türkiye'nin yüreklerini dağlayacaktı.

15 Ağustos 1984, saat 21.30... Siirt'in Eruh ve Hakkari'nin Şemdinli ilçesinden silah sesleri yükseliyordu. Sesler, Eruhlular tarafından önce aşiretler arası bir hesaplaşma olarak düşünülüyordu. Ancak gerçek birkaç saat sonra ortaya çıkacaktı. PKK, uzun süredir planladığı saldırı hareketini o gece gerçekleştirmişti. 36 yıl sonra dahi hâlâ yüreklerimizde yara olarak kalan o gecenin sonunda 2 askerimiz şehit olmuş 8'i asker, 3'ü sivil olmak üzere 11 vatandaşımız ise yaralanmıştı. Erzincan doğumlu Jandarma Onbaşı Süleyman Aydın ve hayatını hastanede kaybeden Aksaray doğumlu Jandarma Astsubay Çavuş Memiş Arıbaş, bölücü teröre karşı verilen ilk şehitlerdi (Anadolu Ajansı, 13.08.2018).

16 Ağustos günü gazeteler, Eruh ve Şemdinli baskınlarını yazıyordu. Ancak bu haber ne gazeteciler ne de okuyucular tarafından önemsenmişti. Manşetleri yine gündemin diğer maddeleri meşgul ediyordu. Anlaşılan oydu ki hükümet de medyaya ve topluma ayak uydurmuş, bu eş zamanlı saldırıları çok kale almamıştı. Ankara, mevzu bahis olaydan bahsederken münferit nitelendirmesini yapıyor; Özal, saldırının “üç beş çapulcu”, “üç buçuk eşkıya” tarafından gerçekleştirildiğini söylüyor ve bu eylemi; devleti, masum insanların üzerine salmaya çalışanların gerçekleştirdiğini beyan ediyordu. 1970'li yılların kalıntısı olduğu düşünülen olay, aslında ayrılıkçı bir hareketin ateşlenen fitiliydi. Heper'e göre “Pandora'nın kutusu”, Eruh'ta açılmıştı. Bu durum kasım ayı geldiğinde daha net anlaşılacaktı (Heper, 2016: 220-221; Uçar ve Akandere, 2017: 369).

Takvimler 8 Kasım 1984'ü gösterdiğinde Eruh yine acı içindeydi. PKK, ilk sivil katliamını Eruh'un Karageçit köyünde yapmıştı. Görüntüler kan dondurucu, bilanço üzücüydü. Beşi kadın, ikisi çocuk toplam 9 insanımız bu saldırı neticesinde hayatını kaybetmişti. Bu ilk sivil katliamını Ağustos 1985'te ikincisi izlemişti. Bu seferki durak Van'ın Çatak ilçesine bağlı Taşbıçak mezarıydı. 7'si çocuk, 1'i kadın 10 can toprağa düşmüştü. Bir süre sonra bebek katili olarak anılmaya başlayacak olan terörist başının ilk vukuatları bunlardı (Demir, 2017: 339).

PKK, gerçekleştirdiği ciddi saldırılarla beraber uluslararası alanda hızla popülerleşmeye ve bir o kadar da güçlenmeye başlamıştı. Örgütün eleman sayısı günden güne artıyordu ama özellikle sivillere yapılan saldırılar sonrası köylü halkın örgüte duyduğu öfke de aynı seviyede artmıştı. Gelişen bu durum üzerine PKK yöneticileri, örgütü ekim ayında yapılacak olan kongreye kadar tekrar Kuzey Irak’a çekme kararını almıştı. 25 Ekim 1986 günü örgüt, bir kez daha Lübnan’da toplanıyordu. Üçüncü kongrede Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu (ARGK) adında bir alt kademe kurulmuş, PKK adına çalışması kararlaştırılmıştı. Bu PKK için yeni bir durum değildi. 1984’ten bu yana birçok farklı alt kademe yapılanmaya girilmişti. Hatta ARGK de daha önceki bir alt teşekkül olan Kürdistan Kurtuluş Birliği (HRK) kademelenmesinin yerini alması için kurulmuştu. ARGK’nin görevi; pusu, sabotaj, suikast ve mayınlama üzerineydi. Örgüt, tüm bunları aynı kongrede belirlediği faaliyet alanı üzerinde gerçekleştirecekti. Buna göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri; Botan (Siirt, Şırnak, Uludere, Beytüşşebap, Hakkari, Van), Garzan (Batman, Kurtalan, Sason, Bitlis’in bir bölümü), Orta Eyalet (Diyarbakır Bingöl, Muş, Elazığ’ın bir bölümü), Serhat (Kars, Ağrı), Dersim (Tunceli), Mardin (Mardin) ve Güney Batı (Gaziantep, Şanlıurfa, Adıyaman, Kahramanmaraş) olmak üzere yedi ana bölgeye ayrılmıştı. Terör örgütü, faaliyetlerini bu ekseninde yürütecekti (Aydın, 2014: 146; Eryılmaz, 2016: 38-46).

Eruh ve Şemdinli saldırıları, ilk anda her ne kadar çok büyük bir olaymışçasına karşılanmasa da PKK’nin bu saldırılar sonrasında büyük sükse yapması, devleti de harekete geçirmişti. Bölge çapında alınan ilk önlem, Sultan Abdülhamid’in Hamidiye Alayları fikri ve İngilizlerin Malaya’da uyguladıkları sistem esas alınarak 1985 yılında yürürlüğe konan köy koruculuğu uygulamasıydı. Bölgeyi tanıyan örgütün karşısına, bölgeyi en az onun kadar iyi tanıyan köy korucularının çıkarılması fikri oldukça kabul görmüştü. 1985 yılının sonuna kadar yaklaşık 13 bin korucu, göreve başlamıştı. Bununla beraber devlet, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yeni birlikler kaydırmış, bölgede görevli kolluk kuvveti sayısını artırmıştı. Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necdet Üruğ’un da dile getirdiği üzere; 1985 yılı, devletin bölgeye yerleşmeye başladığı yıl oluyordu (Karaca, 2015: 71-72; Dernek, 2014: 80).

Örgütün uzantılarının ülke sınırlarını aşması, soruna farklı bir boyut katıyordu. Türkiye, bu terör örgütünü yenmek için tek başına verilecek mücadelenin yetersiz olduğunu düşünüyor ve başta Suriye, İran ve Irak olmak üzere komşularıyla masaya oturuyordu. Bu müzakerelerin bir meyvesi, 1984 Türkiye-Irak Güvenlik Protokolü idi. 5 maddeden oluşan protokole göre, her iki devlet de sıcak takip amacıyla birbirlerinin sınırına haber vermeksizin 5 km kadar girme hakkını elde ediyordu. Türkiye bu anlaşma kapsamında 1986 ve 1987 yıllarında, PKK'ye iki ayrı operasyon düzenlemişti. 1988'de süresi dolan protokol, Irak'ın İran'la gergin ilişkileri sonrası uzatılmayacaktı (Karakoç, 2009: 78).

1986 senesi sert geçmişti. Yıl boyunca 67 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 48 vatandaşımız yaralanmıştı. Eruh'un Ormanardı ve Şırnak'ın Geçitboyu köyleri yeni katliamlara sahne olmuştu (Maral, 2014: 91). PKK'nin Çukurca'da 14 askeri şehit etmesi, bardağı taşıran son damlaydı. Devlet, ağustos ayında Kuzey Irak'a sınır ötesi operasyon yapma kararı almıştı. 20 uçakla girişilen operasyon neticesinde PKK'nin birçok kampı bombalanmış, 150'den fazla terörist öldürülmüştü (TRT Haber, 28.05.2019).

1987 senesi, 1986'dan daha beterdi; PKK, görünürlüğüne fazlasıyla artırmış, önu alınamaz biçimde kan döker olmuştu. Namlunun ucunda olan sadece askerler değil, aynı zamanda başta bölgede görevli memurlar ve korucular olmak üzere tüm sivillerdi. Yeni yılın sadece ilk iki ayında 7'si çocuk olmak üzere 35 köylü, örgütün saldırıları sonucu yaşamını yitirmişti (Dernek, 2014: 80). Mart ayı yeni bir sınır ötesi operasyona tanıklık ediyordu. Türkiye, bu sefer 30 uçağıyla Kuzey Irak'taydı. Ama bu operasyon, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattına zarar verebilme ihtimali nedeniyle İran tarafından hoş karşılanmamıştı. Kuzey Irak'a yapılan operasyon, Türkiye ile İran arasında iplerin gerilmesine neden olmuştu (Karakoç, 2009: 80).

1987 Temmuz'unda Başbakan Turgut Özal, Mardin'de PKK'ye silah bırakma çağrısı yaptıktan 2 saat sonra; örgüt, Mardin'in Peçenek Köyü'nde 31 insanımızı katletmişti. Bu saldırının hemen ardından alınan kararla bölgede 1978'den beri uygulanagelen sıkıyönetim, yerini olağanüstü hâl uygulamasına bırakıyordu. Bu değişim, yönetim yetkisinin askerlerden alınarak sivil mülki amirlere verilmesi

anlamına geliyordu. Bölgenin ilk OHAL valisi, Hayri Kozakçıoğlu olacaktı. Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Siirt, Tunceli, Hakkari ve Van artık OHAL uygulaması altındaydı. Bu listeye sonradan Adıyaman, Bitlis, Muş mücavir iller olarak eklenecek, 1990'da ise Batman ve Şırnak'ın da dâhil olmasıyla OHAL yönetimi altındaki il sayısı 13'e çıkacaktı (Güney, 2011: 29; BBC News Türkçe, 21.07.2016).

Bölge ziyadesiyle karışıktı. Askerlerin saat beşten, en geç altıdan sonra dışarıda gezmeleri öneriliyordu. Hatta o günlerde Lice'den Diyarbakır merkeze saat 17.00'den sonra gitmek için yola çıkan Diyarbakır Alay Komutanı'nın konvoyu pusuya düşürülmüş, dört er şehit düşmüştü. Olaydan sonra Jandarma Komutanı hakkında soruşturma başlatılmıştı. Tüm bu karışık ortamı ve Kürt sorununa dair iki farklı bakış açısını ise OHAL Valisi Kozakçıoğlu ve Orgeneral Aytaç Yalman şöyle özetliyordu:

- Hayri Kozakçıoğlu: *“Şimdi biz yıllarca terör olayı ile insan haklarını, demokrasiyi veya insan hakları konusunda demokratik haklar konusunda söz söyleyen, yazı yazan fikir sahiplerini terazinin aynı kefesine koyduk. Hepsini aynı şekilde itham ettik, uzaktan baktığımız zaman, amacına silahla ulaşmak isteyen terörist ile fikrini kalemle izah etmek isteyen özgürlük savunucusu insanımız terazinin aynı kefesine kondu”*.
- Aytaç Yalman: *“Bizler o dönemde Kürt yoktur diye eğitilmişiz. Kürtleri, Türklerin kolu olarak görüyoruz. Ortalıkta işte dağlarda gezerken, karda yürürken ‘kart, kurt’ sesleri çıktığı için Kürt denilmiştir gibi tarifler dolaşıyor. O dönemde sosyal istekleri biz ‘yıkıcı’ faaliyetler kapsamında görüyoruz. Bu durum iki noktayı gösteriyor. Birincisi, biz olayın sosyal yönünü görmemişiz, dolayısıyla sorunu zamanında görmemişiz. İkincisi, bir asimilasyon olmamış”* (Yayman, 2016: 50-53).

1987'de Kürt sorununa yeni bir aktör daha katılmıştı. Türkiye'nin AB'ye ilk tam üyelik başvurusu, beraberinde AB'yi de konuya müdahil etmişti. Bununla beraber 1980'den beri süregelen ve galibi olmayan İran-Irak Savaşı'nın da sonuna geliniyordu ve Türkiye, masada arabulucu pozisyonundaydı (Dernek, 2014: 127; Eryılmaz, 2016: 108). Dış siyasette bunlar yaşanırken içeride ise Demirel, adeta bir

Kürt açılımı yapıyordu. Kürt gerçeğinin artık tanınması gerektiğini söyleyen Süleyman Demirel, *“Bir kimse aslında Kürt olduğu halde Kürt olmadığına ayak diremenin bir anlamı yoktur”* sözlerini sarf ediyordu (Heper, 2016: 193).

30 Kasım günü gazeteler, bir kez daha ANAP’ın zaferini yazıyordu. Partinin oy oranı 4 yıl öncesine göre yaklaşık %9 düşse de Türkiye haritası yine ANAP sarısına boyanmıştı. Özal’ın partisi, 67 ilin 55’inde ipi göğüsleyen taraftı. Bu 12 firenin 4’ü Doğu’daydı. Tunceli ve Diyarbakır’da SHP, Bingöl ve Elazığ’da ise DYP birinci partiydi. Tüm bu tablo sonunda meclis, ANAP’ın 292, SHP’nin 99, DYP’nin 59 vekiline ev sahipliği yapacaktı. Anavatan’ın 292 vekilinin içinde Kâmrân İnan, Muhyettin Mutlu ve Faik Tarımcıoğlu da vardı. Bu isimler 18. Yasama Dönemi’nin Bitlis milletvekilleri idi (YSK, 1987 Genel Seçim Sonuçları; Yeni Şafak Gazetesi, 1987 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 96). Sonuçlar Turgut Özal’a ikinci kez Başbakanlık Konutu’nun kapılarını açmıştı. Ancak Özal’ın gözü artık Çankaya’daydı.

1988 yılı yine dış siyasetin etkisiyle açılmıştı. Mart 1988’de yaşanan Halepçe Katliamı, bölgede yaşananları İran ve Irak’ın savaşı olmaktan çıkarmış uluslararası gündeme taşımıştı. Halepçe bölgesinde yaşayan ve savaşın soğuk yüzünden rahatsız olan Kürtlerin 1986’dan bu yana başlattıkları ayaklanma, 1988’de Saddam Hüseyin’in emriyle bölgeye kimyasal gaz atılması sonucu bir insanlık dramına dönüşmüştü. Bilanço ağırdı. 3 bin ila 5 bin insan hayatını kaybetmiş, bu sayının iki katı kadar insan yaralanmıştı. Olaydan sonra bölgede sağlıklı doğumların tekrar meydana gelmesi uzun zaman alacaktı. Savaşın bittiği tarih olan Ağustos 1988’e kadar Iraklı Kürtler, Türkiye ve İran sınırlarında yığılmıştı. Halepçe Katliamı, 1 Mart 2010 tarihinde Irak Yüksek Ceza Mahkemesi tarafından soykırım olarak kabul edilecekti (Habertürk, 16.03.2018).

Aynı yıl dışarıda bunlar yaşanırken içeride de PKK’nin sebep olduğu karışıklıklar gündemi meşgul ediyordu. Toplumsal Diriliş ve Özgür Halk dergileri ile Halk Gerçeği ve Yeni Ülke adındaki gazeteleriyle PKK, geniş bir kitleye ulaşmış militan sayısını artırmıştı. Bölgeden gelen PKK’nin halk mahkemeleri kurduğu, gece gündüz demeden yol kesip kimlik kontrolü yaptığı, ileri derecede silahlandığı

haberleri artık sıradanlaşmıştı. Tabi bu haberler, OHAL yönetiminin etkisini de sorgulatur olmuştı. Askerin arka plana çekilmesiyle bölgede bir güvenlik boşluğu doğduğu aşikârdı. Ayrıca OHAL valisinin sahip olduğu geniş yetkiler ve harcamalarının denetim dışında tutulması, bir süre sonra medyaya yansıyacak haberler neticesinde tartışılır olmuştı (Beşli, 2013: 74; Çift, 2018: 67).

80'lerin son dönemecine girilirken Kürtleri en çok ilgilendiren olay Erdal İnönü'nün başkanlığını yaptığı Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin hazırladığı Kürt raporuydu. 1988'in Ocak ayında SHP Milletvekili Ali Eren, Türkiye'deki Kürtlerin durumunu, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türklerin durumuna benzetmiş; Kürt halkını, haklarından mahrum bir azınlık olarak tanımlamıştı. SHP kanadında, Kürt sorununa ve Kürtçe yasağına ilişkin eleştiriler sadece birkaç vekil arasında kalmamış, kısa zamanda Genel Başkan Erdal İnönü'nün de söylemlerine konu olmuştı. İnönü, 1980 Darbesi'nden sonra uygulanmaya başlayan ve hâlâ yürürlükte olan Kürtçe yasağını, Türkiye için bir utanç vesikası olarak nitelendirmişti. İnönü'ye göre; hiç kimse doğacağı yeri, konuşacağı dili ve kökenini seçemeyeceğinden bu hususta önüne engeller çıkarılmamalı aksine kişiliğine saygı duyulmalıydı (Çeliktürk, 2011: 123-129).

1989 yılı, SHP-Kürtler ilişkisinde ayrı bir önem taşımaktaydı. Yukarıda bahsi geçen söylemler bir süre sonra rapor haline getirilecekti. Parti, "*Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri*" adı altında bir rapor hazırlamıştı. Bu rapor, Kürt sorununa insan hakları bağlamında bakışıyla diğer raporlardan ayrılıyordu. Amaç, devletin Kürt kimliğini tanımasına önayak olmaktı. Anadilde eğitim ve Kürtçe radyo-televizyon yayını hakkı, koruculuk sisteminin kaldırılması önerisi raporun en çok göze çarpan önerileriydi. Raporda, bölgede yaşanan terör olaylarına da değinilmiş; bu durumun hem güvenlik boyutu hem de ekonomik zararları üzerinde durulmuştu (SHP Raporu, 1990: 42-45). Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan nüfusun, tüm Türkiye nüfusunun %20'sini oluşturduğunu beyan eden rapor, bölgeler arası eşitsizliğe dikkat çekmiş ve bunun en önemli nedeni olarak da Doğu ve Güneydoğu bölgesinde sanayi yatırımları ile istihdamın eksikliğini ve adaletsiz toprak dağılımını göstermişti. Sorun sadece ekonomik de

değildi. Bölgedeki eğitim seviyesi, sağlık hizmetleri kalitesi ve altyapı yatırımları ülke ortalamasının altındaydı. Son olarak rapor, bölgedeki antidemokratik uygulamaların asıl nedeni olan olağanüstü hâl durumunun sonlandırılmasını ve ülkedeki tüm halkların katılımıyla adil bir anayasanın yapılması gerektiği ihtiyacını belirtiyordu (SHP Raporu, 1990: 6-28)

1989 yılında bu rapordan ve parti içi söylemlerden cesaret alarak Paris'te Kürt ulusal bilincinin tartışıldığı “Kürtler: İnsan Hakları ve Kültürel Kimlik” konferansına katılan Mardin Milletvekili Ahmet Türk, Batman Milletvekili Adnan Ekmen, Diyarbakır Milletvekili Salih Sümer, Kars Milletvekili Mahmut Alınak, İstanbul milletvekilleri Kenan Sönmez, İsmail Hakkı Önal ve Mehmet Ali Eren; SHP'den ihraç edilmişti. İhraçları, istifalar izlemişti. SHP'nin Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Muş, Siirt, Erzincan, Bitlis, Adıyaman, Bingöl, Ağrı, Van ve Hakkari il örgütlerinin başkanları, Diyarbakır'da düzenledikleri ortak toplantıyla partiden ayrılmıştı. Başkanların istifasından sonra teşkilattan da art arda kopuş haberleri gelmeye başlamıştı. Ancak istifalar bunlarla sınırlı kalmayacaktı. Parti milletvekilleri Mehmet Kahraman, Abdullah Baştürk, İlhami Binici, Fehmi Işıklar, Cüneyt Canver, Arif Sağ, Kemal Anadol, Hüsnü Okçuoğlu, Tevfik Koçak ve Kamil Ateşoğlu partiden ayrılmıştı. Son ayrılık ise parti meclisi üyesi olan eski genel başkanlardan Aydın Güven Gürkan'inkiydi. Partiden ayrılan isimlerden 19'u, 1990'da kurulan Halkın Emek Partisi'ne katılacaktı (Dernek, 2014: 151-153).

1980'li yılların son virajına girilirken Evren'in süresi dolmuş, Özal ise hayalindeki koltuğa kavuşmuştu. Celal Bayar'dan sonra ilk kez sivil bir isim Çankaya'daydı. Özal'dan boşalan başbakanlık koltuğuna da Yıldırım Akbulut'un oturmasıyla siyaset tamamen sivilleşmişti. Tıpkı Dünya gibi Türkiye de yeni on yıla dair büyük hayaller besliyordu. Peki umutla beklediğimiz 90'lı yıllar bize ne hazırlamaktaydı?

4.2. 90'lar: Karışık Yıllar, Karmaşık Sorun

80'lerin tam 8 yılında İran-Irak Savaşı'na tanık olan dünya, 90'lara da savaşa başlıyordu. Yeni on yılın henüz ilk ağustos ayında, Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle beraber ABD öncülüğündeki koalisyon gücü Irak'a karşı askerî harekâta girişmişti. Türkiye,

jeopolitik konumu nedeniyle bir kez daha bir şekilde bir savaşın müdahiliydi. Bu durum ise ülke içinde hem yöneticilerin hem de halkın büyük bir kafa karışıklığı yaşamasına neden oluyordu. Dönemin Hürriyet Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök, halkın %90'ının Türkiye'nin savaşa girmemesi taraftarı olduğunu ancak %52'sinin ise Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in gitmesi gerektiğini belirttiğini söylüyordu. Özal ise *“bir koyup, üç alacağız”* diyerek önce Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapatılmasına sonra ise Irak'la tüm ticaret ilişkilerinin durdurulmasına karar vermişti (BBC News Türkçe, Yıl 1991: 1. Körfez Savaşı ve Türkiye; Akşin, 2018: 289).

Yaklaşık 7 ay süren savaşın galibi koalisyon kuvvetleri olunca Irak'ın toprakları tartışmalı hale gelmiş ve bu durum PKK'ye bir kez daha avantaj sağlamıştı. Zaten Türkiye, bölgeye gerçekleştirilen operasyonun altında bir başka neden daha olduğunu düşünüyordu. O dönemde başta askeri kanat olmak üzere birçok insan, Amerikalılar ve İsraillilerin PKK'ye malzeme yardımı ve maddi destek sağladığını düşünüyordu. Bunun yanında Irak ordusundan kalan silahları da toplayan PKK, büyük bir cephaneliğe konmuştu. Henüz sınırda İran-Irak Savaşı'ndan doğan karışıklığı atlatamayan Türkiye için bu durum, dışarıdan kaynaklanan karmaşıklıkta daha da katmerliyordu (Kıymaz, 2010: 19; Karaca, 2015: 37). Üstüne üstlük savaştan sonra uzun bir süre düzelemeyen Türkiye-Irak ticaret ilişkisi ve beraberinde getirdiği tali zararlar, Türkiye'nin iktisadi bakımdan yaklaşık 100 milyar dolarlık bir kayıp yaşamasına neden olacaktı (Akşin, 2018: 290).

Yıl bitmeden PKK, 4. kongresini gerçekleştirmişti. 26-31 Aralık 1990'da Haftanın bölgesinde yapılan toplantı sonrası örgüt, koordineli silahlı faaliyetler aracılığıyla kurtarılmış bölgeler oluşturma kararı almıştı. Bu bağlamda yapılması gereken topyekûn bir halk ayaklanmasıydı ve örgüt, ayaklanmaya katılacak ailelere silahlanmalarını öneriyordu. Silahlar, gerekirse örgüt tarafından tedarik edilecekti. Nitekim kongre sonrası başlayan yoğun çatışma dönemi ve toplu sokak gösterileri, 1993 yılında zirve noktasına ulaşacaktı (Bilgiç, 2011: 75; Gürer, 2015: 211).

Sınır dışında yaşananlar, ülke içine böyle yansırken siyasetin merkezi Ankara'da da hareketlilik yaşıyordu. Çankaya'nın çiçeği burnunda sakini Özal, art

arda yaptığı “*Araştırdım, annem Malatyalı bir Kürt’müş*” ve “*Kürt meselesini çözmek benim boynumun borcudur*” açıklamalarıyla Kürt halkını oldukça heyecanlandırmıştı (Aköz, Sabah gazetesi, 22.02.2009). Bu açıklamaları kısa süre sonra somut adımlar takip etmişti. 2000 yılına kadar dört ayrı hükümet döneminde çıkarılan ve örgüt elemanlarının dağdan indirilmesini amaçlayan pişmanlık yasalarının ilki 1990’da yürürlüğe konacak, 8 yıl boyunca uygulanagelen Kürtçe yasağı 1991’de kaldırılacak, aynı yıl içinde Özal, Kuzey Irak’ta Kürt liderlerle bir araya gelecekti. Cumhurbaşkanı, 1992 yılının nisan ayında ise Kürtçe radyo-televizyon yayınına desteklediğini ve okullarda Kürtçe eğitime de yer verilmesi gerektiğini beyan etmişti (Karaca, 2015: 86; Köylü, 2017: 297). Ancak Cumhurbaşkanı’nın hayalci bir yönü de yok değildi. Özal, Kuzey Irak’ın, Türkiye sınırları içine katılması ve bu gelişme sonrasında federatif yapıya dönülebileceği projesini tasarlıyordu. Avusturya-Macaristan tipi bir yönetim fikri mevcuttu. Ortaylı, Özal’ın bu düşüncesini “*Ne biz Avusturya’yız, ne de onlar Macar*” sözleriyle eleştirmiştir (Ortaylı ve Küçükkaya, 2018: 206)

Milenyuma 10 kala tanıştığımız bir diğer olgu ise Kürt partileri olacaktı. Günümüzdeki örneği Halkların Demokratik Partisi olan Kürt partilerinin ilk teşkilatı, 1990 yılında kurulan Halkın Emek Partisi idi. HEP, SHP saflarından ayrılan 10 milletvekilinin de katılımıyla 7 Haziran 1990 günü kurulmuştu. Partinin kurucu genel başkanı Ahmet Fehmi Işıklar’dı. Halkın Emek Partisi ile başlayan gelenek, günümüze kadar sırasıyla Özgürlük ve Eşitlik Partisi (ÖZEP), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), Demokrasi Partisi (DEP), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Demokratik Halk Partisi (DEHAP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) aracılığıyla taşınacaktı. Bu partiler, sürekli olarak Türkiyelileşme sloganıyla çıktıkları yolda, bölge partisi olmaktan kurtulamayacaktı. Şu an faaliyetlerine devam eden HDP hariç hepsinin kapısına Anayasa Mahkemesi kararıyla veya karar beklenmeden dava aşamasında kurucuların inisiyatifiyle kilit vurulacaktı (BBC News Türkçe, 11.02.2018; Erdoğan ve Coşkun, 2009: 15).

1991 yılı, Türkiye için erken seçim yılıydı. Daha birkaç ay önce ANAP'ın lideri ve ülkenin başbakanı değişmiş, her iki dümene de Mesut Yılmaz geçmişti. 1992 Kasım'ında yapılması planlanan seçimler, yeni yönetimin kararıyla 13 ay kadar öne çekilmişti. Türkiye, 20 Ekim günü sandık başına gidecekti. Ama seçimden 3 gün önce Genelkurmay Başkanı Orgeneral Doğan Güreş, terör sorunu hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştu: *"PKK'yi altı ay içinde bitiririz ama demokrasinin nezaketine zarar vermiş oluruz. Biz en sağlam yol olan demokrasiyi tercih ediyoruz. Bunların dayanma gücü, hareket gücü, silahı, cephane kalmayacak. Zayıatları gittikçe artacak. Bunlar köpekbalığı gibi suyun içinde yaşıyorlar. Su, onları besliyor. Biraz zaman geçecek ama suyu yani iç ve dış desteklerini keseceğiz"*. (Yeni Şafak gazetesi, 1991 Genel Seçim Sonuçları; Yayman, 2016: 52).

21 Ekim günü gazeteler, seçim sonucunu sürmanşetten veriyordu: *"11 Yıl Sonra Demirel"*. Demirel, kendi deyimiyle altı kez gitmiş yedi kez gelmişti. Sekizinci gelişi ise yaklaşık bir buçuk yıl sonra Çankaya'ya çıkışıyla gerçekleşecekti. Ama önce yapması gereken, sandıktan çıkan sonuç gereği bir hükümet ortağı bulmak, koalisyonu kurmaktı. Nitekim bu ortak seçimin üçüncü partisi SHP olacaktı. Artık Demirel başbakan, İnönü başbakan yardımcısıydı. SHP, seçimin üçüncü, Doğu ve Güneydoğu'nun ise birinci partisiydi. Toplamda ipi göğüslediği 16 ilin 11'i bu iki bölgedendi. Bölgede geriye kalan illerden 4'ü Doğru Yol Partisi'nin, 3'ü Anavatan Partisi'nin, 2'si ise Refah Partisi'nin hanesine yazılıyordu. Bitlis'teki milletvekili dağılımına baktığımızda ise karşımıza ANAP'tan Edip Safer Gaydalı ve Kâmrân İnan ile Refah Partisi'nden Zeki Ergezen çıkmaktaydı. Bitlis, yeni yasama döneminde bu isimlerce temsil edilecekti (Hürriyet gazetesi, 21.10.1991; Yeni Şafak gazetesi, 1991 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 160).

1991 Genel Seçimleri, Kürt sorununa yeni bir boyut eklemişti. Her iki partinin de içinden muhalif sesler yükselmesine rağmen SHP ve HEP seçime ortak listeye katılmışlardı. Sonuçlar açıklandığında tam 22 HEP'li, SHP çatısı altında meclise giriyordu. Bu, esasen meclisteki her 4 SHP vekilinden 1'inin HEP'li olması demekti. İttifaktaki ilk çatlak ise henüz meclisin ilk günü, yemin töreninde oluşacaktı. O gün yaşananlar, o ana kadar Kürt sorunu konusunda ılımlı bir yaklaşıma sahip

siyasetçileri de vatandaşları da oldukça tedirgin etmişti. 6 Kasım 1991 günü, mecliste yapılan yemin töreninde sıra HEP Diyarbakır Milletvekili Mehmet Hatip Dicle'ye geldiğinde Dicle, kürsüye çıkarak sözlerine *“Ben ve arkadaşlarım bu metni anayasanın baskısı altında okuyoruz”* diye başlamış ve mecliste tansiyon yükselmişti. Ardından kürsüye sarı-kırmızı-yeşil saç bandı ve ona ithafen Meclis'ten yükselen *“O bayrak, o bayrağı indir”* sesleriyle çıkan Leyla Zana ise sözlerini Kürtçe *“Bu yemini Kürt ve Türk halkı adına ediyorum”* diye bitirince kızılca kıyamet kopmuştu (T24, 17.11.2015). 8 Kasım 1991 günü Hürriyet'in manşetinde SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün demeci vardı. İnönü, *“Beraber seçime girdiğimiz arkadaşların partimize bu şekilde bir zarar vermeye hakları yoktur. Yeni bir disiplin olayı yaşamak istemiyoruz”* diyordu. Nitekim bu krizin ardından, HEP Kongresi'nde yaşananlar bardağı taşıran son damla olacaktı. Kongrede PKK bayraklarının açılması ve terörist başı Abdullah Öcalan'ın annesinin büyük bir coşkuyla karşılanması, önce Zana ve Dicle'nin SHP'den istifasını getirecek sonra ise Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından parti hakkında soruşturma açılmasına sebebiyet verecekti. 1991'de 31, 1992'de ise 110 kişinin yaşamını yitirdiği Nevruz kutlamaları, bayram kutlamasından ziyade siyasal kutuplaşma gösterisine dönmüştü ve HEP ile SHP birlikteliğinin resmen sonlanmasına zemin hazırlamıştı. Yine 1992'de milletvekilliği dokunulmazlıkları kaldırılan HEP'li vekiller TBMM'den polis arabasıyla çıkarılacaktı. 1992 ve 1993, Kürt sorununun en ateşli yılları olacaktı (Hürriyet gazetesi, 08.11.1991; Aljazeera Turk, 23.06.2015; Tezkan, Milliyet gazetesi, 21.03.2013).

1991 yılı biterken HEP'in iki cenazesi vardı. HEP'in yöneticilerinden Sıddık Tan, haziran ayında; Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın ise temmuz ayında kurşunların hedefi olmuştu (Dernek, 2014: 173). Kasım ayında ise Bitlis'in Hizan ilçesinde, köy minibüsünün önü kesilmiş; 8 korucu, 1 uzman çavuş şehit edilmişti (Yayman, 2016: 217-218).

1992, yeni hükümetin Güneydoğu gezisi ve Başbakan Süleyman Demirel'in buradaki coşkulu kalabalığa seslenişiyle açılıyordu: *“Türkiye, Kürt gerçeğini tanımıştır. İstanbul da Hakkari de sizindir. Bu vatan hepimizindir. Kuzey Irak'taki*

Kürtler kardeşimizdir. Saddam bir vahşete kalkışırsa karşısında bizi bulur... Ne istiyorsunuz? Baraj mı? Yapalım. Yol mu? Yapalım. Üniversite mi? Kuralım. Elektrik mi? Getirelim. Su mu? Getirelim. Fabrika mı? Kuralım. Kürt kimliği mi? Kabul edelim. Kürt enstitüsü mü? Kuralım. Söyleyin ne istiyorsunuz? Hepsini yapalım. Yeter ki üniter yapı dışında bir şey istemeyin". Aynı gezide Başbakan Yardımcısı İnönü şu sözleri sarf ediyordu: "Hepimiz kardeşiz. Ana dilimiz farklı da olsa asırlardır kardeş yaşadık. Bundan sonra da kardeşçe yaşayacağız. Türkiye'de yeni bir dönem başladı. İnsanların huzur içinde yaşayacağı, fabrikaların kapanmayacağı, yeniden açılacağı bir dönem bu. Biz SHP olarak bunu hep söyledik. Güneydoğu raporumuz var. Faili meçhul cinayetler var. Hepsini bulacağız. Hiçbir faili meçhul cinayet kalmayacak" (Yayman, 2011: 38-39).

1992'den geriye dönüp bakıldığında PKK'nin özellikle köy koruculuğu yapan ailelerin olduğu köylere saldırdığı görülüyordu. 1987-1991 arasında tam 33 köy saldırısı gerçekleşmiş; bu saldırılarda 16'sı çocuk, 36 insan yaşamını yitirmişti. Bu, PKK saflarına katılmak istemeyen hatta örgüt militanlarını gördüğü yerde kolluk kuvvetlerine şikâyet eden halka karşı bir öç alma girişimiydi. Öcalan'ın 1989 yılında "Diğer ülkelere baktığımızda, onların 300 gerillayla başladığını görüyoruz. İki yıl içinde sayıları 10.000'e yükseldi. Biz de 300 kişiyle başladık fakat hâlâ 1500 kişiyiz" şeklindeki ifadesi durumun kanıtıydı (Heper, 2010: 180).

1991 yılındaki faaliyetlerinden cesaret alan PKK, 1992 için yeni hedefler belirlemişti. Botan bölgesinde bir savaş hükümetinin kurulması, Kürdistan Ulusal Meclisi'nin oluşturulması ve örgüt faaliyetlerinin batı illerine taşınması çizilen üç ana amaçtı (Eryılmaz, 2016: 50). Yeni yılın yeni faaliyetleri, bu yeni hedefler kapsamında gerçekleştirilecekti.

Hükümet yetkilileri kanın duracağını söylese de yeni yılda da kan akmaya devam etmişti. 15 Mayıs'ta Şırnak'ta 27, 26 Mayıs'ta Hakkari'de 15, 22 Haziran'da Hakkari'de 6, 30 Haziran'da Şırnak'ta 8, 20 Temmuz'da Hakkari'de 10, 10 Ağustos'ta Erzurum'da 6, 17 Ağustos'ta Diyarbakır'da 7, 24 Ağustos'ta Şırnak'ta 3, 30 Ağustos'ta Şemdinli'de 20, 13 Eylül'de Şemdinli'de 25, 29 Eylül'de Şemdinli'de 28, 29 Eylül'de Şırnak'ta 4 vatan evladı toprağa düşmüştü (Hürriyet gazetesi,

20.10.2011). 11 Haziran 1992 günü ise Bitlis Tatvan’da bayram alışverişinden dönen sivillerin minibüsünün önünü kesen örgüt, 13 vatandaşı kurşuna dizmişti (Anadolu Ajansı, 11.06.2018). 21 Eylül 1992 tarihli Cumhuriyet gazetesi “*Cinayetler tırmanıyor*” başlığıyla verdiği haberde Diyarbakır SHP İl Başkanı’nın kurşuna dizildiğini ve Kürt hareketinin önderlerinden Musa Anter’in Diyarbakır’da sokak ortasında öldürüldüğünü yazıyordu (Cumhuriyet gazetesi, 21.09.1992). 1 Ekim günü ise Bitlis’in Cevizdalı köyünde 30 sivil, terör örgütü tarafından katledilmişti (Yayman, 2016: 219).

90’lar çok hızlı açılmıştı. 1990’daki sert rüzgâr, 1991’de kuvvetli rüzgâra, 1992’de fırtınaya dönüşmüştü. 1993’de ise kasırga kopacaktı. O yılları gri bölge teziyle en iyi özetleyen isimlerden biri olan emekli subay Mete Yazar, şu sözleri sarf ediyordu: “*Her ülkenin gri alanı vardır. O günlerin en büyük sıkıntısı şu, normalde bir ülkenin gri alanı yüzde beşi, yüzde altıyı geçmez. O zaman ülkenin neredeyse yüzde 80’i gri alandı. O bölgede yaşananların yüzde 80’i gri alandı. Onu oluşturanları engelleyemediğiniz müddetçe yapacağınız hiçbir şey yok*”. Yazar’ın gri alan diyerek kast ettiği şey, ülkenin belli bir bölümünün hukuk, toplum, basın ve uluslararası kuruluş denetiminden çıkmasıydı. Böyle bir alanda insanı suç işlemekten uzak tutan tek güdü, kişinin vicdanıydı (BBC News Türkçe, 02.09.2015).

Anavatan Partisi’nin kurucularından, dönemin tanınan siması Adnan Kahveci, 1992’de “Kürt Sorunu Nasıl Çözülmez?” isimli çarpıcı raporu hazırlamıştı. Özal’ın isteği doğrultusunda hazırlanan ve ona sunulan raporda Kahveci, şu tespitin üzerinde önemle duruyordu: Kürt gerçeği, Kürt kimliği ve Kürt dilinin kabul edileceği adımlar acilen ve içtenlikle atılmalıdır. Ancak terör ile demokratikleşmeyi birbiriyle ilişkilendirmek büyük bir yanıltır. Kürt halkına demokratik haklar tanınırken eli silahlı gruplara karşı sert yaptırımlar içeren yasalar çıkarmak da mutlak gereklidir. Ayrıca bölge ekonomisini kalkındırmak da en az bahsedilen diğer adımlar kadar önemlidir. Bu noktada rapor, “Yap-İşlet-Devret” modelinin bölgede uygulanmasını önermektedir (Yayman, 2016: 336-342; Aljazeera Turk, 26.12.2013). Kahveci, bu raporundan yaklaşık bir yıl sonra, Türkiye’nin en karanlık senesi olan 1993’ün Şubat ayında yol işaret levhalarının değiş(tiril)miş olduğu Bolu-İstanbul güzergâhında ters

istikamete girmesi neticesinde gerçekleşen şüpheli bir kaza sonucu eşi ve kızıyla beraber hayatını kaybedecekti. Kazadan sağ kurtulan tek isim, ailenin oğlu Cihan Kahveci olacaktı (Anadolu Ajansı, 04.02.2019). 1984'teki Özal, Eruh saldırısı gerçekleştiğinde örgütü önemsemediğini göstermek amacıyla programını değiştirmemiş ve Bodrum'a tatile gitmişti. 1992'deki Özal ise artık tehlikenin farkındaydı ve bir Şırnak saldırısı sonrası hem Bakanlar Kurulu'nu hem de Milli Güvenlik Kurulu'nu olağanüstü toplantıya çağırmıştı (Uçar ve Akandere, 2017: 370).

Kahveci'nin raporunun ardından Cumhurbaşkanı Özal da Başbakan Süleyman Demirel'e "Kürt Sorunu-Güneydoğu Anadolu'daki Durum ve Çözüme Yardımcı Olabilecek Öneriler" isimli raporu verdi. Bu raporda da görülmüyordu ki Özal, Kürt sorununa güvenlik odaklı bir bakıştan ziyade demokratik ve ekonomik bir yaklaşımı uygun görüyordu. Ona göre bölgedeki terör saldırılarından en çok etkilenen kesimlerin başında bölgede yaşamını sürdüren halk gelmekteydi. Bu nedenle bölgede yaşam kalitesini iyileştirici ekonomik tedbirler almak elzemdi. Terörü sonlandırmanın anahtarı ise silahtan çok diyalog idi (Kıymaz, 2010: 25).

Legal Kürt siyasi hareketinde ise yeni bir parti doğmuştu. HEP'in kapatılması ihtimaline karşı kurulan bu parti, Özgürlük ve Eşitlik Partisi'ydi. Başta 18 HEP vekilinin katıldığı parti; bir süre sonra kendini feshedecek, vekiller ise geçici olarak tekrar HEP saflarına katılacaktı. Yine aynı yıl içinde kurulan bir diğer Kürt partisi de Özgürlük ve Demokrasi Partisi idi ancak onun da ömrü bir yıldan kısa olacaktı. Ekim 1992'de kurulan parti, Nisan 1993'te hakkında açılan davanın sonucunu beklemeden kendi kararıyla kapanacak ancak bu karar Anayasa Mahkemesi'ne ulaşmadığı gerekçesiyle Temmuz 1993'te bu sefer Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacaktı. HEP'in kapatma davası sürerken vekillerin yeni durağı, 7 Mayıs 1993'te kurulan Demokrasi Partisi olacaktı (NTV, 08.12.2009).

1992 sonbaharı, örgüt içi bir yaprak dökümüne dönüşmüştü. Ordu tarafından yapılan yoğun çaplı operasyonlar, örgütte büyük can kaybına ve teslim olmalara sebebiyet vermişti. 7 Ekim günü başlayan ve yaklaşık 5 bin askerle girilen 45 günlük sınır ötesi operasyon, PKK'ye büyük hasar vermişti (Gürer, 2015: 212). Ayrıca Kasım 1992'de Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis'in, Kuzey Irak'ta Kürt

liderlerle bir araya gelerek yaptığı anlaşma da PKK'yi telaşlandırmıştı. Mevzubahis anlaşma, Türk askerlerinin bölgeden çekilmesini ve bunun karşılığında bölgedeki Kürt yönetiminin, PKK'nin Türkiye sınırını geçmemesinin garantörü olacağını öngörüyordu. Artık PKK, sene başında yaptığı kongresinde belirlediği hedeflerinin çok gerisinde olduğunun farkındaydı. Örgüt yöneticileri, 1993 başında bir ateşkes ilan etmek zorunda kalacaktı. Bu süre boyunca PKK bir süre gözden kaybolacak, bölgesel küçük çaplı eylemlerle tekrar güç toplamaya çalışacaktı (Bilgiç, 2011: 76; Karakoç, 2009: 87).

1993 yılına geçmeden önce çalışma, bu yıla dair son olarak bir röportaj üzerinde duracaktır. Merhum gazeteci Mehmet Ali Birand'ın 1992 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan'la yaptığı röportaj ve kamp izlenimleri o günden bugüne Kürt sorunu konusu ne zaman açılrsa gündem olmaktadır:

Mehmet Ali Birand: *“İnsan buraya adımını atınca ister istemez heyecanlanıyor, kaygılanıyor ve ‘Aman tanrım, ben neredeyim’ diyor. Aslında burası kendi değişleriyle bir eğitim merkezi. Adı da Mahsun Korkmaz Akademisi. PKK saflarına katılacak olanlar ilk eğitimlerini burada alıyorlar... Bulunduğumuz yer Lübnan'ın Bekaa Vadisi'nin en uç köşesi. Suriye sınırının hemen yanı... Bu bölge Lübnan toprağı ancak Suriye'nin denetimi altında. PKK'nin başka yerlerde de birçok kampı var ancak en geniş ve tanınmış olanı burası. Genelde gazeteciler buraya davet ediliyor, siyasiler buraya geliyor; Apo, büyük randevularının önemli bölümünü bu akademide veriyor. Bir nevi gösteri yeri yani. Abdullah Öcalan, kamp girişiyle birlikte son derece sıkı bir koruma altına giriyor. PKK'liler arasındaki adı da Başkan... Akademide kalışımız süresince bizim en çok dikkatimizi çeken nokta her şeyin Türkçe oluşuydu. Kendi aralarındaki konuşmalardan eğitime kadar Kürtçe çok çok az kullanılıyordu... Aslında burası 1980'lerin başına kadar Filistinli örgütlerden Havetme grubuna aitmiş. Onlardan PKK'ye devredilmiş. Yani bir gerilla kampının tüm korunma, gizlenme unsurları burada var... Ancak Öcalan tüm faaliyetlerini buradan yönetmiyor. Ayrıca bir de Şam'da hem oturduğu hem de siyasi karargâh gibi kullandığı bir yeri var... PKK lideriyle geçen yıl Şam'daki bu evde bir görüşme yapmıştık... Bakın, yasaları çiğnememek için uzun bir söyleşiden aldığımız bazı*

bölümelerde bize ne yanıtlar verdi. Bir tarafta karşınızda büyük bir ordu var, karşınızda silahlar var, büyük bir toplum var. ‘Ben kazanamayacağım, benim kazanmama imkân yok’ diye düşünmüyor musunuz? Çünkü gerçekten yok, silahlı mücadelede”.

Abdullah Öcalan: “Eğer bizim yürüttüğümüz silahlı mücadelenin özelliklerini kavrayaydınız müthiş kazandırdığını görecektiniz. Silahlı mücadele, yalnız silahların patlaması değildir. En yüksek ideolojik yoğunlaşmadır bana göre... Ve herhalde bu biraz da Kürtler için böyledir. Onları tek adam edecek biraz bu araçtan başka gelişme yolunun kendilerine tanınmamasından ileri geliyor. Niye anlamıyorsunuz bunu?”

Mehmet Ali Birand: “Öyle eylemler var ki zamanında kadın da ölüyor, çocuk da ölüyor. Yani o korumaya çalıştığınız halk... Bir yerde halkı karşınıza almıyor musunuz?”

Abdullah Öcalan: “... O bir eylem, bir derinleşme nedeni olarak ele alınıyor. Bir küçük grup gitmişse o gruptan yeni büyük bir insanlık nasıl yaratılır, öyle telafi ediliyor. Kesinlikle ardı bırakılmıyor. Ona yol açan tutum, bu duruma yol açan kişilikler –bizden, o taraftan- hepsi ele alınıyor, derinleştiriliyor, çözümleniyor, yapılması gereken yapılıyor ve böylece ağır vicdani yük altından kurtulmaya çalışılıyor.”

Mehmet Ali Birand: “Fakat yine de bir yerde Özal’ın bu yaklaşımı yepyeni bir dönemi başlatmış olmadı mı?”

Abdullah Öcalan: “Ben size daha geçmişte şeyi söyledim. Sizin bir önderlik kriziniz var demiştim, hatırlarsan. Ve bu kriz halen çözülmüş değil... Kürt halkı benim sözümü ölümüne dinler. Kürt halkı, ezici çoğunluğu... Bu birliği sağlamışız, benim sözümü dinler. Bak koşulsuz ve sınırsız konuşuyorum, kesinlikle öyle ucuz kimse karşı çıkamaz... Gayet tabi kudretlidir durumum. Masa başında konuşacağım şeyler bağlayıcıdır, hiç kimse öyle de ucuz karşı da çıkamaz. Hesabını veririm, savunurum. Karşı çıkan da hesabını vermek, savunmak zorundadır. Liderlik böyle yapılır. Liderlik, bir sözünü bugün söyleyip yarın tersini yapmak değildir veya işte

yanlış anlaşıldım özür dilerim demek değildir. Hayır, bunlar hep liderliğe terstir. O açıdan sizin, bizim karşımızda muhatap olabilecek bir liderliğiniz yok. Parti düzeyinde, kişisel düzeyde yok... Ama bazı şeylere cesaret ediyor (Özal'ı kastederek). Ben, onu diğerlerinin körlüğünden daha iyi görüyorum. Bazı risk paylarını taşımakla birlikte adımlar atabiliyor. Aslında daha iyi kavramak veya onu biraz daha bu işlere cesaretli kılmak gerekiyor veya bu tip açılımları teşvik ettirmek gerekiyor. Biraz da kendine güvenmesi gerekir.”

Mehmet Ali Birand: *“Sizin tabi hayatta kalma sorunuz var.”*

Abdullah Öcalan: *“Bana bir şey olursa durumlarınız çok zorlaşır... Dört halife dönemi vardı biliyorsun. En son Ali gittikten sonra mezheplerin savaşı korkunç boyutlara ulaştı, değil mi? Muazzam parçalanma bölünme ve kan gövdeyi götürdü halen günümüze kadar devam ediyor... Türkiye-Kürdistan ilişkileri karmakarışık olur. Bizim tek bir otorite, önderlik altında birleştirdiğimiz Kürt halkının gücü, çok değişik yerlerde ve çok tehlikeli bir biçimde kullanılır. Türklere karşı kullanılır, kendi kendilerine karşı kullanırlar, başkalarına kullanabilir. Şimdi ben bu imkânı durdurmuşum aslında. Yani, ben bu olumsuz temelde kullanma fırsatını durdurmuşum.*

Mehmet Ali Birand: *“Siz, Türk devleti açısından baktığınız zaman ‘ben, ehveni şerim’ demek istiyorsunuz.”*

Abdullah Öcalan: *“Hayır, ondan da öte şu; oldukça fazla kan dökmeden, büyük anlayışsızlıklara, sapkınlıklara girmeden bir çözüme götürme durağı aşaması yaratılmıştır. (Türkiye) değerini bilmek zorundadır.” (32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Röportajı: 1992).*

4.2.1. Karanlık Yıl: 1993

“Bir pazar sabahıydı, Ankara kar altında;

Zemheri ayazıydı, yaz güneşi koynunda;

Ucuz can pazarıydı, kalemim düştü kana.

Zalimler pusudaydı, bedenim paramparça;

Ucuz can pazarıydı, kalemim düştü kana.

Uğurlar olsun, uğurlar olsun;

Hüzünlü bulutlar yoldaşın olsun;

Bir keskin kalem, bir kırık gözlük;

Yürekli yiğitlere hatıran olsun.

... ”

Selda Bağcan'ın sesinden duymaya alışkın olduğumuz bu dizeler, her dinleyişimizde 24 Ocak 1993 gününü hatırlatır bize. O pazar günü, Cumhuriyet gazetesinin usta kalemi Uğur Mumcu; karla kaplı bir Ankara gününde, arabasına önceden yerleştirilmiş bir bombanın infilak etmesi sonucu hayata gözlerini yummuştu. Mumcu; kaçakçılık, kontrgerilla, şeriatçılar ve PKK-MİT ilişkisi hakkındaki çalışmalarıyla son dönemde birçok kesimin hedefi haline gelmişti. Bu çalışmanın da kaynak olarak yararlandığı ve ancak ölümünden sonra tamamlanabilen Kürt Dosyası kitabı, başarılı gazetecinin o günlerde kafa yorduğu en önemli konulardandı. Suikasttan günler sonra ise bu saldırıyı üstlenen üç örgüt çıkmıştı: İslami Büyük Doğu Akıncılar Cephesi, İslami Kurtuluş Örgütü ve İslami Cihad. Uğur Mumcu'nun cenaze töreninde sağcı, solcu, liberal, muhafazakâr yüz binlerce insan bir araya gelmişti. 32. Gün programının Mumcu belgeselinde de belirtildiği üzere; Mumcu'nun ölümü, Atatürk'ün ölmediğini bir kez daha göstermişti (32. Gün Arşivi, Uğur Mumcu Suikastı Dosyası, 1993).

Türkiye, henüz Mumcu suikastının şokunu atlatamamışken şubat ayında yine karlı bir Ankara gününden gelen başka bir haberle sarsılacaktı. PKK'yle mücadelenin başındaki isim olan ve Kürt sorununun çözümünde her zaman için diyalogu silahtan önde tutan, bunu da Barzani ve Talabani ile sık sık görüşerek gösteren Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis'in uçağı Yenimahalle'de yere çakılmıştı. Çekiç Güç'ün PKK'ye yardım ettiği konusunda elinde belgeler olduğu söylenen Eşref Bitlis ve

beraberindeki diğer 4 subay, orada hayatını kaybetmişti. Olayın hemen ardından hazırlanan raporlar, kaza fikri üzerinde birleşse de raporların birbiriyle çelişen yanları vardı. Üstüne üstlük olay hakkında kafa karıştırıcı olan tek şey raporlar da değildi. 16 Şubat 1993 günü yani olaydan hemen bir gün önce kazaya karışan uçağın bulunduğu hangarın önünde nöbet tutan Er Tahir Metin'in nöbet esnasında şüpheli bir durumla karşılaştığını söylemesi ve kazadan birkaç yıl sonra çökertilen Söylemez Kardeşler çetesine bağlı 2 üyenin, o yıllarda mevzubahis komutanlıkta astsubay olarak görev yapmaları dosyanın üzerinden 3 yıl geçmesine rağmen olayın kamuoyu nezdinde hâlâ aydınlatılamadığını gösteriyordu. Eşref Bitlis'in yakın arkadaşlarının da aynı yıl içinde şüpheli şekilde hayata gözlerini yumması soru işaretlerini çoğaltan bir diğer noktaydı. 17 Şubat günü Bitlis'in uçağına binmekten son anda vazgeçen Jandarma Albay Kazım Çillioğlu, bir süre sonra oruçlu olduğu bir gün Diyarbakır'da askeri lojmanda ölü bulunmuştu. Bu ölüm kayıtlara intihar olarak geçmişti. Jandarma Tuğgeneral Bahtiyar Aydın, Lice Jandarma Bölük Komutanlığı bahçesinde açılan ateş sonucu hayatını kaybetmişti. Kurşunun nereden geldiği bulunamasa da bir suikast tüfeğinden çıktığı açıklanmıştı. Jandarma Kurmay Binbaşı Ahmet Cem Ersever ise Jandarma İstihbarat Teşkilatı hakkında yaptığı önemli açıklamalar sonrası iki arkadaşıyla beraber öldürülmüştü. Cesetleri elleri arkadan bağlanmış ve kafalarına kurşun sıkılmış olarak Ankara'nın farklı jandarma noktalarında bulunmuştu (32. Gün Arşivi, Eşref Bitlis'in Uçağı Nasıl Düştü, 1996).

Uğur Mumcu, Adnan Kahveci, Eşref Bitlis... Türkiye, yeni yılın ilk iki ayında kaybettiği bu isimler sonrasında daha ne olabilir diye düşünürken kara haber bu sefer hiç beklenmedik bir yerden geliyordu. İl yine Ankara, aylardan nisan, günlerden 17 idi. Çankaya Köşkü'nden gelen haber, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kalp krizi geçirdiği yönündeydi. Yoğun geçen bir Türki Cumhuriyetler gezisinden sonra ülkeye dönen Özal, 17 Nisan günü saat 10.00'da uyanmış, duş aldıktan sonra yürüyüş bandına çıkmıştı. Bantta attığı 657 adım, Cumhurbaşkanı'nın son yürüyüşü; banttan indikten sonra "*Semra Hanım, bana rahat bir elbise hazırla*" cümlesi onun son sözleriydi. Bir süre eşini bekleyen ancak gelmediğini görünce spor yaptığı odaya giden Semra Özal, gördüğü karşısında şok olmuş ve hemen Çankaya'nın çalışanlarına koşmuştu. Özal kalp krizi geçiriyor, Çankaya'dakiler çırpınıyordu ve

hataların en büyüğü burada ortaya çıkıyordu. Kalp hastası olan Cumhurbaşkanı'nın, Çankaya'da o an hazır bir doktoru yoktu. Köşk doktoruna olaydan 17 dakika sonra haber verilmiş, ambulans ancak o zaman hazırlanmıştı. Köşk doktoru evinden, köşkün doktorsuz ve donanımsız ambulansı ise Çankaya'dan hastaneye doğru yola koyulmuştu çünkü köşte bir tıbbi bakım ünitesi dahi yoktu. GATA'ya diye yola çıkan ambulans, Cumhurbaşkanı'nın durumunun daha da kötüleşmesi sonucu yönünü daha yakında olan Hacettepe Hastanesi'ne doğru çevirmişti. Özal, krizin üzerinden tam 40 dakika geçtikten sonra sıradan bir sedyeyle hastane kapısından acil servise doğru alınıyordu. Ambulans yoldayken “Özal geliyor” diye haber verilen hemşireler ise onu ziyarete bekliyordu, sedye üzerinde geleceğini akıllarının ucundan geçirmemişlerdi. Hastanedeki uzman doktorlar acil servise yönlendirilmemişlerdi, onlar da bu duruma hazırlıksız yakalanmıştı. Özal'ın çoktan durmuş kalbine ilk müdahaleyi acil servis doktorları yapmış, o arada hastanenin kalp doktorları buraya yönlendirilmişti. Uzman doktorlar, Özal'ı görür görmez başka bir koşuşturma daha başlamıştı. Şimdi cumhurbaşkanı, acil servisten kalp damar cerrahisi bölümünün yoğun bakımına taşınıyordu. Acil servis ve yoğun bakımdaki üç buçuk saatlik çaba, çoktan kaybedilen Özal'ı hayata döndürmek için yeterli olmayacaktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, sabah sedye üzerinde girdiği hastaneden şimdi askerlerin sırtında, bayrağa sarılı tabutuyla ayrılıyordu. Kürt sorununa yepyeni bir bakış açısıyla yaklaştığı taraflı tarafsız herkesçe kabul edilen, konuşulmaz bir tabuyu Anadoluculuk, neo-Osmanlılık gibi kavramlar çerçevesinde ele alarak devlet kademesinde dillendirilebilir kılan, *“Bu meseleye çözüm bulamazsak, büyük hatta orta devlet olma şansımızı kaybetme ihtimali mevcut olduğu gibi, zayıf ve perişan hale gelmemiz ihtimali de mevcuttur”* öngörüsünde bulunan merhum cumhurbaşkanının ardından, Sabah gazetesi 18 Nisan günü şu manşetle çıkıyordu: *“Bir ışık söndü”* (32. Gün Arşivi, Turgut Özal'ın Vefatı: 1993; Çalış, 2016: 239; Yayman, 2016: 350; Sabah gazetesi, 18.04.1993).

Özal'ın ölümünden bir gün önce, 16 Nisan 1993'te Abdullah Öcalan Beyrut'ta düzenlediği toplantıyla süresiz ateşkes ilan etmişti. Ateşkesin bittiği gün ise yürekler bir kez daha yanacaktı. 24 Mayıs günü MGK toplantısında dağdakilere kısmi af konusu tartışılmıştı. Ancak bir gün sonra yaşananlar af kararını inmemek üzere rafa

kaldırıyordu. 25 Mayıs'ta PKK, Bingöl'de izne giden erlerin otobüsünün önünü kesmiş ve silahsız 33 eri şehit etmişti. Bu saldırıyı; 2 Temmuz'da Şırnak'ta 16, 22 Temmuz'da Hakkari'de 5, 1 Ağustos'ta Hakkari'de 10, 10 Ağustos'ta Bingöl'de 3, 23 Ağustos'ta Iğdır'da 14, 25 Eylül'de Van'da 12, 23 Ekim'de Hakkari'de 8, 19 Kasım'da Hakkari'de 10, 12 Aralık'ta Hakkari'de 7 ve 29 Aralık'ta Siirt'te 5 askerimizin şehit düştüğü baskınlar izleyecekti (Habertürk TV, Kara Bir Yıl: 1993, 12.12.2012; Hürriyet gazetesi, 20.10.2011).

Tüm bunlar yetmezmiş gibi 28 Mayıs günü Ümraniye'de yıllardır düzensiz bir şekilde biriktirilen İstanbul'un çöp yığını bomba gibi patlayacak ve burası, 12'sinin bedeni hiçbir zaman bulunamamış 39 vatandaşımıza mezar olacaktı. 2 Temmuz'da Sivas'ta Madımak Otel'i'nin ateşe verilmesi sonucu içerisinde aydınların da bulunduğu 37 insan yanarak can verecekti. Bu olaydan üç gün sonra ise Erzincan'ın Başbağlar köyünü basan yaklaşık 100 kişilik PKK'li grup, 29 kişiyi öldürdükten sonra köyü ateşe vermişti. Çıkan yangın sonucu 4 köylü daha yaşamını yitirecekti. Ağustos ayının başında Bitlis'in Mutki ilçesinde yol kesen örgüt, 15 vatandaşımızı canından edecekti. 4 Eylül günü, DEP Genel Başkan Yardımcısı Nesim Kılıç'ın ağabeyinin cenazesinden dönen konvoyu Batman'da saldırılmış, açılan ateş sonucu HEP kurucusu ve DEP Mardin Milletvekili Mehmet Sincar ile DEP Batman İl Yönetim Kurulu Üyesi Metin Özdemir vurularak hayatını kaybetmişti. Şüphesiz 1993 yılı, Türkiye'nin en kanlı ve en karanlık yılıydı (Altaylı, Habertürk gazetesi, 05.12.2012; gzt.com, 27.11.2018; Yayman, 2016: 223; Hürriyet gazetesi, 05.09.1993).

Ülkenin üzerinde kara bulutlar geziyordu ancak hayatta bir yandan devam ediyordu, etmeliydi. Merhum Özal'dan sonra Çankaya'ya Süleyman Demirel geçmişti. Demirel'den boşalan DYP genel başkanlığı ve başbakanlık koltuklarına ise partiye henüz 2,5 yıl önce katılmış bir isim oturacaktı: Tansu Çiller. Ekonomi profesörü Çiller, Türkiye'nin ilk kadın başbakanıydı ve ülkeyi içine düştüğü bataktan çıkarıp çıkaramayacağı büyük merak konusuydu (mfa.gov.tr). Yeni başbakanın Kürt sorununa bakış açısı ise daha ilk günlerden kendini belli etmişti. Çiller, meselenin çözümü için aradığını İspanya'da, Bask modelinde bulmuştu. Aslında bu tutum,

Özal'ın, “federasyon formülü en azından konuşabilir” tarzı siyasetinin bir devamıydı. Ancak bu öneri, önce Demirel tarafından “Çözümü İspanya’da arama” diye veto edilecek ardından Lice gezisine güvenlik tedbirleri nedeniyle çıkamayan başbakanın kendisi tarafından da rafa kaldırılacaktı. Çiller de kısa sürede çözümü askerde arar olmuştu. Öncelik terörle mücadeleye verilmişti. Meşhur “*Bu terör ya bitecek ya bitecek*” sözü tam da o günlerde söylenmişti (Aljazeera Turk, 26.12.2013; Çalış, 2016: 240; Üçağaç, 2018: 39-40).

Davası bir süredir devam eden Halkın Emek Partisi, nihayet 14 Temmuz 1993 günü Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştı. Partinin kapanmasına karşın HEP’li vekiller kısa süre önce DEP’e katılmıştı. Ancak DEP’in de sonu HEP’ten farklı olmayacaktı. Başta partinin genel başkanı Yaşar Kaya olmak üzere, 7 DEP’li isim kısa bir süre sonra tutuklanacaktı. Yıl bitmeden yapılan olağanüstü genel kurulla beraber yeni parti içindeki görüş ayrılıkları da gün yüzüne çıkmıştı. Genel başkanlık koltuğuna Hatip Dicle oturmuştu ama artık partide muhalif bir kesimin olduğu gözle görülür bir gerçektir. Nitekim DEP’in iki önemli ismi İbrahim Aksoy ve Mahmut Alınak, partinin Hatip Dicle seçiminden memnun olmadıkları için hemen kongre sonrası istifalarını vermişti. Demokrasi Partisi’nde yaşanan karışıklık sadece içeride de değildi. Parti kurulduktan kısa bir süre sonra hazırlanan “Barışa Çağrı” isimli bildiri, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı ve Anayasa Mahkemesi’nin kısılcındaydı (NTV, 08.12.2009; Dernek, 2014: 180-181).

Yerel seçimler yaklaştıkça ülkedeki gergin iklim, yüzünü bir kez daha gösterir olmuştu. Önce DEP’in Ankara Yenimahalle ve Mamak parti merkezleri bombalanmış sonra parti genel sekreteri Murat Bozlak, evinde uğradığı silahlı saldırıdan yaralı kurtulmuştu. PKK’nin İstanbul Tuzla Tren İstasyonu’nda düzenlediği ve askeri okul öğrencilerini hedef alan patlama ise istasyonla beraber TBMM’de de bomba etkisi yaratacaktı. Saldırı sonrası Hatip Dicle’nin “*Savaşta askeri üniformalılar hedeftir*” sözleri bir süre sonra Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’in “*Eşkiyayı Bekaa’da aramaya gerek yok. Maalesef bunların bir kısmı yüce Meclis’in çatısı altındadır*” sözleriyle karşılık buluyordu. Dicle’nin bu sözlerinden birkaç gün sonra hedef alınan yer, bu sefer DEP’in Ankara’daki merkez binası

olacaktı. Nitekim 2 Mart 1994 günü DEP’li vekillerin dokunulmazlıklarının kaldırılmaları ve Orhan Doğan ile Hatip Dicle’nin TBMM çıkışında polis tarafından gözaltına alınmaları, partinin yerel seçimlerden çekilme kararını beraberinde getirmişti. DEP, haziran ayında kapatılana dek tüm vekilleri tutuklanmış ve cezaevine konmuştu. 2001 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin, Türkiye’yi haksız yargılama neticesinde her tutukluya 35 bin dolar tazminat ödemeye mahkûm ettiği kararından 3 yıl sonra Nisan 2004’te o dönem Çiller’in başdanışmanı olan Yalım Eralp “*Çiller, oy almak için DEP’lileri cezaevine gönderdi*” diyecekti. Tutuklu eski vekiller ise aynı yılın haziran ayında serbest kalacaktı (Aljazeera Turk, 26.12.2013; Aljazeera Turk, 21.05.2014; Dernek, 2014: 181-182).

DEP’in girmediği 1994 yerel seçimlerinde Doğu ve Güneydoğu’nun parlayan yıldızı Erbakan’ın Refah Partisi olmuştu. RP bölgede; Diyarbakır, Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Batman ve Van il belediyelerinin sahibi olmuştu. Tüm bu illerin yanında İstanbul’u kazanan parti de RP idi. Türkiye, Recep Tayyip Erdoğan ile bu vesileyle tanışacaktı. Ülke genelinde başı çeken partilerin birbirine çok yakın yüzdelerle yerel seçimden çıkmış olmaları bir sonraki genel seçim için seçmenin merakını daha da arttırmıştı. Nitekim Türkiye, yaklaşık 1,5 yıl sonra tekrar sandığa gidecekti (İhlas Haber Ajansı, 1994 Yerel Seçimleri).

Seçimlerden uzak kalan DEP’liler ise partilerinin kapatılma ihtimaline karşın yeni bir teşkilatlanma hazırlığındaydılar. Bu hazırlık, 11 Mayıs 1994’te yani DEP mahkemece kapatılmadan yaklaşık bir ay önce, yeni partinin tabelalarının illere asılmasıyla son bulmuştu. Evveli HEP’li, önceki DEP’li vekillerin yeni durağı HADEP’ti. Açılımı, Halkın Demokrasi Partisi idi. Murat Bozlak önderliğindeki yeni parti, ilk sınavını 1995 genel seçimlerinde verecekti. 1996’da ise HADEP’in sonunu hazırlayan o malum kongre yaşanacaktı. PKK bayraklarının ve Öcalan posterlerinin açıldığı kongre salonunda işler bir süre sonra iyice çığrından çıkacak, salondaki Türk bayrağı indirilecekti. Kongre sonrası Bozlak ve bir grup parti yöneticisi tutuklanacak, HADEP hakkında ise art arda soruşturmalar açılacaktı. Kurulduktan kısa bir süre sonra kongresinde bu olaylar yaşanan partinin ömrü, selefi Kürt partilerine daha uzun olacaktı. HADEP, 13 Mart 2003 günü PKK’ye yardım ve yataklık ettiği gerekçesiyle

Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacak, partinin kapatılmasına neden olan kurucuları ve üyeleri ise 5 yıl boyunca siyaset yasağı ile cezalandırılacaktı (NTV, 08.12.2009).

1994 yılı bittiğinde terörün zirve yaptığı görülüyordu. 1984'te 160, 1991'de 1494, 1993'te 5717 olarak kayıtlara geçen PKK saldırısı sayıları, 1994'te 6357'ye fırlamıştı (Akşin, 2018: 282). 1995 yılında meydanlara inen siyasiler, Kürt sorununa ve terör sorununa dair çözüm önerilerini halkla paylaşıyordu. Başbakan Çiller, daha yılın başında gerçekleştirdiği bir mitingde “*Ne mutlu Türkiyeliyim diyene!*” çıkışını yapmıştı. Aslında gönderen tarafından alıcı olarak Kürt halkının seçildiği bu mesaj, farklı kesimlerden farklı tepkiler alacak ortalığı bir kez daha karıştıracaktı. Çiller'in sözlerine ilk tepki Çankaya'dan gelmişti. Demirel, başbakanın bu konuşmasının bölücülük koktuğunu ima ediyordu. Demirel'den sonra tepkisini dile getiren isim ise Ecevit olmuştu. DSP Genel Başkanı'na göre Çiller'in başbakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti için talihsizliğin ta kendisiydi. Tabi bu söylemi destekleyenler de yok değildi. Dönemin Dışişleri Bakanı Murat Karayalçın, Çiller'in yaklaşımını olumlu bulduğunu ve farklı realiteleri tanımanın zamanı geldiğini beyan ediyordu. Başbakanın bu söylemi, ülkenin gündemini bir süre meşgul etse de bir süre sonra ülkenin yoğun trafiği esnasında o da unutulup gidecekti (Milliyet gazetesi, 02.01.1995; Çalış, 2016: 240).

Ülkede sandıkların kurulmasına az kala, terör saldırıları tüm hızıyla devam ediyordu. PKK'nin, Şemdinli'de yaptığı karakol baskınında 15 askerimiz şehit olmuştu (Hürriyet gazetesi, 20.10.2011). Ancak bir yandan da Türk ordusunun sıklıkla düzenlediği planlı ve kararlı operasyonlar, örgütü zora sokmaya başlamıştı. Örgüt, 1995 yılı itibarıyla önceden koyduğu hedeflere erişememişti ve gün geçtikçe de bu hedeflerden uzaklaşmaktaydı. PKK içinde bir tıkanma söz konusuydu ve aranan kan ateşkeste bulunmuştu. PKK, genel seçimlere dokuz gün kala bir süreliğine silah bıraktığını açıklamıştı. 1995-2004 arasında, PKK ne zaman güçten düşse ateş kesecek, her gücünü topladığında ise ateş serbest diyecekti (CNN Türk, 28.06.2010; Çeliktürk, 2011: 119).

25 Aralık günü, okullar öğrencileri değil seçmenleri bekliyordu. Ülkede seçim günü yine gelip çatmıştı. Gün geçmiyordu ki Türkiye’de şaşırtıcı bir şey olmasın. Artık sürprizler, heyecanını yitirmişti. Hele ki 90’larda asıl şaşırtıcı olan şey, ülkenin herhangi bir günü, normal bir şekilde geçirmesiydi. Ancak o normal gün, 25 Aralık da olmayacaktı. Bu seferki sürprizin hazırlayıcısı ise seçmendi. Sandıktan “Refah” çıkmıştı. Birinci parti RP ile barajı geçen beşinci parti CHP arasındaki oy farkı CHP’nin aldığı oy oranı kadardı. Yani 10,7. Partiler birbirine çok yakındı, daha ilk izlenim bile koalisyonun kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu (YSK, 1995 Genel Seçim Sonuçları).

Doğu ve Güneydoğu’da 16 ilde RP, 5 ilde DYP, 1 ilde ANAP ve 1 ilde de CHP ipi göğüsleyen taraftı. Açıkça görülüyordu ki RP’nin Türkiye’deki başarısında Doğu ve Güneydoğu’nun payı büyüktü. Bitlis’te de kazanan taraf %29 ile Refah Partisi’ydi. Bu seçimde 4 koltukla temsil edilen ilin vekil dağılımı 2 RP, 1 DYP, 1 ANAP şeklinde olmuştu. Bitlis’te; Zeki Ergezen ve Abdulhaluk Mutlu RP, Edip Safter Gaydalı DYP ve Kâmrân İnan ise ANAP temsilcisi olarak meclis sıralarına katılıyordu (Yeni Şafak gazetesi, 1995 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 227).

Bölge çapında seçimin bir de görünmeyen kazananı vardı. 25 Aralık 1995 günü ilk seçim sınavını veren HADEP, bölgede %16’lık oy oranına ulaşmıştı. Ancak parti, ülke çapında aldığı %4,17’lik oy oranıyla %10’luk seçim barajına takılmıştı. HADEP barajı geçemediği için, barajsız bir sistemde vekil çıkarmaya hak kazanacağı illerdeki koltuklar, şimdi diğer partiler arasında paylaşılıyordu (haberler.com, 1995 Genel Seçim Sonuçları).

Seçimden sonra sandıktan çıkan koalisyon, önce sadece üç aylığına ANAP ve DYP beraberliğiyle daha sonra ise bir yıllığına RP ve DYP birlikteliğiyle kurulacaktı. 1995 seçimleri, siyaset literatürüne yepyeni iki kavram ekliyordu: “Ana-Yol Hükümeti” ve “Refah-Yol Hükümeti” (Milliyet gazetesi, 22.04.2020). Ancak henüz ortada bu iki koalisyon da yokken seçimin henüz ertesinde, yeni yılda yine kan dökülmüştü. 1995’in ocak ayında, gerçekleştirdiği bombalı saldırı sonucu Şair Onar Kutlar’ın hayata gözlerini yummasına neden olan örgüt, PKK idi. Yine ocak ayında

terörün bir diğer kurbanı Özdemir Sabancı olacaktı. Türkiye, Sabancı Suikastı sonrasında bir başka örgütün varlığını anımsayacaktı: DHKP/C (CNN Türk, 20.12.2016).

90'ların ikinci yarısında Kürt sorununun ana unsurları, TSK'nin sınır ötesi operasyonları ve yine art arda yazılmaya başlanan Doğu raporlarıydı. Türk Silahlı Kuvvetleri, 35 bin askerin katılımıyla 21 Mart 1995 günü gerçekleşen “Çelik Harekâtı” ile Kuzey Irak'taki PKK kamplarını dağıtmıştı. Terör örgütüne büyük darbe vuran bu operasyon, 30 Aralık 1996 tarihinde sonlandırılacaktı. Aynı yıl içinde Çelik Harekâtı sürerken yapılan diğer operasyonlar ise “Atmaca Harekâtı” ve “Tokat Operasyonu” idi. Bu üç harekâtın ardından 1997 yılı, iki ayrı Kuzey Irak çıkarmasına daha şahitlik edecekti. 14 Mayıs 1997-20 Eylül 1997 tarihleri arasında gerçekleştirilen yılın ilk çıkarması “Çekiç Harekâtı”, bu harekâtın devamı ise “Şafak Harekâtı” olarak anılacaktı. Tüm bu operasyonları sonrasında son 8 yılın terörle mücadele verilerini açıklayan dönemin Olağanüstü Hal Bölge Valisi Aydın Arslan, 4546 teröristin bu süre zarfında etkisiz hale getirildiğini belirtiyordu (TRT Haber, 28.05.2019; CNN Türk 22.01.2018).

Ordu da durumlar bu şekildeyken Ankara'nın bir diğer kanadında yani siyasette ise RP etkisi fazlasıyla görünür olmuştu. Refah Partisi, henüz 1995 seçimleri öncesi Kürt sorunuyla alakalı yayınladığı raporda çarpıcı bir tez sunmuştu. Güneydoğu raporu; bölgedeki OHAL uygulamasının kaldırılmasının, işsizliğin önüne geçmenin ve Kürtçe radyo-televizyon yayınının gerekliliğinin üzerinde duruyordu. Rapor, kamuoyuna yansıdığı günlerde oldukça dikkat çekmişti ama mevzubahis rapor, RP çatısı altında sorun özelinde hazırlanmış ilk çalışma değildi. Daha 1991 yılında, ilerleyen yıllarda kendisine çok aşina olacağımız bir RP'li, teşkilatına Kürt sorunu hakkında bir çalışma hazırlatmıştı. Bu isim, dönemin RP İstanbul İl Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'dı. Rapor, *“Bugün Doğu ve Güneydoğu sorunu diye adlandırılan sorun aslında Kürt sorunudur. Sorun, aslında ulusal bir sorundur yani bir Kürt sorunudur”* ifadeleriyle başlıyor ve öncelikle sorunun adını koyuyordu. Rapora göre atılması gereken ilk adım, Kürt halkının yıllardan beridir çektiği acıyı kabul etmek ve içtenlikle paylaşmaktı. Sonrasında ise bu içtenliğin bir

nişanesi olarak Kürtlere belirli haklar tanınmalıydı. Ana dilde eğitimin önündeki engellerin kaldırılması, önerilerden sadece birisiydi. Kürtlerin ekseriyeti Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük bir bağlılık duyuyordu ve bu bağlılığı daha da güçlü kılacak ortak payda dindi. Çözüm, baskıyla bölmek değil aksine şefkatle birleştirmekten geçiyordu (Aljazeera Turk, 26.12.2013; Kıymaz, 2010: 26).

RP lideri Necmettin Erbakan, Kürt sorununun çözümü için o güne kadar atılmaya cesaret edilememiş bir adımı atmakta kararlıydı. Erbakan, RP Van Milletvekili Fethullah Erbaş ve Yazar İsmail Nacar aracılığıyla önce PKK ardından bayrak olayı sonrasında hapse atılan HADEP Genel Başkanı Murat Bozlak ile iletişime geçmeyi denemişti. Ancak başbakanın bu çabası önce iktidar ortağı DYP'nin sonra ise kışlasından çıkmak için hazır bekleyen askerin ket vurmasıyla sona erecekti. Sorunun çözümü, yine raporlarda aranacaktı (Dernek, 2014: 194; Çift, 2018: 71).

Dönemin en dikkat çeken raporlarından biri şüphesiz Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği adına, Prof. Dr. Doğu Ergil tarafından hazırlanan 1995 tarihli “Doğu Raporu” idi. Ergil, yıllar sonra verdiği röportajda bu raporu hazırladığı günleri şöyle anlatmıştır: “*Medya tetikçileri hakkımda öyle şeyler yazdı ki annem telefon açıp 'Senden utanıyorum. Senin yüzünden sokağa çıkamıyorum' dedi. Araştırmamın kapağını kaldırmadan Mesut Yılmaz, 'Bu bir CIA ısmarlaması' dedi. Şimdi okuyunca gülüyorsun. Meseleyi çözmek için ortaya çıkan bir adam, dünyanın başka bir ülkesinde olsa; ona enstitü kurulur, kadro ve fon verilirdi. Bizde ise karşılığı, bastırmak, susturmak, aşağılamak...*” (Türkiye gazetesi, 19.11.2013). Prof. Dr. Ergil, bu raporu için Kürt nüfusun anayurt olarak gördüğü üç il Diyarbakır, Batman ve Mardin’le Kürt nüfusun yoğun olarak göç ettiği üç il Adana, Mersin ve Antalya’yı araştırma bölgesi olarak belirlemiş; bu illerde kendisini Kürt veya Zaza olarak tanımlayan 1267 vatandaşa bir anket yapmıştı. Ayrıca, rapor bağlamında Kuzey İrlanda ve İspanya örnekleri de göz önünde bulundurulmuş, sorunu farklı bir gözle inceleyebilmek amacıyla bu iki bölge üzerinde yaklaşık bir buçuk yıllık bir çalışma yürütülmüştü. Ergil’in raporu, sorunun çözümü adına Kürt kökenli vatandaşların muhatap alındığı ilk çalışmaydı (Çeliktürk, 2011: 137-138).

80 küsur soruluk anket sonucunda bizzat halkın kendisinden duyulan sorunlar ve     m   nerileri, Ergil'in raporuna Şu Şekilde yans yordu: Kürt kökenli vatandaşlar, kimliklerini özgürce ifade edebilecekleri gün, Türkiye'nin de gerçek bir hukuk devleti olacağını ifade ediyordu. Kültürel haklarının verilmesi, devletin Şiddetli yüzünü değil Şefkatli elini göstermesi, Kürt kimliğinin gereken değeri görmesi, bölgedeki antidemokratik uygulamaların önüne geçilmesi, iktisadi yatırımlara duyulan gereksinimin iktidarlarca kavranması ve demokratik bir anayasa yapılması Kürt sorununu çözecek esas faktörlerdi. Katılımcıların ekseriyeti federasyon veya özerklik görüŐüne olumlu yaklaŐıyor, böyle bir uygulamanın ülkenin siyasi bütünlüğünü bozmak yerine getireceği özgürlük havasıyla beraberliği daha da güçlendireceğini düşünüyordu. Kürtçe; günlük hayatta daha fazla yer bulmalı, eğitimde ve medyada ise mutlaka olmalıydı. Kürt kimliğini tanımanın en önemli Őartlarından biri önce Kürtçeyi tanımakt . Katılımcılar, PKK'yi ise Şiddetin ana kaynağı olarak görüyordu. PKK'nin bölgede estirdiği terör, devletin de Şiddete yönelmesine neden oluyordu. Böyle bir ortamdan en zarar gören kesim ise iki ateş arasında kalan Kürt halkının ta kendisiydi. Boşaltılan köyler ve bölgenin uzun yıllardır ekonomik yatırımlardan yoksun bırakılması, sorunu besleyen ana kaynakt . Ayrıca Kürtlerin bir diğer rahatsızlık nedeni, kimliklerinin uzun süredir terörle bir tutulmasıyd . Her Kürt' n, PKK'li olmadığı gerçeği artık kavranmalıyd . Nitekim Kürt kültürü tanınacaksa bunun muhatabı PKK değil Kürt vatandaşları olacaktı. Katılımcıların bu söylemleri sonrasında Ergil, Şu tespitlerde bulunmuştu: Deneklerin  oğunluğu PKK'ye karşıt bir tutum sergilese de azımsanamayacak derecede bir grup da  rg t  meşru görmektedir. Onlara göre PKK, bastırılmış Kürt halkının sesidir. Bu noktada yapılması gereken devletin, halkın görüşlerini kale alması ve kabul edilebilir olan talepleri, demokratik bir çizgide karŐılamaya çalışmasıdır. Kürt kimliğini tanımak, örgütün azalarak bitmesine vesile olacaktır. Ergil'in yurt dışındaki araştırmaları tam da bu noktada çözüme yardımcı olabilecek noktalar içermektedir. İspanya ve İngiltere'de uygulanan ve "ufukların kaynaŐması" olarak adlandırılan toplumsal mühendislik programı, Türkiye için de iyi bir kılavuz olabilir (Çeliktürk, 2011: 138-151).

Dönemin diğer önemli raporlarından ikisi ise 1996 ve 1999 yıllarında CHP'den gelmişti. CHP, 1996 yılında Deniz Baykal, Algan Hacaloğlu, Ercan Karakaş ve Mustafa Yıldız'ın hazırladığı “Tunceli Raporu”yla konu hakkındaki fikrini beyan ediyordu. Rapor; demokratikleşme adımları atılmadan yapılacak olan terörle mücadelenin bir yere varamayacağını söylüyor çözümün ise demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve eşitlik kavramlarında olduğunu dile getiriyordu. Kürt kökenli vatandaşların dillerini, folklorlarını ve kültürlerini koruma, geliştirme ve açıklayabilme amacıyla devlet eliyle adımlar atılmasının; bölge insanının kendi ana dilinde özel okullarda eğitim almasının, medya organları eliyle Kürtçe yayın yapılmasının ve Kürt dili araştırma-geliştirme enstitüleri kurulmasının gerekliliği raporda önerilen ve dikkat çeken maddelerdi (Kıymaz, 2010: 27). 1999 yılında ise Algan Hacaloğlu başkanlığında toplanan parti komisyonu, “Demokratikleşme ve İnsan Hakları Raporu” isimli çalışmayı hazırlamış, kamuoyuna sunmuştu. Antidemokratik yasaların getirdiği baskı ve şiddet ortamını bölgedeki mağduriyetin ana nedeni olarak kabul eden rapor; yargıda reformu, idam cezasının kati suretle kaldırılmasını, DGM, JİTEM ve OHAL kurumlarının faaliyetlerinin sonlandırılmasını tavsiye ediyordu. Nitekim Hacaloğlu'nun 2000 yılında hazırladığı rapor da yine bu konulara değiniyor, ilaveten yeni anayasa hazırlıklarına başlamanın zamanı geldiği önerisinde bulunuyordu (Aljazeera Turk, 26.12.2013).

1996 yılı, PKK için 1995'ten daha büyük bir hayal kırıklığıydı. Örgüt gitgide kan kaybediyordu. Bağımsızlık hedefinden uzakta olduğunun farkında olan yöneticiler, 1-15 Mayıs arasında düzenledikleri kongrede, örgütün hedeflerinde bir güncellemeye gidiyordu. Artık bağımsızlık tek ve kesin çözüm değildi, kazanılacak bir federasyon yönetimi de başarı sayılacaktı. PKK, Kürt sorununun çözümünde kendini esas aktör olarak görüyor, PKK'siz bir çözüm olmayacağını dile getiriyordu. Bu noktada yapılması gereken, ulusal meclisi aktif hale getirmek olacaktı. PKK, kongrede aldığı karar neticesinde sözde Kürdistan Parlamentosu'nu Kuzey Irak'a taşıyarak, örgüt içinde alınan kararlara demokratik bir hava vermişti. Buradaki asıl amaç ise çözüm için Türk yönetimiyle masaya oturmaya hazır bir PKK olduğunu Avrupa ülkelerine göstermekti. Neticede PKK, bir süre sonra amacına ulaşacak; yapılan askeri operasyonlar neticesinde maddi anlamda büyük darbe yediği

uyuşturucu ticaretinin yerini, Avrupa ülkelerinden aldığı nakdi ve ayni yardımlarla doldurmaya başlayacaktı. Bu somut yardımların yanında, PKK bu dönemde ideolojisini yaymak üzere Avrupa'yı merkez üssü olarak kullanacak, örgütün görsel medyadaki propaganda yüzü MED TV, Londra merkezli olarak kurulacaktı. Örgüt, açtığı TV kanalının yanında yazılı materyalleriyle de Avrupa'daki destekçi kitlesine ulaşmaya çalışacaktı (Dernek, 2014: 85-88).

4.2.2. Modernite Sonrası Darbe: 28 Şubat 1997

PKK Kongresi, MED TV'nin açılması, Avrupa'nın örgüte yardımı o günün önemli konularıydı ancak en önemlisi değildi. Türkiye'nin ana gündemini bir kez daha ordu-yönetim gerginliği oluşturuyordu. 28 Şubat 1997 günü yapılan MGK toplantısında konuşulacak mevzu daha bir ay öncesinden belliydi. Mesele irticaydı. Üstelik kurula irticanın konuşulması teklifini getiren askerler değil, hükümet ortağı DYP'nin Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'dı. Tayan, RP'ye cumhuriyetin temel ilkelerini koruma noktasında güvenmediğini açıkça belirtiyordu. O gün MGK'den çıkan kararlar, olması gerekenin aksine tavsiye değil talimat niteliğindeydi. İlköğretimin 5 yıldan 8 yıla çıkarılarak imam hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması, tüm Kuran kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanarak kaçak kursların önlenmesi, tarikatların faaliyetlerine son verilmesi, kılık-kıyafet yasasının tavizsiz bir biçimde uygulanması, İslami kurallar çerçevesinde işleyen yeşil sermaye piyasasına kısıtlama getirilmesi RP'nin göze alamayacağı 18 maddelik metnin sadece birkaç ögesi idi. Erbakan, laikliğin teminatının kendileri olduğunu söyleyerek partisini savunsa da askeri ikna edememişti. 9 saatlik toplantının ardından Erbakan, metni hemen imzalamamış üzerinde biraz daha çalışmak için süre istemişti. Ancak askerler, bildiriye çoktan medyaya dağıtmıştı. Ordu, medya, sendikalar ve hükümet ortağı Çiller dâhil tüm partiler, Erbakan'ı köşeye sıkıştırmıştı. "Hoca", aradığı desteği hiçbir yerde bulamamıştı. Kararların uygulanmaması durumunda yaptırımlar uygulanacağı haberi bir dedikodu değildi, bizzat asker tarafından dillendirilen bir gerçektir. RP lideri, son bir hamle olarak 4 Mart günü MGK Genel Sekreteri Org. İlhan Kılıç'tan bildirinin yumuşatılmasını istemişti ama bu adım da boşa çıkacaktı. Nihayetinde beklenen imza, 5 Mart günü Başbakan tarafından gönülsüzce atıldı. 1 Mart günü Cumhuriyet gazetesinin attığı "*Muhtıra gibi tavsiye*" başlığıyla

kamuoyuna duyurulan süreç, 6 Mart günü Sabah gazetesinin attığı “*Paşa paşa imzaladı*” başlığıyla sonuçlanmıştı (32. Gün Arşivi, 28 Şubat MGK Toplantısında Ne Oldu?; Cumhuriyet gazetesi, 2012; Sabah gazetesi, 06.03.1997).

Erbakan, kararları imzalasa da tartışmalar sonlanmamıştı. Mayıs ayında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından Refah Partisi’ne açılan kapatma davasını, 11 Haziran’da Genelkurmay Başkanlığınca irticayla mücadele amacıyla kurulan “Batı Çalışma Grubu” izliyordu. Bunlardan da önemlisi şubat ayı sonunda Refah-Yol Hükümeti’nde derin çatlaklar açan süreç, haziran ortasında Erbakan’ın istifasına ve hükümetin sonlanmasına neden olmuştu. Bundan mütevellit Muhtar’a göre asıl darbe şubatta değil haziran ayında yapılmıştı. Mafya-siyaset-devlet ilişkisini gözler önüne seren Susurluk kazasıyla ve ardından yapılan “sürekli aydınlık için bir dakika karanlık” eylemleriyle, her daim laikliğin tartışıldığı günlerin sonunda varılan 28 Şubat süreciyle ve tüm günahıyla sevabıyla bir koalisyon hükümeti daha sona ermişti. İktidardaki değişim, Demirel’in hükümeti kurmakla görevlendirdiği Mesut Yılmaz öncülüğünde kurulan ANASOL-D (Anavatan Partisi-Demokratik Sol Parti-Demokrat Türkiye Partisi) ile gerçekleşecekti. Refah Partisi ise 16 Ocak 1998 günü sonuçlanan dava neticesinde kapatılacak; Necmettin Erbakan, tıpkı 12 Eylül sürecinde olduğu gibi bir kez daha siyaset yapma yasağı alacaktı. Bu sefer cezası 5 yıldı (Muhtar, Vatan gazetesi, 19.04.2012; euronews, 28.02.2019; CNN Türk, 14.07.2015).

1997 yılının ekim ayı, bir Kürt partisinin daha kurulmasına şahitlik etmişti. Halkın Demokrasi Partisi’nin 1996’da gerçekleştirdiği olaylı kongre sonrası ortaya çıkan kapatılma ihtimali sonrasında Tuncer Bakırhan başkanlığında Demokratik Halk Partisi kurulmuştu. DEHAP, 1999’da yapılan yerel seçimlere katılsa da asıl aktif siyasetini HADEP kapatıldıktan sonraki süreçte yürütecekti. 2002 yılında hakkında “örgütlenmesini tamamlamadan seçimlere girme” iddiasıyla kapatma davası açılan parti, mahkeme kararını beklemeden 2005 yılında kendini feshedecekti. Bakırhan, bu fesih kararı için “... *DEHAP; daha iyi bir gelecek için, daha güçlü bir siyasi oluşum için kendini feda etti*” yorumunu yapacaktı (Hürriyet gazetesi, 19.11.2005; NTV, 08.12.2009).

Bu dönemde Kürt siyasetini yakından ilgilendiren gelişmelerden biri de Türkiye ile Avrupa Birliği'nin ciddi biçimde bir müzakere süreci içerisinde olmasıydı. Art arda yazılan ilerleme raporları çoğu zaman umut dolu şeyler söylemese de adındaki ilerleme sözcüğünden midir bilinmez başta siyasetçileri ve onların aracılığıyla halkı umutlandırmaya yetiyordu. 1995'in 27 Ekim'inde Çiller basına verdiği demeçte, Türkiye'nin en geç 3 yıl içinde AB'ye tam üye olacağını söylüyordu. Artık ülkede, ulusal hatta yerel siyaset bile AB planları üzerinden şekilleniyordu. Bu durumun en iyi örneği, Mesut Yılmaz'ın iki ayrı tarihte yaptığı Diyarbakır mitingleriydi. 1999 yılındaki mitinginde *“Avrupa Birliği'ne giden yol Diyarbakır'dan geçer”* sözünü sarf eden Yılmaz, 2002 yılında ise yine aynı kentte bu sözlerini hatırlatarak *“Ben bunu deyince kıyamet koptu, ortalık toz duman oldu, bazı insanlar bu sözlerden aşırı rahatsız oldular. Ben doğru bir şey söyledim. Avrupa Birliği'ne giden yol gerçekten Diyarbakır'dan geçiyordu. Neden Diyarbakır'dan geçiyor biliyor musunuz? Avrupa Birliği'ne giden yol Türkiye'nin nerede bir sorunu varsa çözmekten geçiyordu. Bu sorunları çözmeden Avrupa Birliği'ne girmek mümkün olmuyordu. Kendi sorunlarımızı görmezden gelerek, üstünü örterek medeni dünya ile bütünleşmek mümkün değil. Hele hele bu bölgedeki sorunları çözmeden bu asla mümkün değil. Bu ülke, Avrupa Birliği'ne girecekse batısıyla değil, doğusuyla da girecektir. Sadece İstanbul, Ankara, İzmir ile değil, Şırnak, Batman, Hakkari, Diyarbakır'ıyla girecektir. Birileri gördü ki Avrupa'ya Diyarbakır'sız girilmez”* cümlelerini kuruyordu (Hürriyet gazetesi, 07.05.1995; Radikal gazetesi, 12.10.2002).

AB, 1998 yılıyla beraber Türkiye hakkında ilerleme raporları hazırlamaya başlamıştı. Bu raporların içinde pek tabii ki Türkiye'de tespit edilen sorunlara da yer veriliyordu ve Kürt sorunu neredeyse her raporda doğrudan veya dolaylı bir şekilde bulunuyordu. Türkiye hakkında hazırlanan ilk raporda, Kürtçe yasağının 1991 yılında kaldırılmış olması olumlu görülmele beraber özellikle kültür ve eğitim alanında daha alınacak yol olduğu vurgulanıyordu. Yine insan hakları ve azınlık hakları da son dönemde gelişme gösteren kalemlerdendi ancak Türkiye, bu alanlarda da henüz demokratik ülkeler sınıfına erişememişti. PKK ile yaşanan çatışmalar nedeniyle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde boşaltılan köyler neticesinde yerinden olan köylülerin yeni hayatlarına ayak uyduramamaları hele hele bu vatandaşlar, Batı

illerine göçmüşlerse adaptasyon konusunda büyük sıkıntı çekmeleri 1998 İlerleme Raporu'nun üzerinde durduğu diğer hususlardı. 1999 İlerleme Raporu ise öncelikle ülkedeki azınlıkların temsiliyet sorununa vurgu yapıyordu. O yıl yapılan genel seçimlerde Halkın Demokrasi Partisi, bölgede yüksek bir oy oranına ulaşmasına rağmen ülke genelinde seçim barajına takıldığı için meclise girememesi seçmenin tercihinine saygı göstermemekti. Ayrıca o yılın en büyük olayı olan Abdullah Öcalan'ın yakalanması da raporda yer verilen konulardandı. AB, Türkiye'nin adil yargılama adına verdiği sözü hatırlatıyor ve Öcalan'ın, avukatlarını kendisinin seçtiği ve uluslararası gözlemcilerin katılımına açık olan bir mahkeme yapılmasını bekliyordu. Birliğin idam cezasına karşı olduğu ise raporun bu kısmında tekrar belirtiliyordu. Nitekim dava sonunda Öcalan için çıkan idam kararına ilk itirazlardan biri Avrupa Parlamentosu'ndan gelecekti. 1999 raporu, konumuz özelinde son olarak Türkiye'de görevli heyetin cezaevlerinde işkencenin ve her türlü muamelenin sürdüğünü ve bazı illerde OHAL'in yıllardır uygulanageldiğini tespit ettiğini ve bunun en kısa sürede çözümlenmesi gerektiğini bildiriyor ayrıca 1998'de azınlıkların kültürü ve eğitimi hakkındaki önerilerini yineliyordu. 2000 yılı Türkiye İlerleme Raporu, önceki yıllarda önerilen hususlarda kayda değer bir ilerleme kaydedilemediği eleştirisiyle başlıyordu. Öcalan'ın infazı, Avrupa Parlamentosu'nun talebi dikkate alınarak ertelenmişti ancak idam cezası hâlâ yürürlükten kaldırılmamıştı. OHAL uygulaması kaldırılmamış, işkence ve kötü muamele sonlandırılmamıştı. İşkence yaptığı tespit edilen memurlara verilen cezalar, caydırıcı olmaktan uzaktı. Başta siyasal özgürlük olmak üzere ifade özgürlükleri hususunda büyük eksiklikler vardı. Kapatılan veya hakkındaki kapatma davası devam eden STK ve partiler oldukça fazlaydı. Ülkede, Lozan Anlaşması'nda azınlık olarak belirtilmemiş ancak gerçekte azınlık olan halklar vardı ve bunlara başta anadilde eğitim olmak üzere hak ettiği kazanımları verilmeliydi. 2001 İlerleme Raporu da bir önceki yıl hazırlanan rapor gibi olumsuz tespitleri ağır basan bir metin özelliği taşımaktaydı. Her ne kadar TBMM önlem almaya çalışsa da işkence ve kötü muamele sonlandırılmamıştı. Ayrıca ifade özgürlüğü alanındaki eksiklikler de giderilmekten uzak biçimdeydi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sosyoekonomik anlamdaki geri kalmışlığı çözümlenememişti. DGM'ler her ne kadar sivilleşse de adil yargılama konusunda şüpheler devam etmekteydi. Kanun

değişikliği ile Türkçe haricindeki diğer dillerde yayın yapabilmenin önünün açılması oldukça olumlu bir adımdı ve ivedilikle pratiğe dökülmeli, somutlaştırılmalıydı. Bölgede uygulanan OHAL'e yönelik memnuniyetsizlikler daha önceki raporda belirtilse de bu uygulama hâlâ sonlandırılmamıştı. Yine rapora göre HADEP, büyük bir siyasi baskı altındaydı ve partinin yaşadığı bu mağduriyet mutlaka giderilmeliydi. Bu başlık altında inceleyeceğimiz son rapor olan 2002 raporunda ise Türkiye'nin, Meclis çalışması neticesinde bir reform paketi hazırlamış ve AB yolunda önemli bir adım atmış olduğunu yazıyordu. Reform paketi kapsamında Türkiye'de idam cezası kaldırılmış, Hakkari ve Tunceli illerindeki OHAL uygulamasına son verilmiş, ifade özgürlüğünün kapsamı genişletilmiş ve Kürtçe radyo televizyon yayını yapabilmenin önü açılmıştı. Tabi bu sayılanlar, 2002 İlerleme Raporu'nda kendine olumlu bir biçimde yer bulmuş ve Türkiye'nin hanesine birer artı eklemişti. Bu raporda olumsuz eleştiri yapılan hususlardan biri, DGM'lerin yapısında bir değişikliğe gidilse de ülkede yargıya duyulan güvensizliğin hâlâ oldukça yüksek olduğu ve HADEP'in kapatma davasının böyle bir ortamda devam ettiği tespitiydi. Ayrıca işkence ve kötü muamelenin önüne geçmek için atılan adımlar, yeterli aşamada değildi. Bu sorun artık çözülmek zorundaydı (Belli, 2015: 61-82; Karakoç, 2009: 151-162).

1997 yılı meclis açılışında Cumhurbaşkanı Demirel, Suriye'yi Abdullah Öcalan'ı himaye ettiği gerekçesiyle ağır biçimde eleştirmişti. Komşu ülkeye yapılan diğer uyarılar ise 1998 yılında dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Ateş ve yine Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından yapılan açıklamalar olacaktı. Orgeneral Ateş, *“Bazı komşularımız bizim iyi niyetimizi, gösterdiğimiz yakınlığı yanlış değerlendirmişlerdir. Apo denilen eşkiyayı kendi ülkelerinde barındırıp, onu destekleyerek Türkiye'yi terör belasına bulaştırmışlardır. Türk milleti artık bu konuda göstereceği iyi niyetin sonuna gelmiştir. Sabrımız tükenmek üzeredir. Sabrımızı taşırmazsınlar”* ifadelerini kullanırken Demirel ise bu açıklamadan kısa süre sonra *“Esasen Suriye, Türkiye'ye karşı açık bir husumet politikası izlemektedir. PKK terör örgütüne aktif destek sağlamayı sürdürmektedir. Tüm uyarılarımıza ve barışçı açılımlarımıza rağmen hasmane tutumundan vazgeçmeyen Suriye'ye karşı mukabelede bulunma hakkımızı saklı tuttuğumuzu ve sabrımızın taşmak üzere olduğunu bir kere daha dünyaya ilan ediyorum”* sözlerini

sarf ediyordu. Bu sert tondaki açıklama sonrası, Suriye önce terörist başını sınır dışı etmiş, ardından Türkiye ile Adana Mutabakatı'nı imzalamıştı. Bu belge, Suriye'nin bundan sonra PKK'yi destekleyecek her türlü eylemden uzak duracağını garantisini niteliğindeydi (Çağlar, 2013: 54; Üçağaç, 2018: 30; Anadolu Ajansı, 14.02.2020).

Türkiye-Suriye ilişkileri yaşanan gelişmeler neticesinde normalleşme yoluna girerken PKK de büyük bir darbe daha yemişti. 90'ların ikinci yarısında Türkiye'nin ardı ardına girdiği askeri operasyonlar sonucunda zaten belirgin bir şekilde zarar görmüş örgüt için gerçeklerle yüzleşme zamanı gelmişti. Sahadaki mücadeleden galip ayrılamayacağını farkına varan örgüt, 1998 yılında bir kez daha ateşkes ilan etmiş ve Türkiye'yle çözüm adına masaya oturacağı olası gün için Batı'dan destek aramaya koyulmuştu (Karaca, 2015: 47-48).

PKK'nin yöntem değişikliğine gitmesinde, örgütün Nisan 1998'de yaşadığı soğuk düşün da etkisi büyüktü. Dönem içinde örgütün iki numaralı ismi olan ve bir süre önce kamptan ayrılarak Barzani kontrolündeki KDP'ye sığınan Parmaksız Zeki kod adlı Şemdin Sakık, 13 Nisan 1998 günü Kuzey Irak'ta ele geçirilmişti. Sakık, yıllar sonra yakalandığı anı şöyle anlatacak ve kendisini teslim alan kişinin Yeşil kod adlı Mahmut Yıldırım olduğunu açıklayacaktı: *“Irak Kürdistan Demokrat Partisi (IKDP) Duhok temsilcisi, kaldığımız eve gelerek Mesut Barzani'nin Erbil'de benimle görüşeceğini söyledi. Kapıda duran cipe bindik, Erbil'e doğru hareket ettik. Bir süre gittikten sonra bindiğimiz araç, ovanın ortasında durdu. Peşmergeye niye durduğumuzu sordum, bana motorun hava yaptığını söyledi. Fırsattan istifade 'küçük bir su dökeyim' diyerek arabadan inip biraz uzaklaştım. Bu arada yoldan geçen bir araba, arabamızın arkasında durdu. İçinden 5 kişi çıktı. 2'si bana doğru gelirken, diğer 3'ü arabaya gitti. Bize yardımcı olmak için geldiklerini düşünerek tepkisiz kaldım. Tam bu esnada tanıdığım bir yüz tepemde durmuş tabancasını kafama dayatmış 'Korkma seni öldürmeyeceğiz' diyor. Tabancama uzandım, kılıfından çeker çekmez başıma aldığım bir darbeye yere yığıldım. Bir başkası gelip bana iğne yaptıktan sonra sürükleyip arabaya götürdüler. Kardeşimi de getirip cenaze gibi arabaya attılar”* (Hürriyet gazetesi, 14.06.2006). Gün geçtikçe köşeye sıkışan örgüt, asıl büyük şoku ise 15 Şubat 1999 günü yaşayacaktı.

4.2.3. 1999 Yılı: Terörist Baş Yakalanıyor

Suriye'den sınır dışı edilen PKK lideri Öcalan, sahte pasaportla geçtiği Atina'dan sığınma talebinde bulunacak ancak veto yiyince Moskova'ya doğru yola koyulacaktı. Öcalan'ın buradaki sığınma talebi ise Rusya Parlamentosu'nun alt kanadı Duma'da kabul edilse de karar üst yönetimden geri dönecekti. Terörist başının bu seferki rotası Roma'ydı. Burada sahte pasaport kullandığı gerekçesiyle önce tutuklanan sonra ise serbest bırakılıp bir villaya yerleştirilen Öcalan, Türkiye-İtalya ilişkilerinde açık bir krize neden olunca önce tekrar Rusya'ya sonra ise Yunanistan'a dönmek durumunda kalmıştı. Bu sırada iltica isteği, Belarus ve Hollanda tarafından da reddedilmişti. Nihayetinde yönünü Avrupa'dan Afrika'ya doğru çeviren Apo, Kenya'ya iniş yapacak ve uzun bir süre Yunanistan Büyükelçiliği himayesinde kalacaktı (Anadolu Ajansı, 14.02.2020).

4 Şubat 1999 günü CIA Ankara İstasyon Şefi, MİT Müsteşarı Şenkal Atasagun'dan randevu istemiş ve ikili, bu istek doğrultusunda bir görüşme gerçekleştirmişti. Washington'dan gelen haberler bir zarfın içinde Atasagun'a verildi. Atasagun zarfı açtığında Öcalan'ın yakalanması için a'dan z'ye hazırlanmış bir plan olduğunu gördü. Amerika, Türkiye ile Yunanistan arasındaki huzursuzluğun NATO'yu çatırdatmasından korkmuştu. Yardım teklifinin de ana nedeni buydu. Ancak Amerika'nın bu planı hemen devreye sokmak için tek şartı vardı. Öcalan, teslim alındıktan sonra infaz edilmeyecek ve adil bir mahkemede yargılanacaktı. MİT Müsteşarı, konuyu görüşmek üzere önce Başbakanlık'a ardından ise Çankaya'ya doğru yola koyulmuş; devletin en üst kanadından onay alarak ofisine geri dönmüştü. Hazırlıklar başlayabilirdi. Havalanan MİT uçağı, paketi Nairobi Havaalanı'nda teslim alacak ve geri gelecekti. Washington ve Yunanistan Büyükelçiliği arasındaki görüşmeler sıklaştıkça Öcalan'ın yanındaki PKK'li grup bir şeyler döndüğünü anlamış ve kendilerine hediye edilen silahlarla büyükelçilik içinde direnişe geçmişlerdi, binadan çıkmak istemiyorlardı. Bu direniş, Öcalan'ı ve destekçilerini binadan çıkarmak isteyen Yunan görevlilerinin 10-12 gününü almış; en sonunda devreye giren Kenya istihbaratı, Öcalan'a Hollanda'ya gönderileceğinin sözünü vererek grubu ikna etmeyi başarmıştı. Öcalan'ın içinde olduğu araç, havaalanına yaklaşınca kafileden ayrılmış; Apo, MİT'in hazırladığı ve günlerdir

orada bekleyen uçağın yanına götürülmüştü. Hollanda'ya gideceği ümidiyle uçağa yönelen Öcalan, kapıdan girer girmez MİT görevlilerinin üzerine çullanmasıyla neye uğradığını şaşırmişti. Yeni bir başlangıç diye bindiği uçak, onu yolun sonuna götürüyordu. Paket teslim alınmıştı ve uçaktan yansıyan ilk kamera görüntüleri bir görevlinin unutulmaz sözleriyle başlıyordu: *“Abdullah Öcalan, memlekete hoş geldin”*. Türkiye'nin bu film gibi operasyon sonrası duyacağı diğer önemli sözler ise Başbakan Ecevit'ten geliyordu: *“Bu sabaha karşı saat 03.00'ten itibaren bölücü terör örgütü PKK'nin başı Abdullah Öcalan, Türkiye'dedir”* (32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Nasıl Yakalandı?).

“İşte büyük Türkiye: ZAFER”. 16 Şubat günü, Hürriyet gazetesi Abdullah Öcalan'ın yakalandığını okuyucularına bu manşetle duyurmuştu (Hürriyet gazetesi, 16.02.1999). Dile kolay, 1978 yılından beri ülkeyi uğraştıran bir örgütün elebaşı, etkisiz hale getirilmişti. Abdullah Öcalan'ın, uçaktaki ilk sorgusunda *“Ben ülkemi severim. Annem de Türk'tü”, “Bir hizmet imkânım olursa yaparım”, “Türkiye'ye dönünce hizmet edeceğim. Fırsat verirsiniz, hizmet ederim. Bunları, halkın içinde konuşuyorum. Başka bir şey de konuşmam. Bir hizmet imkânım varsa, ben inanıyorum vardır, daha üst düzeydekilere de bildirirsek, ben hizmeti seve seve ederim. Ben hizmet edeceğim. Çok iyi edeceğim”, “...işkence etmediniz, benim içimden geliyor. Ama ben gerçekten söylüyorum. Türkiye'yi seviyorum. Ve Türk halkını da seviyorum. Onlar için iyi hizmet edeceğime inanıyorum. Fırsat verilirse yaparım”* ifadelerini kullanması oldukça dikkat çekiciydi. Nitekim Apo, 31 Mayıs günü başlayan ve yaklaşık 1 ay süren dava sürecinde de sorgusundakine benzer ifadelerle çokça yer verecekti (Hürriyet gazetesi, 16.02.1999; AP Archive, Turkey: Abdullah Öcalan's Trial Begins).

“Barış ve kardeşlik için yaşamam gerektiğini söyledim. Bu temelde savunmamı, mahkemenizde dile getirmeyi de yine tarihi bir görev biliyorum. Sayın saygıdeğer tüm şehit yakınları için kısa bir açıklama yapmak istiyorum. Kendilerinin yaşadığı üzüntü ve acıyı yürekten paylaşıyorum. Yine buradaki sorumluluk payımdan ötürü özür diliyorum kendilerinden. Ayrıca bir toplumsal yaradan kaynaklanan bu kanın durması için ve barış için elimden gelen her türlü çabayı göstereceğim sözünü

veriyorum”. Öcalan’ın savunmasından alınan bu kesit aslında tüm savunmanın özeti niteliğindeydi. İçi özürler ve pişmanlıklarla doldurulmuş bu müdafaa, en korktuğu kararın mahkeme tarafından alınmasına engel olmayacaktı. 29 Haziran’da sonuçlanan dava neticesinde Abdullah Öcalan, idam cezasına çarptırılmıştı. Karar, Yargıtay onayını beklerken Öcalan’ın avukatlarının AİHM’ye başvurması, konuyu uluslararası yargıya taşıyacaktı. AİHM, kısa süre içinde tedbir kararı vermiş ve böylece cezanın infazı için nihai kararının beklenmesini istemişti. İmralı-Avrupa hattında bunlar yaşanırken mahkeme kararının Ankara’daki etkisi ise iki temel düşünce üzerinden şekillenmekteydi. İdamdan sonraki süreç, ülkede bir iç karışıklık yaratıp çok fazla kan dökülmesine neden olabilirdi. Ayrıca Apo için kurulacak darağacı, AB hedefinin de o ipte sallanması demekti. Cevat Öneş’in sunduğu bir başka bakış açısına göreyse Öcalan’ı asmak demek, onu tarihten silinmeyecek bir kahraman yapmak ve Kürt sorununun çözümüne ket vurmamak demekti. İşte bu temel unsurlar, Öcalan’ın ölmesinden ziyade hayatta kalmasının ülke adına daha yararlı olacağı tezini kuvvetlendiriyordu. Ankara’da Öcalan’ın asılmaması yönünde bir kamuoyu oluşturma çabası o günlerde tam da böyle başlamıştı. Ancak Kasım 1999’da görülecekti ki siyaset ve yargı ayrı şeyler düşünüyordu. Yargıtay, idam cezasını onamıştı. Top artık nisan ayında seçilmiş yeni koalisyon hükümetindeydi. Ecevit, Yılmaz ve Bahçeli; ateşten gömleği o gün sırtlarına geçirmişti. Bu üç liderin toplantısından çıkan sonuç, AİHM’nin nihai kararının beklenmesi ve infazın bu doğrultuda gerçekleştirilmesi idi. Karar, oy çokluğuyla alınmıştı; Bahçeli; Ecevit ve Yılmaz’dan farklı düşünüyordu ve bu beş aylık koalisyon hükümeti, o gün o masada fiilen dağılmıştı. İdam cezası ise AB’nin görüşmelerin devam edebilmesi için kaldırılmasını şart koşması üzerine, 3 Ağustos 2002’de “savaş ve yakın savaş tehlikesi zamanında işlenmiş fiiller için ölüm cezası öngörülebileceği” istisnası şerh düşülerek yürürlükten kaldırılmış yerine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası uygulaması getirilmişti. Öcalan, idamdan işte böyle kurtulmuştu ancak Türk siyaseti, o günden sonra idamın geri getirilip getirilmeyeceği tartışmasını miting meydanlarından hiçbir zaman eksik etmeyecekti (32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Neden İdam Edilmedi?; BBC News Türkçe, 01.08.2018).

Öcalan, şubat ayında yakalanmış, davası ise sonucu ta 2002'ye kadar uzanan bir şekilde devam etmişti. Tabi bu süreç içinde hem ülke siyasetini hem de Kürt sorununu yakından ilgilendiren başka gelişmeler de yaşanmıştı. 1999 Ocak-Şubat tarihli PKK Kongresi, bunlardan biriydi. Öcalan yakalanmadan önce başlayan kongre ve sonrasındaki süreç, PKK'nin yeni politikasında atılan bir başka adım olmuştu. Örgütün yayın organlarından olan Özgür Politika dergisinde yayınlanan kongre sonuçları özetle şu şekildedir:

- PKK Genel Başkanlığına oy birliğiyle tekrar seçilen Abdullah Öcalan'a karşı uluslararası arenada yoğunlaşan girişimler, Apo'yu bir saf dışı bırakma faaliyeti olarak görülmüş ve "uluslararası komplo" olarak adlandırılmıştır.
- Anadolu Halk Kurtuluş Ordusu kurulmuştur. Bu orduyla beraber örgüt, saldırılarını başta Karadeniz ve Akdeniz olmak üzere Türkiye'nin farklı bölgelerine de taşımayı amaçlamıştır.
- Diplomatik faaliyetler yürüterek bölgede yeni ilişkiler kurmak, örgüt adına önemli görülmüştür.
- Başta Kürt gençleri olmak üzere; Kürt nüfusun yoğun olduğu metropollerdeki vatandaşlar ve yurtdışındaki Kürt kökenli bireyler, PKK saflarına davet edilmiştir (Eryılmaz, 2016: 60-61).

Örgüt, bu kararları sonrası saldırılarını 15 Şubat tarihinden sonra sıklaştırmaya başlayacaktı. Liderlerinin yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi eylemlerin tetikleyici nedeniydi. Art arda gelen bombalama ve kundaklama haberleri ülkede korkuya sebep olsa da bir süre sonra kesilecekti. Örgüt, Öcalan'ın dava sürecindeki konuşmaları ve çağrıları sonrası önce "Demokratik Cumhuriyet ve Barış Projesi" adında bir metinle siyasal mücadeleye yöneldiğini açıklayacak sonra ise eylül ayında bir kez daha silahlarını bırakacaktı (Bilgiç, 2011: 76).

Türkiye, 18 Nisan 1999 tarihinde ilginç bir seçim deneyimi yaşıyordu. Seçmen, hem vekillerini hem de belediye başkanlarını aynı gün seçecek, akşam ekranlarda iki ayrı seçimin sonucunu birden görecekti. Genel seçim sonuçları açıklandığında kazanan Ecevit olmuştu ancak tek başına seçilecek yeterliliğe ulaşamadığından ülke

için bir kez daha koalisyon yolu gözükmüştü. %22,2 oy oranına sahip “Karaoğlan”ı, %18 ile Bahçeli takip ediyordu. Barajı geçen diğer partiler ise Refah Partisi’nden sonra Recai Kutan önderliğinde kurulan Fazilet Partisi, Mesut Yılmaz’ın ANAP’ı ve Tansu Çiller’in DYP’si olacaktı. Doğu ve Güneydoğu’da ise seçimin galibi tartışmasız şekilde iki partiydi. Bölgedeki 23 ilden 11’ini HADEP, 5’ini ise FP kazanmıştı. Ancak HADEP yine seçim barajına takılmış ve kazandığı vekillikler diğer partiler arasında paylaşılmıştı. Bitlis’te HADEP’in ardından beşinci sırada gelen MHP’nin bu ilde vekil çıkarması bu durumun bir örneğiydi. 1999 seçimlerinde Bitlis’in dört vekili, dört parti arasında paylaşılmıştı. MHP’li İbrahim Halil Oral’la beraber Ankara’ya giden diğer isimler DYP’li Yahya Çevik, ANAP’lı Edip Safter Gaydalı ve FP’li Zeki Ergezen olacaktı. Seçimin sonunda kurulacak Türkiye’nin 57. Hükümeti’nin aktörleri ise DSP, MHP ve ANAP olacaktı (YSK, 1999 Genel Seçim Sonuçları; Yeni Şafak gazetesi, 1999 Genel Seçim Sonuçları, TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 303).

Aynı gün yapılan 1999 Yerel Seçimlerinde ülke geneli oy oranında FP, kazanılan belediye sayısında ise ANAP öndeydi. Yerel seçimlerde baraj sisteminin olmaması ise Doğu ve Güneydoğu illerinde etkisini göstermişti. Genel seçimlerde baraj altında kalan HADEP; Ağrı, Bingöl, Hakkari, Siirt, Van, Batman ve Diyarbakır belediyelerini; CHP ise Tunceli ve Gaziantep illerini kazanmıştı. Bu seçimler sonucunda HADEP’in Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığını kazanmasıyla kendini Kürt partisi olarak tanımlayan bir oluşum, Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk kez bir büyükşehir kazanıyordu. HADEP’ten sonra bölgenin en etkili partisi 5 il belediyesi (Erzurum, Erzincan, Malatya, Iğdır, Muş) kazanan MHP idi. FP ise Bitlis’le beraber Adıyaman, Elazığ ve Şanlıurfa illerini kazanmıştı. Bölgede geri kalan il belediyelerini ise ANAP (Şırnak, Kars), DSP (Ardahan, Kilis) ve DYP (Mardin) paylaşmıştı (İhlas Haber Ajansı, 1999 Yerel Seçim Sonuçları).

Yavaş yavaş 21. yüzyılın sonuna doğru gelinirken 1984 yılında başlayan PKK terörünün, ülkeye çıkardığı fatura da şekilleniyordu. Toprağa düşen vatan evlatlarının acısını tarif etmeye muktedir hiçbir sayı yoktu ama kamuoyuyla paylaşılmış önemli veriler vardı. ABD Demokrasi, İnsan Hakları ve Çalışma Bürosu tarafından her yıl

düzenli olarak hazırlanan “İnsan Hakları Uygulamalarına Dair Ülke Raporları” çalışmasına göre Türkiye, 1984-1999 arasında PKK teröründe 5882 güvenlik görevlisini ve 5424 sivil vatandaşını kaybetmişti. Buna karşın 25,139 PKK üyesi ölü olarak ele geçirilmişti (Country Reports On Human Rights Practices For 1999-Volume 2, 2000: 1917). Terörün insan kaybı yaratması bir yana ülkeye getirdiği büyük bir ekonomik zarar da mevcuttu. 15 yıllık süreçte 100 milyar doların üzerinde bir meblağ, PKK terörüne dur diyebilmek için güvenlik uygulamalarına aktarılmıştı. Şüphesiz 2000’li yıllara girdikten sonra yaşanacak iki büyük ekonomik krizde, önceki yıllarda savunma harcamalarına mecburen ayrılan yüksek bütçenin de payı vardı (Eryılmaz, 2016: 60-62; Keskin, 2018: 115).

1999’da PKK, Öcalan yakalanmadan önce ateşkes ilan etmiş ve bu hava, Öcalan’ın yakalandıktan bir süre sonra yaptığı çağrılarla daha da yumuşamıştı. Türkiye içindeki PKK militanları ya silah bırakarak güvenlik güçlerine teslim olmuştu ya da Kuzey Irak’a geçiş yapmıştı. 2002 yılında devlet yetkililerince yapılan açıklamada, ülke sınırları içinde eli silahlı 41 PKK üyesinin kaldığı belirtiliyordu. Ancak Kuzey Irak’a çekilen örgüt üyeleri, 2004 yılında tekrar ülke içinde şiddet hareketlerine girişecekti (Karaca, 2015: 50; Belli, 2015: 35).

Dünya artık yeni bir yüzyıla girmeye hazırlanıyordu. Milenyumun getirdiği heyecan had safhadaydı. İnsanlar, 31 Aralık 1999’dan 1 Ocak 2000’e geçildiği gibi pek çok şeyin değişeceğine inanıyordu. Uçan arabalar hayali, artık çok daha yakındı. Ancak heyecanın yanında onun kadar baskın yaşanan bir duygu daha vardı. Dünyanın azımsanamayacak bir kesimi, 2000 yılının kıyamet yılı olacağı düşüncesi içinde, büyük telaş yaşıyordu (Hürriyet gazetesi, 01.01.2000). 1 Ocak günü ne gökyüzünde uçan arabalar olacak ne de dünyanın sonu gelecekti. Dünya, her iki düşünce de haksız çıkmıştı. Ancak kıyametin kopacağı düşüncesine Türkiye’de gönül verenler o kadar da haksız değildi. Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri, ülkenin ekonomik kıyameti olacaktı.

Kürt sorunu, uzun yıllar sonra gündem dışında kalmıştı. Her geçen gün etkisini artıran siyasi ve ekonomik kriz ve bir yandan da devam eden AB süreci, ülkenin esas konularıydı. Gazetelerin en çok tanınan yüzü ne Ecevit ne Yılmaz ne Bahçeli ne de

herhangi bir siyasetçiydi. Haberlerin baş aktörü karikatürize enflasyon canavarı idi (Milliyet gazetesi, 24.02.2000). PKK ise yeni yıla yeni bir kongre ile girmişti. 2-23 Ocak tarihleri arasında Kandil Dağı'nda yapılan olağanüstü kongreden aynı olağanüstülükte bir sonuç çıkmıştı. PKK, silahlı mücadelenin sonlandığını ve bundan böyle haklarını siyasal zeminde arayacağını duyuruyordu. Örgütün cephe örgütlenmesi olan ERNK, alınan karar doğrultusunda yerini Demokratik Halk Birlikleri'ne (DHB) bırakmıştı. Aynı kongrede Öcalan, partinin genel başkanı seçilmiş ve yeni bir PKK amblemi belirlenmişti. Hedef artık “Bağımsız Kürdistan” olarak değil “Demokratik ülke, özgür parça” olarak nitelendiriliyordu. Tüm bu kararlar aslında Öcalan'ın çağrısı doğrultusunda “Demokratik Cumhuriyet Tezi” adı altında alınıyordu (Dernek, 2014: 92; Eryılmaz, 2016: 62). Keza örgüt, 2 yıl sonra düzenleyeceği diğer bir kongre ile KADEK (Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi) adını alacak ve sözde demokratik kurtuluş hedefine bir süre bu isim altında devam edecekti. 2002 yılında alınan karar doğrultusunda örgüt, koşullu bir şekilde siyasi zemine inmeyi planlıyordu. Abdullah Öcalan'ı da kapsayan genel bir af çıkarılması, idam cezasının yürürlükten kaldırılması, Kürt kimliği ve kültürünün tanınması ve Kürt halkına uygulanan baskının sona erdirilmesi KADEK'in öne sürdüğü şartlardı. 2-23 Ocak 2000 ve 4-10 Nisan 2002 tarihli iki ayrı kongrede silah bırakma kararı alan örgütün, bu konuda samimi olmadığı ise birkaç yıl sonra tekrar girişeceği eylemler sonrasında görülecekti (Bilgiç, 2011: 77-87).

PKK, Kandil'de siyasal arenaya girme kararını açıklarken Ankara'da ise bir siyasal parti, o arenadan çıkarılmıştı. Dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı Mustafa Bumin, 22 Haziran 2001 tarihinde yaptığı açıklamada Fazilet Partisi'nin kapatıldığı kararını kamuoyuna duyuruyordu. Sebep, partinin laikliğe aykırı faaliyetleri olarak gösterilmiş ve karar oy çokluğuyla alınmıştı (NTV Arşiv, 22.06.2001). Fazilet Partisi'nin son yıllarında yaşanan gelenekçiler-yenilikçiler ayrılığı ise FP'nin kapanmasından sonra iki yeni partinin kurulmasına vesile olacaktı. Gelenekçiler, Necmettin Erbakan önderliğinde Saadet Partisi çatısı altında toplanırken yenilikçiler ise Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde AK Parti'yi kurmuşlardı. Henüz 2000 yılının ilk ayında bile “*Herkes Kendi Yoluna*” başlığıyla gazetelere manşet olmaya başlayan bu yol ayrılığı, 2001 yazında resmiyete

dökülmüştü (Radikal gazetesi, 06.01.2000; Hürriyet gazetesi, 21.07.2001; Hürriyet gazetesi, 15.08.2001).

Yeni partiler kurulduktan yaklaşık bir yıl sonra, 15 Temmuz 2002 günü Başbakan Yardımcısı ve MHP lideri Devlet Bahçeli erken seçim çağrısında bulunmuştu. Bahçeli'nin *"Siyasi hayatımızda çok hızlı gelişmelerin yaşandığı çalkantılı bir dönemden geçilmektedir. Türkiye artık dönüşü olmayan bir erken seçim sürecine girmiştir... İçinde bulunduğumuz şartlar ve erken seçim sürecine girilmesini gerekli kılan gelişmeler kamuoyumuzca bilinmektedir. Türkiye'nin gündemine bilinçli olarak taşınan siyasi belirsizlik ve yönetim boşluğu tartışmaları giderek tırmandırılmış ve ekonomik ve siyasi istikrarı hedefleyen bir kampanya başlatılmıştır. Bunun amacının da böyle bir tehdit ve şantaj ortamında Türkiye'de siyaset kurumunu yeniden tanzim etmek olduğu anlaşılmıştır. Ortak hareket eden bir cephenin bu amaçla sahneye koymaya çalıştığı siyasi senaryolara, milletin hakemliğine gidilerek bir cevap verilmesi artık gerekli ve kaçınılmaz hale gelmiştir. Milliyetçi Hareket Partisi bu oyunu bozmuş ve seçimlerin 3 Kasım 2002 tarihinde yapılması için Türkiye Büyük Millet Meclisini 1 Eylül'de olağanüstü toplantıya çağırmıştır"* çıkışı, seçmenin aylar sonra bir kez daha sandık başında olacağının ilk sinyaliydi (mhp.org.tr, Genel Başkanımız Dr. Devlet Bahçeli'nin Erken Seçim Kararı İle İlgili Basın Açıklaması: 15.07.2002). Kasım 2002 seçimleri, bugünlerde siyasi tartışmalarda çokça duyar olduğumuz "dip dalga" teriminin en iyi örneklerinden biri olarak tarihe geçecekti (Ergin, Hürriyet gazetesi, 10.06.2011). Kasım 2002 seçimleri hem bir son hem de bir başlangıç olacaktı.

4.3. AK Partili Yıllar: 2002-2020 Arasına Kürt Sorunu Bağlamında Bir Bakış

Bugünlerde siyasi tartışmalarda çokça duyar olduğumuz "dip dalga" teriminin en iyi örneklerinden biri, şüphesiz ki 3 Kasım 2002 Genel Seçimleriydi. AK Parti'nin tabiri caizse sandıkları patlatarak seçimden birinci parti olarak çıkması bir yana, nice heybetli parti, baraj altında kalmıştı. Bir önceki dönemin iktidar üçlüsü DSP, MHP ve ANAP'la beraber DYP de meclise girememişti. Seçmenin kestiği ceza, oldukça ağır olmuştu. TBMM, yeni dönemde sadece AK Parti ve CHP sıralarından

oluşacaktı. Sonuç, kazanan için de kaybeden için de tam anlamıyla bir şoktu (Ergin, Hürriyet gazetesi, 10.06.2011).

2002 seçimleri, AK Parti'nin bugüne kadar girdiği tüm genel seçimlerdeki en düşük oy oranına ama bir yandan da en yüksek milletvekili sayısına şahitlik ediyordu. Meclisin iki partiden ibaret kalması bu durumun başlıca nedeniydi. %34,3 ile ipi göğüsleyen Erdoğan'ın partisi, 363 milletvekiline sahipken meclisin geri kalan sıralarını %19,4 oyuyla seçimin ikincisi olan CHP'nin 178 vekili ve 8 bağımsız isim dolduracaktı. 3 Kasım'da oluşan meclisi, seçim barajı sisteminin nasıl etkilediğine dair en iyi örnekler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriydi. Yöredeki 12 ilde DEHAP, 10 ilde AK Parti ve 1 ilde ise CHP birinci olmuştu. Ancak DEHAP'ın ülke genelinde aldığı %6,13 oy oranıyla baraj altında kalması, ipi göğüslediği illerdeki koltukların diğer partiler arasında paylaşılması demekti. Bitlis'in de içinde bulunduğu illerdeki 52 koltuğun 34'ünü AK Parti, 13'ünü CHP, 5'ini bağımsızlar kazanmıştı. AK Parti'nin adayları Abdurrahim Aksoy, Zeki Ergezen, Vahit Kiler ve bağımsız aday Edip Safer Gaydalı; Bitlis'in yeni dönemdeki temsilcileri olmuştu (YSK, 2002 Genel Seçim Sonuçları; Habertürk, 2002 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 379).

Seçim bitmişti ama tartışmaları hâlâ dinmemişti. Bir süre önce, Anayasa Mahkemesi Başkanvekili Haşim Kılıç, AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yıllar önce Siirt'te okuduğu bir şiir neticesinde 4 ay hapis cezasına çarptırıldığı dava nedeniyle aynı zamanda siyasi yasaklı olduğunu da beyan etmişti. Seçim öncesi kamuoyuyla paylaşılan bu karar, seçim sonrası Erdoğan ve partisi için ivedilikle çözülmesi gereken bir konu durumundaydı. Nitekim bu olay nedeniyle 58. Türkiye Hükümeti'ni başbakan sıfatıyla Abdullah Gül kuracak, beklenen çözüm ise meclisten çıkacaktı. Erdoğan'ın siyasi yasağı, AK Parti ve CHP oylarıyla kaldırılacak, Siirt'te yapılan ara seçimler sonrası Erdoğan önce Meclis'e girecek sonra ise Abdullah Gül'den başbakanlık koltuğunu devralacaktı. Bir dönem işte böyle başlıyordu (32. Gün Arşivi, Erdoğan Nasıl Başbakan Oldu?).

AK Parti, iktidara geldiği sırada Türkiye'nin dış politikasını yakından ilgilendiren yeni bir kriz gündemdeydi. ABD, Irak üzerine İkinci Körfez Harekâtı'na

hazırlanıyor ve Türkiye’den de destek bekliyordu. Yapılan hesaba göre bu destek, 1 Mart günü TBMM tarafından verilecekti. Ancak o gün oylanana “Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Yabancı Ülkelere Gönderilmesi ve Yabancı Silahlı Kuvvetlerin Türkiye’de Bulunması İçin Hükümete Yetki Verilmesine İlişkin Başbakanlık Tezkeresi”, 264 evet oyunda kalmış ve gerekli salt çoğunluk olan 268’e ulaşamamıştı. Bu durum başta ABD olmak üzere tüm NATO ülkelerinde bir şok yaratmıştı. Dönemin ABD Devlet Başkanı George W. Bush, yıllar sonra bu oylamayı kastederek Türkiye’nin ABD’yi yarı yolda bıraktığını söyleyecekti. ABD’de gerçekleşen 11 Eylül 2001 saldırılarından doğrudan etkilenmeyen Türkiye, o günün yarattığı gergin siyasi iklimden payına düşeni sonrasında almış gözükmüyordu (Gökçe, 2006: 4-5; Habertürk, 12.02.2013). Abdullah Gül başkanlığındaki hükümet tarafından kabul edilmeyen tezkere, 19 Mart günü, Recep Tayyip Erdoğan başkanlığındaki yeni hükümet tarafından kısmi bir şekilde kabul edilecekti. ABD’ye sadece hava sahasını kullanma izni veren ve TSK’nin Kuzey Irak’a girmesine dair herhangi bir madde içermeyen bu tezkere, hükümet içindeki 1 Mart muhaliflerini bu sefer ikna etmişti. 19 Mart Tezkeresi, 332 evet ile kabul edilse de ABD, Irak lideri Saddam Hüseyin’in devrildiği savaş sonunda martın 19’unu değil 1’ini hatırlamayı seçecek ve bölgede Türkiye’nin elini zora sokacak, PKK’yi ise güçlendirecek kararlara imza atacaktı (Milliyet gazetesi, 21.03.2003; Kıymaz, 2010: 28).

AK Parti, henüz kurulma aşamasındayken Kürt sorununun üzerinde özel olarak durmasıyla ve meseleye, parti programında yer vermiş olmasıyla oldukça dikkat çekiyordu. Programda, “Doğu ve Güneydoğu” başlığı altında ele alınan konunun, öncelikle kabul edilmesi gereken bir Türkiye gerçeği olduğuna vurgu yapılıyordu: *“Kimimizin Güneydoğu, kimimizin Kürt, kimimizin terör sorunu dediğimiz olay maalesef Türkiye’nin bir gerçeğidir. Partimiz, bu sorunun toplum hayatımızda neden olduğu olumsuzlukların bilinciyle bölge halkının mutluluğunu, refahını, hak ve özgürlüklerini gözeterek, Türkiye’nin bütünlüğü ve üniter devlet yapısıyla birlikte bölgeyi tehdit eden terörün önlenmesinde zaaf yaratmayacak bir şekilde; kalıcı, tüm toplumun duyarlılıklarına saygılı, etkili ve sorunları kökünden çözmeye yönelik bir politika izleyecektir”* (Yayman, 2016: 447).

Programa göre AK Parti, bölgenin demokratik hususlarda geri kalmışlığını düzeltmek için yöre özelinde bir çalışma içine girmeyecekti çünkü genel demokratikleşme planının hayata geçirilmesi durumunda böyle bir uygulamaya gerek kalmayacaktı. Demokratikleşme planı kapsamında başlangıç olarak bölgedeki farklı kültürler birer zenginlik olarak görülecek ve ülkede resmi dil ve eğitim dili Türkçe olmak üzere, toplum içinde konuşulan ve Türkçe haricinde kalan diğer dillerin yayın yapma dâhil kültürel gelişimleri için gerekli adımlar atılacaktı. Ayrıca devletine sadakatle bağlı bölge halkının refahı ve mutluluğuna zeval vermeyecek biçimde terör konusu da sıkı bir şekilde ele alınacak ve o güne kadar binlerce insanımızın hayatına mal olmuş bu dış destekli bela kökünden kazınacaktı. Bölge sadece demokratik haklar ve özgürlükler anlamında geri kalmamış, terör sonrası dönemde ekonomik anlamda büyük sefalet içine düşmüştü. Hizmetlerin yetersizliği, işsizlik, fakirlik ve baskı; terörün beslendiği başlıca kaynaklardı. Bu nedenle başta terör mağdurları olmak üzere tüm halkın toparlanabilmesi için bölgeye ekonomik yatırımlar yapılacak, Doğu ve Güneydoğu'daki istihdam oranı artırılacaktı. Ekonomik destek, sorunun çözülmesi adına şüphesiz oldukça önemli bir yer teşkil ediyordu ancak en önemli adım bu değildi. Bu sorunun ve ülkedeki birçok sorunun çözümü ancak ve ancak demokratik hukuk devleti ilkesi çerçevesinde çözülebilirdi (AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002: 28-30).

30 Kasım günü, çiçeği burnunda iktidar ilk icraatlarından biriyle dikkatleri üzerine çekmişti. 1978'de sıkıyönetim olarak başlayıp 1987'de OHAL uygulamasına dönüşen; ilk günden bugüne tam 46 kez uzatılan ve son olarak sadece Diyarbakır ve Şırnak illerinde uygulanan Doğu ve Güneydoğu'ya özel yönetim anlayışı resmen kaldırılmıştı. Bölgede olağan bir hale bürünmüş OHAL uygulamasının kaldırılması önce şaşkınlıkla sonra ise sevinçle karşılanmıştı. Bu, bir devrin sonu demekti. (Hürriyet gazetesi, 30.11.2002).

Kürt halkını sevindiren yenilikler sadece OHAL'in kaldırılmasıyla da sınırlı değildi. AB'ye uyum sürecinin beraberinde getirdikleri Kürtler için büyük önem taşıyordu. O dönemde, farklı dillerde radyo-televizyon yayını yapılabilmesi kararının hayata geçirilmesi bu sürecin getirilerine iyi bir örnekti. Ayrıca derneklerin faaliyet

alanlarının genişletilmesi ve resmi yazışmalarda istedikleri herhangi bir dili kullanabilmelerinin önünün açılması ve Kürtçe eğitimi veren kursların kurulmasına izin verilmesi dönemin büyük revizyonlarındandı. Yürürlüğe konan yasalar ise ilk meyvelerini bir süre sonra verecekti. 9 Haziran 2004 günü, Radyo 1, sabah saat 06.10'da ilk Kürtçe yayını yapacak; ilk Kürtçe eğitim kursu ise 2003 yılında Batman'da açılacak, bu kursu sırasıyla Şanlıurfa, Mardin, Diyarbakır ve İstanbul'da açılan kurslar izleyecekti. Tüm bunların yanında siyasi partileri kapatmanın zorlaştırılması, işkence ve kötü muameleyi ortadan kaldırmak ve tutuklu ve hükümlülerin şartlarını iyileştirmek için yeni düzenlemeler yoluna gidilmesi AB İlerleme Raporlarına da olumlu biçimde yansyacaktı (Çift, 2018: 82; NTV Arşiv, 09.06.2004; BBC Turkish, 27.09.2004).

AK Parti iktidara gelmeden 4 ay önce yürürlüğe konan Topluma Kazandırma Kanunu da esasen etkisini 2003 ve 2004 yıllarında göstermeye başlamıştı. Mevzubahis kanun, terör örgütü mensuplarını dağdan indirerek topluma kazandırmayı ve böylece huzur ve güven ortamı oluşturmayı amaçlıyordu. Doğrudan bir suça karışmamış ve terör örgütü mensuplarına erzak, barınak, cephane veya herhangi bir yolla yardım etmiş isimler bu yasa kapsamına alınmıştı (Topluma Kazandırma Kanunu, 29.07.2003: Madde 1-2). 2008 yılında MHP Grup Başkanvekili ve Mersin Milletvekili Mehmet Şandır'ın bugüne kadar kaç örgüt üyesinin bu kanundan yararlandığına dair soru önergesini cevaplayan dönemin Adalet Bakanı Mehmet Ali Şahin, 2003-2007 arasında 291'i cezaevinde olmak üzere toplam 300 PKK'linin başvuru yaptığını belirtiyordu. Açıkçası bu sayılar adı geçen kanunun beklenen etkiyi yaratamadığını gösteriyordu (Hürriyet gazetesi, 29.04.2008).

7 Mayıs 2004 tarihinde idam cezasındaki son istisna da kaldırılmıştı. Böylelikle darağacı, tamamen tarihin tozlu sayfalarına karışmıştı (BBC News Türkçe, 01.08.2018). Yıl ortasındaki bir diğer gelişme ise Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması olmuştu. Haziran ayında kaldırılan bu mahkemelerin baktığı 1991 tarihli 3713 sayılı yasa kapsamındaki terörle mücadele suçları, OHAL bölgelerinde bu uygulamanın ilanına neden olan cürümler vb. olaylardan ileri gelen davalar, Ağır Ceza Mahkemesi kapsamına alınmıştı (ab.gov.tr., 04.07.2007).

2004'ün bir diğer önemli gelişmesi ise PKK'nin bir kez daha ilan ettiği ateşkesi sonlandırması olacaktı. AK Parti Hükümeti'nin Kürt sorununa karşı duyarsızlığı, Abdullah Öcalan'ın İmralı Cezaevi'ndeki yaşam koşulları ve TSK'nin artan sınır ötesi operasyonları bu durumun bahanesiydi. Yaklaşık 5 yıllık aradan sonra Haziran 2004'te eylemlerine tekrar başlayan örgütün, bir sonraki ateşkes ilanı ise 1 Ekim 2006'da duyurulacaktı (Anadolu Ajansı, 10.10.2015).

Irak'ın işgali, bu yıl da dış politikanın en önemli gündem maddesiydi. Bu konu sadece işgal edeni ve edileni değil başta Orta Doğu olmak üzere tüm dünyayı ilgilendiriyordu. O kadar ki Irak'ta yaşananlar Türkiye-Suriye ilişkilerini etkiler olmuştu. Mart 2004'te Suriye'de Kürt kökenli vatandaşların ağırlıklı yaşadığı Kamışlı kentinde bir futbol maçı sonrası yaşanan patlama, ülkede Kürt-Arap çatışmalarına neden olacaktı. Resmi rakamlara göre 52 kişinin hayatını kaybettiği kargaşa sonrası, o güne kadar Adana Protokolü'nü uygulamada esnek davranan Suriye, PKK'ye karşı hareketlenmişti. Suriye, 2003-2007 arasında Türkiye'ye en çok PKK militanı teslim eden ülke olacak, 2005 PKK Bingöl saldırısını resmen kınayacaktı. İki ülke, uzun yıllar boyunca terör örgütüne karşı gerek ortak operasyonlar yapacak gerekse birbirlerinin operasyonlarını devlet erkânlarınca sözlü veya yazılı olarak destekleyecekti (Eryılmaz, 2016: 98-99; Hürriyet gazetesi, 14.03.2004).

Komşularla ilişkilerin Kürt sorunu üzerinden belirlendiği aylarda, Baskın Oran tarafından konu hakkında hazırlanmış bir rapor ise iç siyaseti hareketlendiriyordu. "Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Raporu", özellikle üst kimliği belirtirken Türk ifadesi yerine Türkiyelilik kavramını önermesiyle öne çıkıyordu. Rapora göre, Türk sözcüğü, etnik kimliğin baskın olduğu bir ifadeydi. Türkiyelilik kavramı ise ülke içindeki tüm farklılıkları kapsayan en iyi tercihti. Demokrasi ve azınlık hakları terimleri üzerinde ziyadesiyle duran rapor, Türkiye'nin azınlık politikasının Lozan'dan bu yana hâlâ iyileşmediğine hatta 1982 Anayasası ile beraber daha da kötüye giden bir tablo çizdiğine dikkat çekmişti. 1982 Anayasası'nın 3. madde 1. fıkrasında yer alan "*Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçe'dir*" ifadesi, raporda belirli bakımlardan eleştirilmişti. Buna göre, Batı

toplumlarında aslolan devletin, ülkesiyle bütün olmasıydı. Devleti, milletiyle bütünleştirmek farklı kültürel grupları yok saymak demekti. Ayrıca aynı maddede devletin dilinin Türkçe olarak belirtilmesi de dışlayıcı bir ifade örneğiydi. “Resmi dil” ile “devletin dili” kavramları birbirinden farklı şeylerdi ve herhangi bir dilin, ülke sınırları içinde resmi dil olması kabul edilebilirdi. Ancak bir dilin, devletin dili olması, ana dili o belirtilen dil olmayan vatandaşların hayatın her alanında zorlanmasına neden olacaktı. AB yolunda ilerleyen bir ülkenin 21. yüzyılda azınlık kavramını sadece dini temelli bir yaklaşımla ele alması ve başta anayasa olmak üzere Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanunu, Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu, Dernekler Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu gibi farklı kanunlarda yer alan bu dikte edici söylemi kullanmaya devam etmesi, ülkenin dış ilişkilerinde hanesine eksi puan yazılması demekti; bu alanda mutlak bir değişim gerekliydi. Avrupa Birliği’ne girmek isteyen Türkiye, bazı reformları er ya da geç hayata geçirmek zorundaydı ve bu değişiklikleri bir zorlamaya gerek kalmadan hayata geçirmenin uluslararası arenada iyi bir algı yaratacağı açıktı. Oran’a göre Türkiye, Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri uygulanagelen “homojen ulus” idealinden vazgeçip azınlıkları tanıyarak ivedilikle “çokkültürlü” bir yapıya evrilmeliydi. Yeni çağın demokratik ve özgürlükçü anlayışı bunu gerektiriyordu ve son yıllarda İngiltere, İspanya ve Belçika bu yola girmiş, olumlu neticeler almaya başlamıştı. Türkiye’nin bu yolu izlemesi gerektiği, örneklerden bile rahatlıkla görülebiliyordu (ab.gov.tr, 04.07.2007; Çeliktürk, 2011: 169-175).

2004 yılı bir de yerel seçime tanıklık etmişti. 28 Mart günü yapılan seçimlerin galibi iktidar partisi olmuştu. %40,2 oy alan AK Parti’yi, %20,7 ile CHP takip ediyordu. Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki dağılıma bakıldığında ise öne yine AK Parti çıkıyordu. İki bölgedeki Bitlis dâhil toplam 15 il belediyesini kazanan iktidarı, seçime SHP çatısı altında giren SHP-DEHAP ittifakı 5 il belediyesiyle takip ediyordu. Geriye kalan 3 ili ise CHP, MHP ve DYP paylaşmıştı (YSK, 2004 Yerel Seçim Sonuçları; İhlas Haber Ajansı, 2004 Yerel Seçimleri).

PKK, 2003-2005 yılları arasında büyük bir yaprak dökümü yaşamıştı. Örgütün binlerce militanı örgütten ayrılarak ya Avrupa’ya yerleşmiş ya da yeni bir çatı altında

toplanmıştı. Bu dalgalı süreç, PKK'nin art arda kongreler düzenlemesine neden olmuştu. Örgütte KADEK'ten sonra art arda isim değişikliğine gidiliyordu. Abdullah Öcalan'ın, "Kürdistan Demokratik Konfederasyonu" kurma tezi üzerine 2003'te Kongra-Gel (Halk Kongresi) ismini alan örgüt, 2005'te KKK (Kürdistan Demokratik Konfederalizmi), 2007'de ise KCK (Kürdistan Halklar Topluluğu) olarak anılacaktı. Emniyet Genel Müdürlüğü, bundan böyle bu örgütü resmi kayıtlarda PKK-KCK diye rapor edecekti (Dernek, 2014: 94; Sabah gazetesi, 30.11.2011).

2005 yılında aralarında Adalet Ağaoğlu, Ahmet Hakan, Akın Birdal, Ayhan Bilgen, Ece Temelkuran, Elif Şafak, Ertuğrul Kürkçü, Halil Ergün, Hayri Kozanoğlu, Hrant Dink, İbrahim Kaboğlu, Mehmet Ali Alabora, Mehmet Bekaroğlu, Murat Belge, Müjde Ar, Nevzat Çelik, Nihal Bengisu Karaca, Oral Çalışlar, Orhan Pamuk, Osman Kavala, Sezai Temelli ve Ufuk Uras'ın da bulunduğu kamuoyunca tanınan 150 isim PKK'nin silah bırakmasını istedikleri bir bildiri yayınlamıştı. *"Son günlerde yoğunlaşan çatışma ortamından derin kaygı duyuyoruz. 15 yıl süren ve 30 bini aşkın insanımızın kaybına yol açan, taraflarca 'düşük yoğunlukta çatışma' veya 'kirli savaş' olarak adlandırılan dönemin acıları, milyonlarca insanımızı derinden yaraladı. Artık insanlarımız ölmesin. Barış içinde adil bir yaşam sürelim. PKK'nin silahlı eylemlerine derhal ve ön koşulsuz son vermesini istiyoruz. Hükümetin kalıcı barışın sağlanması ve herkesin demokratik hayata katılabilmesi için gerekli yasal düzenlemeleri gerçekleştirmelerini de talep ediyoruz"* ifadelerini içeren bildiri, dikkatleri tekrar Kürt sorununa çekmişti (Milliyet gazetesi, 16.06.2005). Konu hakkındaki asıl önemli açıklamayı ise aynı yıl içinde Başbakan Erdoğan yapacaktı.

12 Ağustos 2005 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Diyarbakır'da Toplu Konut İdaresi Anahtar Teslim Töreni'nde yaptığı açıklamayla Kürt sorununa devlet nazarında yeni bir bakış açısı getiriyordu. *"Bunu Diyarbakır'da bundan önce yaptığımız gerek 3 Kasım seçimlerinde gerek daha sonra açıklamıştım. Şimdi yine vurguluyorum, Türkiye ne kadar Ankara ise İstanbul ise ne kadar Konya, Samsun, Erzurum ise o kadar da Diyarbakır'dır. Bunu böyle biliniz. Bu ülkenin her yerinin kokusu, rengi, sesi, musikisi, farklı bir lezzete sahiptir; bunu böyle bilmenizi istiyorum... Her ülkede geçmişte hatalar yapılmıştır. Her ülke geçmişinde zor günler*

yaşamıştır. Türkiye gibi büyük bir devlet ve güçlü ülkede pek çok zorluğun harmanından geçerek bugünlere geldik. O nedenle geçmişte yapılan hataları yok saymak büyük devletlere asla yakışmaz. Büyük devlet, güçlü millet kendisi ile yüzleşerek, hatalarını ve günahlarını masaya yatırarak geleceğe yürüme güvenine sahip millet ve devlettir. İktidarımız bu bilinçle ülkede hizmete soyunmuştur. Ben milletimin ve devletimin öz güvenine, tarih bilincine ve coğrafya şuuruna inanan bir kadronun başbakanı olarak huzurunuzdayım. Şuna inanıyorum geçmişle yüzleşerek geleceğe yürürken geçmişin davaları ile geleceği ipotek altına almamak mümkündür. Çünkü gelecek, aydınlık yarınlarla doludur. Ben bir şiir okudum diye cezaevinde yattığım günlerde milletime şu mesajı göndermiştim, 'asla ve asla devlete kızgın ve küskün değilim. Bu devlet, bu bayrak, bu vatan hepimizindir' demiştim. Bir gün gelir bu hatalar düzelir... O nedenle bayrağımızın dalgalandığı her yerde herkesin birinci sınıf vatandaş olması, ülkemizde özgürlüklerin tam hâkim olması, hukuk devletinin bu coğrafyada misafir değil, mülk sahibi olması ve çocuklarımızın geleceğe umutla bakması benim ve arkadaşlarımın aşkı, sevdası ve rüyasıdır. İlla her soruna bir ad koymak da gerekmez. Çünkü sorunlar hepimizindir. Ama illa 'ad koyalım' diyorsanız Kürt sorunu bu milletin bir parçasının değil, hepsinin sorunudur. Benim de sorunumdur. Sorunların parça parça adresi olmaz. Bütün sorunlar Türk olsun, Kürt olsun, Çerkez olsun, Abaza olsun, Laz olsun bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ortak sorunudur. Çünkü güneş herkesi ısıtır, çünkü yağmur herkes için rahmettir. Çünkü herkes aynı toprağın insanıdır, insanıyız, millet olmak işte budur. Bu sebeple 'Kürt sorunu ne olacak?' diyenlere diyorum ki bu ülkenin başbakanı olarak o sorun herkesten önce benim sorunumdur. Bu memleketin başka bir meselesini de bana soracak olsalar onlara da şunu derim, o mesele de herkesten önce benim meselemdir. Biz büyük bir devletiz ve millet olarak bu ülkeyi kuranların bize miras bıraktığı temel prensipler ve cumhuriyet ilkesi, Anayasal düzen dâhilinde her sorunu daha çok demokrasi daha çok vatandaşlık hukuku daha çok refahla çözeceğiz, bu anlayışla çözüyoruz ve çözeceğiz de..." sözlerini sarf eden Erdoğan, aynı törende Cahit Sıtkı Tarancı'nın "Memleket İsterim" şiirini de seslendirmişti. Başbakan'ın bu konuşması ulusal siyasette ziyadesiyle ses getirmişti. Diyarbakır Yenışehir Belediye Başkanı DEHAP'lı Fırat Anlı, konuşmayı olumlu bulduklarını ve ihtiyatlı bir iyimserlik içinde olduklarını dile getirmişti. Keza dönemin Diyarbakır

Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir de Başbakan'ın önce aydınlarla görüşmesi ve sonra da Diyarbakır'da bu ifadeleri dile getirmesi sonrası bir umut ışığı doğduğunu söylemişti. Görülüyordu ki devlet kanadından yapılan özeleştirisi, sorunun çözümü noktasında yeni bir kapı açmıştı (Hürriyet gazetesi, 12.08.2005; BBC Turkish, 12.08.2005).

2005 yılı biterken, bir parti kapanıyor, bir diğeri kuruluyordu. 24 Ekim 1997 günü kurulan Demokratik Halk Partisi, 19 Kasım 2005'te yeni bir partiye katılmak amacıyla kendisini feshetmişti. Bu parti, Demokratik Toplum Partisi'ydi. 9 Kasım 2005 günü kurulan DTP, getirdiği yenilikle Türk siyasi tarihinde de yeni bir sayfa açmıştı. DTP, Türkiye'de eş başkanlık sistemini hayata geçiren ilk partiydi. Ahmet Türk ve Aysel Tuğluk eliyle yürütülen parti eş başkanlığı süreci, bir süre sonra Yüksek Seçim Kurulu'ndan veto yiyecek ve bu alanda kanuni düzenleme yapılana kadar genel başkanlık görevini Ahmet Türk üstlenecekti (NTV, 08.12.2009).

DTP, esasen Demokratik Toplum Hareketi olarak tanınan bir oluşumun partiye dönüşmesi sonrası ortaya çıkmıştı. Bir toplum hareketinden doğan parti, ilk günlerinde önceki Kürt partilerinden ayrı bir yerde olduğunu ve etnik temelli bir yapısının olmadığını beyan ediyordu. Nitekim delege seçimlerinde de buna özen gösteriliyor, temsilciler Türk-Kürt ayrımı olmadan seçiliyordu. İmralı, sorunun çözümünde anahtar unsur olarak görülse de parti kongreleri ve toplantılarında PKK ve Abdullah Öcalan'ı yüceltici emarelere rastlanmıyordu. Partinin bu duruşu karşısında devlet yetkilileri de oldukça şaşkındı (Birand, Milliyet gazetesi, 23.06.2005). DTP, izlediği bu siyasetin halk nazarında ne kadar etkili olduğunu görmek içinse 2007 seçimlerini bekleyecekti.

Ancak siyasi zeminde oluşan müzakere ve diyalog odaklı çözüm yöntemine, bir kez daha ateşlenen silahlar ket vuracaktı. Eli kanlı terör örgütü, 13 Eylül 2006 günü Diyarbakır şehir merkezinde termos içine yerleştirilmiş patlayıcı düzeneğin patlatılması sonucu 7'si çocuk 10 kişinin ölümüne, 16 kişinin ise yaralanmasına neden olmuştu. Olayın zanlıları bir süre sonra ortaya çıkarılmış ve tutuklanarak mahkeme karşısına çıkarılmıştı. Saldırıda ölen ve yaralananların yakınlarının da bulunduğu duruşmada savcı, iki tutukludan birine 11 kez ağırlaştırılmış müebbet ve

625 yıl hapis cezası isterken diğer tutuklu için 845 yıl istemişti (Habertürk, 13.10.2011).

Sorunun çözümünde askeri kanat da siyasi kanat da bir parça eksik kalıyordu. Yıllardır görülen bu gerçek artık bu kesimler tarafından da dile getiriliyordu. Bu nedenle 2006 yılından sonra devlet, sorunun çözümünde farklı bir kurumunu öne çıkarmayı deneyecekti. Milli İstihbarat Teşkilatı, sorunun çözümünde devletin yeni öznesiydi. MİT'in inisiyatifine geçen sorun, "Çözüm Süreci"ne giden yolda ilk adımdı (Karaca, 2015: 129).

2006'daki bir diğer önemli gelişme, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün hazırladığı "Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması" adındaki çalışmaydı. Rapora göre 1986-2005 yılları arasında sadece 14 ilde, 953.680 ila 1.201.200 vatandaş, güvenlik nedenli durumlardan ötürü yurdundan göç etmişti. Bu nüfus hareketinin %80'i kırsal, %20'si ise kent çıkışlıydı. Ayrıca kırsaldaki bu büyük göç dalgasının %61,3'ü terörün tavan yaptığı yıllar olan 1991-1995 aralığında gerçekleşmişti (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 61-62). Bu sayılar bile bölge halkının terör belasından ne derece etkilendiğini kanıtlar nitelikteydi.

PKK'nin silah bırakması, bölgede sosyoekonomik yatırımlara girişilmesi, yeni anayasal düzenlemeler aracılığıyla bireysel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınması. Sayılan bu üç hedef, AK Parti'nin Kürt sorununun çözümü adına çizdiği rotanın üç ana basamağıydı. Önce terör sorunu halledilecek, sonra yıllar yılı geri kalmış bölge kalkındırılacak ve nihayetinde Kürtlere bekledikleri kültürel ve kimliksel haklar tanınacaktı. Sorunun çözümü bu formülde yatıyordu. Çözümün ilk ayağını gerçekleştirmek yani terörün üzerine gitmek içinse 2006 Temmuz'unda ABD ve Irak ile görüşülerek iş birliği ihtimali masaya yatırılmıştı. Bu durumdan rahatsız olan PKK, 2007 itibarıyla tekrar kanlı saldırılara girişecekti. 4 Haziran günü Tunceli Pülümür karakol baskınında 7, 21 Ekim günü ise Yüksekova ilçesi Dağlıca köyünde köprü'nün havaya uçurulması ve sonrasında çıkan çatışma neticesinde 12 askerimiz şehit olmuştu. Erdoğan-Bush görüşmesinden çıkan teröre karşı ortak tutum vurgusu ve Türkiye-Irak arasında imzalanan "Terörizmle Mücadele Anlaşması", 21 Şubat

2008 tarihinde Kuzey Irak’a düzenlenen Güneş Harekâtı’nın ilk adımlarıydı. Terör örgütüne büyük darbe indiren bu hava destekli kara operasyonu, adını 8 Ekim 2007 günü Şırnak’ın Gabar Dağı’nda PKK saldırısında şehit düşen Piyade Onbaşı Kasım Aksoy’un 3 yaşındaki kızından alması nedeniyle manevi bir değere de sahipti (Kıymaz, 2010: 30-32; Hürriyet gazetesi, 20.10.2011; CNN Türk, 22.01.2018).

2007 yılının ilk ayı, Kürt sorununa dair yeni bir konferansa tanıklık ediyordu. 13-14 Ocak tarihleri arasında Ankara Hotel İçkale’de “Türkiye Barışını Arıyor” adıyla düzenlenen toplantıya; bilim, siyaset ve sanat dünyasından pek çok isim katılmıştı. Kürt sorunu ile terör sorununun bir tutulmaktan vazgeçilmesi, Kürtlere siyaset arenasında daha fazla alan açılması, tüm vatandaşlara hukuksal anlamda daha fazla özgürlük tanınması konferans boyunca üzerinde durulan konulardandı. *“Cumhuriyet kurulurken ıskalanan barışı, yeni bir yüzyılın başında ıskalamayacağız”* söylemiyle sonuçlanan konferans, övgü aldığı kadar yergiyle de karşılaşmıştı (Çift, 2018: 89; İnce, Hürriyet gazetesi, 27.01.2007).

Temmuz ise bir kez daha sandık demekti. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin büyük yaygara kopardığı ortam sonrası iktidar, erken seçim kararı almıştı. 22 Temmuz sabahı kurulan sandıklar, akşam açıldığında sevinen yine AK Parti olacaktı; Türkiye haritası bir kez daha sarıya, AK Parti sarısına bürünmüştü. İktidar partisi, bir önceki seçime göre oy oranını %12,3 artırarak %46,6’ya ulaşmıştı. CHP ise %1,5’lik artışla %20 bandını aşmıştı. Ancak iki parti de oy oranını artırmasına rağmen AK Parti’den 22, CHP’den ise 66 koltuk eksilmişti. Bunun nedeni bir önceki döneme göre meclisin, bu iki parti dışında iki ayrı gruptan daha oluşmasıydı. 2002’de baraj altında kalan MHP, %14,3 ile 5 yıl aradan sonra bir kez daha meclisteydi. Ayrıca seçim barajı korkusu nedeniyle seçime bağımsız olarak giren DTP tandanslı “Bin Umut Adayları” da yeni dönemde 22 vekille temsil edilecekti. Doğu ve Güneydoğu’da, AK Parti tam 17 ilde ipi göğüslemiş; geriye kalan Diyarbakır, Hakkari, Şırnak, Tunceli, Muş ve Iğdır illerinde ise bağımsız adaylar ilk sırayı almıştı. Bitlis’te 4 koltuktan 3’ü AK Parti’nin, 1’i bağımsızların olmuştu. Zeki Ergezen (AK Parti), Vahit Kiler (AK Parti), Cemal Taşar (AK Parti) ve Mehmet Nezir Karabaş (Bağımsız); Bitlis’in TBMM çatısı altındaki yeni temsilcileriydi

(YSK, 2007 Genel Seçim Sonuçları; Habertürk, 2007 Genel Seçim Sonuçları; TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 355).

Temmuz seçimlerinden bir ay sonra Abdullah Gül, Türkiye'nin 11. cumhurbaşkanı olmuştu. Gül'ün cumhurbaşkanlığının önemli noktalarından biri onun, meclis oyuyla seçilen son cumhurbaşkanı olmasıydı. Türkiye, Ekim 2007'de bu sefer bir halk oylaması için sandığa gidecek ve %69,1 ile cumhurbaşkanını halkın seçmesine ve milletvekillerinin görev süresinin 5 yıldan 4 yıla düşürülmesine karar verecekti. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde referandum sonucunda “hayır” çıkan tek il Tunceli idi. Bitlis gibi pek çok ilde ise “evet” oyu, %90'ı geçkin durumdaydı (Yeni Şafak gazetesi, 2007 Referandum Sonuçları).

Cumhuriyet'in 60. Hükümeti'nin gündeminde, Kürt sorunu oldukça önemli bir yer tutuyordu. Kürtçe yayın olanağının genişletilmesi, hayata geçirilen ilk reformlardandı. Buna göre hem TRT'nin hem de özel kanalların, farklı dil ve lehçelerde yayın yapma konusunda önleri açılmıştı (Çift, 2018: 91). Kürtlere verilen kültürel haklar bir yana, terörle mücadele de tüm hızıyla devam ediyordu. 17 Ekim 2007'de sınır ötesi operasyonlar için hükümete yetki veren tezkere, 2008 Ekim'inde uzatılacaktı. Tezkere kararının uzatılmasına neden olan olay ise PKK'nin 4 Ekim günü gerçekleştirdiği Aktütün Karakolu saldırısıydı. PKK'li grubun baskını sonrası 17 askerimizin şehit düştüğü Aktütün Karakolu, 1992 yılından beridir 5. kez PKK'nin hedefi oluyordu. Tüm bu saldırılarda Türkiye, 44 vatan evladını yitirmişti (Karakoç, 2009: 85; Hürriyet gazetesi, 05.10.2008).

2007 yılı bitmeden yaşanan bir diğer önemli olay ise Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının, DTP'ye kapatma davası açmasıydı. Sebep, “partinin; devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü aleyhine eylemlerin odağı haline gelmesi” şeklinde belirtilmişti. 18 Ocak 2006 günü Diyarbakır'da gerçekleştirilen parti toplantısı, 23 Nisan 2006 günü gerçekleştirilen DTP Nusaybin İlçe Teşkilat binasının açılış töreni, 16 Mayıs 2006 günü gerçekleştirilen DTP Batman İl Başkanlığı 1. Olağan Genel Kurul Toplantısı, 1 Eylül 2006 günü gerçekleştirilen “1 Eylül Dünya Barış Günü” etkinliği, 11 Aralık 2006'da Doğubayazıt'ta gerçekleştirilen açık hava toplantısı, 12 Aralık 2006 günü İstanbul'da gerçekleştirilen DTP Gençlik Meclisi Birinci Olağan

Kongresi, 21 Mart 2007 günü gerçekleştirilen Mersin mitingi, 18 Temmuz 2007 günü gerçekleştirilen Diyarbakır mitingi ve 19 Temmuz 2007 günü gerçekleştirilen Bingöl mitingi dava dosyasında özellikle yer buluyordu. 2 yıldan fazla süren bu dava 11 Aralık 2009 günü, DTP'nin Anayasa Mahkemesi'nce kapatılması ve Ahmet Türk ve Aysel Tuğluk başta olmak üzere 37 DTP'linin 5 yıllık siyaset yasağına çarptırılmasıyla sonuçlanacaktı. Bu cezaya ilaveten Ahmet Türk ve Aysel Tuğluk'un vekillikleri de düşürülmüştü. Kapatılan partinin tüm malvarlığı da Hazine'ye aktarılmıştı (Hürriyet gazetesi, 31.12.2009; NTV, 11.12.2009).

2008 ise daha üçüncü gününde büyük bir terör saldırısına tanık olacaktı. Yer, Diyarbakır'dı. Park halindeki araca konulan bomba, askeri personel servisinin geçişi sırasında patlatılmıştı. İnfilak neticesinde 4'ü öğrenci, 5 vatandaşımız hayatını kaybederken 68 vatandaş yaralanmıştı (CNN Türk, 03.01.2008). 21 Mart'ta ise "hoş geldin bahar" deneceği düşünülen nevrüz kutlamaları, ülke çapında "hoş geldin kaos" gösterilerine dönüşmüştü. Van, Hakkari, Siirt, Adana, İzmir, İstanbul, Gebze ve Kocaeli göstericiler ile polislerin karşı karşıya geldiği noktalardan sadece birkaçıydı. Polislerin olayları yatıştıramadığı ve askerin sokağa indiği Yüksekova'da 1 ölü, 12 yaralı, 52 gözaltı vardı (Hürriyet gazetesi, 23.03.2008). Günün sonunda 2008 Nevruz'u, kan dökülen bir başka bayram kutlaması(!) olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştı.

7-8 Haziran 2008 tarihinde Kürt sorununu ele alan kuruluş, bu sefer Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) olacaktı. "Kürt Sorununun Çözümüne Dair Bir Yol Haritası: Bölgeden Hükümete Öneriler" isimli çalışma, Diyarbakır'da gerçekleştirilen bir çalıştayın ürünüydü. Farklı alanlarda örgütlenmiş birçok STK ve meslek kuruluşunun görüşlerine yer veren rapor; 6 ana, 21 alt başlıktan oluşmaktaydı ve bu bakımdan oldukça geniş kapsamlıydı. TESEV Demokratikleşme Program Yöneticisi Dilek Kurban tarafından yapılan toplantı sunumu ve katılımcılarca getirilen çözüm önerileri; Kürt toplumunun önde gelen isimlerine, uzmanlara, kanaat önderlerine ve siyasi partilere yazılı olarak sunulmuştu (haberler.com, 23.12.2008).

Raporun başlangıç kısmında "Son yıllarda, AK Parti hükümeti ile önceki DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti tarafından Kürtlerin bazı taleplerinin

karşılanmasına dönük, oldukça sınırlı ve koşullu da olsa önemli birtakım adımlar atılmıştır. Türkiye'nin, AB Kopenhag Kriterlerini yerine getirmek için attığı adımların başında, Kürtçenin özel kurslarda öğretilmesinin önünün açılması, Kürtçe radyo ve televizyon yayını yapılmasının sağlanması, zorunlu göç mağdurlarının maddi zararlarının tazmini için bir yasa çıkarılması, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) uygulanmasına yönelik bir eylem planının kabul edilmesi, genel ülke nüfusuna dönük olan ancak pratikte ağırlıklı olarak Kürtlerin yararlandığı sosyal politikaların geliştirilmesi gelmektedir. Ancak bu adımların, Kürtlerin bazı taleplerini bir dereceye kadar karşılasalar da Kürt Sorunu'nu çözmeye dönük reformlar olduğunu ileri sürebilmek mümkün değildir. Bunun nedeni, sadece söz konusu yasa ve politikaların dar kapsamlı olmaları ve uygulamada sınırlandırıcı koşullara bağlanmış olmaları değil, ayrıca hükümetin bu adımları Kürt siyasilerine ve sivil toplum temsilcilerine yeterince danışmadan, demokratik olmayan süreçler sonucu atmış olmasıdır..." ifadelerine yer verilmesi, sorunun çözümü için ilerlenen yola dair hem olumlu hem de olumsuz eleştiriler içeriyordu (TESEV, 2008: 14).

Sorunun çözümüne geçmeden önce ortaya konan teşhiste ise şu noktalara değiniliyordu:

- Türkiye siyaseti üzerindeki hâkim güç olan militarist bakış açısı, siyasi sorunları dahi bir güvenlik sorunu olarak görmektedir,
- Güvenlik başlığı altında incelenen Kürt sorununda kültürel ve kimliksel boyutlar kaçırılmaktadır,
- Bugüne kadar sorunun güvenlik boyutu hep ön planda tutulduğundan anayasal düzenlemeler geri planda kalmış, ifade özgürlüğünü iyileştirici reformlardan kaçınılmıştır,
- 1990 öncesinde sadece bir geri kalmışlık sorunu olarak görülen Kürt meselesi, 1990 sonrasında terör ile özdeşleştirilmeye başlanmıştır. Her iki bakış açısı da sorunun diğer yönlerini göz ardı eder durumdadır,
- Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan Kürt kültürü ve kimliğinin inkârı politikası, karşı tarafın meşru zeminden uzaklaşarak

şiddete yönelmesine neden olmuştur. Her iki tarafın duruşu da çözümden uzak bir tutum izlemektedir,

- PKK'nin saldırıları sonucu devlet ile örgüt arasında sık sık yaşanan çatışma ortamı, yaşanan acılar sonrası Türk-Kürt ayrımına sebep olacak bir duruma sebebiyet vermiştir,
- Çatışmaların durduğu yıllarda dahi çözüme yönelik politikaların devreye sokulmaması, tarafları yıllar boyu uzlaşmadan uzak kılmıştır (Çeliktürk, 2011: 183-186).

Raporun tespitlerine bakıldığında çalışmacılar, Kürt sorunu ve terör sorununun birbirinden ayrı görülmesi ve farklı zeminlerde çözümlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Esasen Kürt sorunu, bir insan hakları sorunudur ve çözümü, özgürlük ve demokrasi kavramları altında aranmalıdır. Demokratik adımlar ise ancak ve ancak bölge halkıyla, STK'lerle ve siyasi partilerle yapılacak görüşmeler sonucu atılabilir; Ankara'daki bürokratların hazırladıkları çözüm raporları bu kavramdan çok uzaktır (haberler.com, 23.12.2008).

Demokrasi ve özgürlük bağlamında izlenecek yol ise 6 aşamalıdır. Siyasi adımlar, anayasal düzenlemeler, ekonomik reformlar, sosyal politikalar, zorunlu göç olgusu ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi bahsedilen 6 ana basamaktır. Siyasi adımlara dair ilk öneri, PKK'nin silah bırakmasına yöneliktir. Bu anlamda ülke içi ve sınır ötesi tüm operasyonların durdurulması, hüküm giymiş tüm PKK elemanlarına genel bir sicil affı çıkarılması gibi tartışmalı tavsiyeler de raporda yer bulmuştur. Terör sorunu çözüldükten sonra devletin yöneleceği ikinci adres ise kendini Kürtlerin temsilcisi olarak adlandıran partiler olmalıdır. Çalışmanın yapıldığı yıl itibarıyla bu parti DTP'dir. Varılması gereken son durak ise yukarıda da belirtildiği üzere STK'lerdir. Sivil toplum kuruluşları, farklı kesimler arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla var olan en önemli uğrak noktasıdır (TESEV, 2008: 15-16).

Rapordaki anayasal düzenlemeler başlığı, daha ilk andan hedefini belli etmektedir. İlgili bölümün ilk sayfası, yeni anayasanın hazırlanış biçiminin ve içeriğinin nasıl olması gerektiğine dair tavsiyeler içermektedir. *“Sivil ve demokratik yeni bir anayasa olmaksızın Kürt Sorunu'na kalıcı bir çözüm bulmak mümkün*

gözükmemektedir. Şeffaf, katılımcı ve toplumsal mutabakata dayalı bir hazırlık süreci sonucu oluşturulacak böyle bir anayasa, herhangi bir resmi ideolojiye atıfta bulunmamalı; devleti değil bireyleri korumayı amaçlamalı; demokrasi, hukuk devleti ve insan haklarının korunması dışında ‘değiştirilemez ilkeler’ barındırmamalı; toplumun her kesimini kapsayıcı ve kuşatıcı bir dil ile yazılmalı; herhangi bir etnik/dini/mezhepsel/dilsel kimliğe dayanmayan ve Türkiye’nin çok kültürlü yapısını gözeten bir vatandaşlık anlayışını benimsemelidir... Kuşkusuz demokratik, eşitlikçi ve hukuk devleti ilkelerine dayalı bir anayasa, toplumsal sorunların çözümü için gerekli ancak yetersizdir. Önemli olan, toplumsal sorunların çözümünün önünü kapatmayan aksine mümkün kılan kurucu metinlerin hazırlanmasıdır. Türkiye’de Kürt Sorunu dâhil temel siyasi meselelerin çözümü yönünde gelecekte oluşacak bir süreci engellemeyecek bir anayasanın hazırlanması büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla, uluslararası insan hakları normları ile uyumlu, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasını engellemeyen, talep halinde Kürtlerin yoğun yaşadıkları yerlerde resmi dil dışındaki dillerde kamu hizmetleri almalarına ve anadilde eğitim veya anadil öğrenimi görmelerine imkân sağlayan, devletin bütün din ve inançlara eşit mesafede durmasını öngören, dini hak ve özgürlüklerin kullanımında hizmet alan/hizmet veren ayrımı yapmayan bir laiklik anlayışını benimseyen bir metin gerekmektedir. Bu bağlamda, Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), Yüksek Öğretim Kurulu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve Askeri Yargıtay gibi kurumların görev, yetki ve sorumluluklarını yeniden tanımlayan, kurumlar arası ilişkileri demokratik yönetim esasında yeniden düzenleyen bir anayasanın hazırlanması, Kürt Sorunu’nun çözümünün önündeki bazı temel engellerin kaldırılmasını da sağlayacaktır” ifadesi, çalışmanın hukuksal anlamdaki bakış açısını oldukça özetleyicidir (TESEV, 2008: 17).

Ekonomik reformlar başlığı altında ise Kürt sorununun esasen bir ekonomik sorun olarak addedilmediği ancak siyasi hamlelerden uzak durularak bölgeye yapılacak yatırımların, sorunun çözümüne büyük katkı sağlayacağı belirtilmiştir. Bu anlamda öne çıkarılan proje, Fırat-Dicle Havzası ile Yukarı Mezopotamya bölgesindeki Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak illerini kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) olmuştur.

Cumhuriyet tarihinin en kapsamlı ve en maliyetli bölgesel kalkınma programı olan GAP, tıpkı kendi hedeflerinde de belirtildiği üzere bölgesel kalkınma yaklaşımı ve sürdürülebilir insani gelişme felsefesi gözetilerek hayata geçirilmelidir. Ayrıca projenin alanı mutlaka genişletilmeli, terör dolayısıyla büyük sıkıntılar çeken Bingöl, Hakkari, Muş gibi iller de programa dâhil edilmelidir. Tarım ve hayvancılığı besleyecek bu projenin yanında bölge; sanayi ve ticaret yatırımlarına, saklı kalmış turizm potansiyelinin açığa çıkarılmasına ve sınır ticaretinin geliştirilerek geçmişte bölgeye ekonomik can suyu olan ticaret yollarının tekrar canlandırılmasına ihtiyaç duymaktadır (gap.gov.tr; TESEV, 2008: 20-25).

Raporun sosyal politikalar bölümünde, bölgedeki yoksulluk oranının çok yüksek olduğundan dem vurulmuş ve devletin bu durumun önüne geçebilmek için bir acil eylem planı hazırlamasının gerekliliğine değinilmiştir. Tüm sosyal yardım işlemlerinin tek kurum çatısı altında birleştirilmesinin ve profesyonel hale getirilmesinin, insan onuruna uygun bir davranış olacağı önerisini içeren rapor, aynı zamanda Dicle ve Yüzüncü Yıl üniversitelerinde Sosyal Hizmet bölümünün açılmasını tavsiyelerine eklemiştir. Ayrıca eğitimin gerekliliği, kadın ve çocukların özel durumları ve mevsimlik işçilerin yaşadığı zorluklar da yine bu başlık altında incelenmiştir (TESEV, 2008: 26-32).

Çalışmamızda yer verdiğimiz Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün araştırmasındaki zorunlu göç mağdurları, TESEV Raporu'ndaki zorunlu göç başlığının öznesini oluşturmuştur. Yaklaşık 1 milyon insanın farklı sebeplerden ötürü toprağından ayrılması beraberinde büyük bir sefalet getirmiştir. Devlet, bu sefaletin önüne geçebilmek için ivedilikle adımlar atmalıdır. Bu anlamda rapor; STK temsilcileri, Kürt önderleri, siyasetçiler ve yerel yöneticilerden aldığı görüşleri kamuoyuyla paylaşmıştır. Buna göre koruculuk sisteminin kaldırılması, devletin köye dönüşü teşvik amacıyla bir program hazırlaması, kentte yaşayan zorunlu göç mağdurlarına farklı alanlarda sosyal destek sunulması, mayınlardan arınan arazilerin üstlenici şirkete değil bölge halkına dağıtılması, “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun”un başvuru süresinin uzatılması ve buna benzer adaleti tesis edici kanunların hayata geçirilmesi, görüşü

alınan Kürt temsilcilerin üzerinde durdukları ortak noktalardır (TESEV, 2008: 33-36).

Rapor son olarak “Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi” başlığını ele almıştır. Değişen dünya şartlarının merkezilikten yerelliğe doğru kaydığına, son zamanlarda uluslararası arenada yerel yönetimlerin güçlendirilmesine ve özerkliklerinin artırılmasına dair birçok adım atıldığına, Türkiye’nin de bu değişim rüzgârını en kısa zamanda yakalaması gerektiğine değinilmiş, bu anlamda bir rota hazırlanmıştır. Buna göre; il genel meclislerinin yetkilerinin artırılması, yerel yönetimlerin denetiminin AB Kopenhag Kriterleri düzleminde ele alınması, valiliklerin belediyeler üzerindeki vasiliğinin kaldırılması, muhtarların siyasi baskıdan uzak tutulması, yerel yönetimlerin idari ve mali özerkliklerinin güçlendirilerek temel kamu hizmetlerinin onların eli altına verilmesi ve yerel yönetim hizmetlerinde Türkçe dışındaki dillerin kullanılmasına izin verilmesi çalışmanın dikkat çeken önerileridir (TESEV, 2008: 37-38).

Ekim ayı ise önceden de farklı yıllarda görülen ancak bu sefer Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın o günlerde gerçekleştirdiği Diyarbakır gezisine denk geldiği için daha fazla ses getiren kepenk kapatma eylemlerine sahne olmuştu. Öcalan’ın, İmralı’da kötü muameleye maruz kaldığı iddiası Diyarbakır, Hakkari, Şırnak ve Batman illerinde bir kesim esnafın kepenk indirmesiyle sonuçlanmıştı. 20 Ekim günü, “Dicle Üniversitesi 2008-2009 Akademik Yılı Açılış Töreni” için Diyarbakır’da olan başbakan hem bu konu hakkında hem de Kürt sorunu özelinde önemli açıklamalarda bulunmuştu. Erdoğan, kepenklerin kapatılmasını PKK’nin halkı sindirme operasyonu olarak adlandırmış ve terörün bitirilmesi için devletin elinden gelen her şeyi yapacağını sözünü vermişti. Başbakan, bu her şey kavramının sadece askeri önlemlerden oluşmadığını da özellikle belirtmişti. Diyarbakır’daki yerel yönetimi eleştiren Erdoğan, konuşmasında Kürtçe yayın yapacak olan TRT 6 kanalının yeni yılda açılacağını haberini de o kürsüden vermişti (haberler.com, 20.10.2008; Hürriyet gazetesi, 20.10.2008).

Yine 2008 yılında DTP’nin kapatılması ihtimaline karşılık Kürtçü siyasetçiler, yeni bir çatı altında toplanmaya karar vermişlerdi. Bu çatıya, 2 Mayıs 2008 günü

Barış ve Demokrasi Partisi tabelası asılacaktı. BDP, o günlerde DTP oyundan çıkarılırsa yerine girecek bir yedek oyuncu mahiyetindeydi. Partinin kurucu başkanı Mustafa Ayzit sonrasında, genel başkanlığı Varto Eski Belediye Başkanı Demir Çelik üstlenmişti. Nitekim 11 Aralık 2009'da DTP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması ve Ahmet Türk ile Aysel Tuğluk'un siyaset yasağı alması sonucu partinin meclis grubu düşünce, yedek oyuncu oyuna dahil olmuştu. Eski DTP'li 19 milletvekili aralarına katılan İstanbul Bağımsız Milletvekili Ufuk Uras'la beraber TBMM'de "Barış ve Demokrasi Partisi" grubunu kurmuştu. Bu adımdan sonra ise partinin genel başkanı tekrar değişmiş, koltuğa Muş Milletvekili Mehmet Nuri Yaman oturmuştu. 2009'un sonunda DTP'nin kapatılmasıyla Kürt siyasetinde başrolü BDP üstlenmeye başlayacaktı (Aljazeera Turk, 28.10.2013; BBC News Türkçe, 11.02.2018).

Kürt sorununda bir milat olan 2009 yılına geçmeden önce son olarak 2003-2008 arası AB İlerleme Raporlarını incelemek faydalı olacaktır. 2003 İlerleme Raporu'nda özellikle işkence ve kötü muamele uygulamalarında önceki yıllara nazaran azalma olduğu ancak hâlâ yeterli seviyeye ulaşamadığı belirtilmişti. Raporun dikkat çeken kısımlarından biri ise DEHAP Kadın Kolları Yöneticisi Gülbahar Gündüz'ün 2003 Haziran'ında polis olduğu iddia edilen kişiler tarafından zorla alıkonularak işkence ve tecavüze maruz kalması olayıydı. Raportörler bu olay üzerinde özellikle durmuştu. İfade özgürlüğü alanında yapılan düzenlemeler umut verici olarak nitelendirilirken, basın özgürlüğü alanı ise tüm gelişmelere rağmen endişe verici olarak işaretlenmişti. Farklı dillerde yayın yapılabilmesine dair düzenleme, AB tarafından yeterli görülmemişti. Siyasi partilerin kapatılması her ne kadar zorlaştırılsa da Mart 2003'te kapatılan HADEP, düzenlenen yasanın pratiğe dökülemediğini göstermişti. Seçim barajı da raporda eleştirilen bir diğer konuydu. 2004 İlerleme Raporu ise DGM'lerin kaldırılması nedeniyle takdir edici bir dille başlamıştı. Son bir yılda insan hakları konusunda yapılan atılımlar sonrası gelecek için iyimser bir tablo çiziliyordu. DEP'li vekillerin yargılama sürecinin yeniden gözden geçirilmesi ve AİHM'ye Türkiye'den yapılan başvuru sayısındaki düşüş, ülkenin hanesine artı puan ekliyordu. Farklı dillerde yayınların yapılmaya başlanması ve işkence ve kötü muamelenin gözle görülür biçimde azalması da Türkiye'nin

övlüdüğü diğer noktalardı. Ancak seçim barajı uygulaması, Güneydoğu'da okuma-yazma oranının özellikle kadınlar arasında oldukça düşük olması, RTÜK'ün Kürtçe yayın yapan kanallara cezalar uygulaması, siyasi partilerin kapatılma tehlikesini hâlâ yakından hissediyor olması ise rapordaki olumsuz eleştirilerdi. 2005 yılındaki rapor, AİHM'nin Öcalan'ın tekrar yargılanması kararının Türkiye'de uygulanmaması eleştirisi ile başlamış, köye dönüş programının aksadığı tenkitiyle devam etmişti. Siyasi parti kapatmaları, farklı dillerde yayın yapan radyo ve televizyonların birçok cezaya maruz kalmaları ve azalsa da devam eden işkence ve kötü muamele şikâyetleri, Türkiye'nin diğer eksileriydi. Ülkenin yıl içinde imzalamış olduğu insan hakları konulu uluslararası sözleşmeler, raporun olumlu bulduğu noktaydı. 2006 raporuyla beraber önceki raporlarda çok fazla yer tutan işkence ve kötü muamele eleştirisi, yerini Terörle Mücadele Kanunu'nun getirdiklerine dair eleştiriye bırakmıştı. Rapora göre, Terörle Mücadele Kanunu, ifade özgürlüğünün önünde çok büyük bir engeldi. Güneydoğu'daki şiddetin tekrar uyanması ise sorunda kötüye gidişi hızlandırmıştı. Rapor, Erdoğan'ın 2005 yılında Diyarbakır'da yaptığı konuşmanın önemine dikkat çekse de bu konuşmada ortaya konan vaatlerin gerçekleşmediği eleştirisinde bulunmuştu. 2007 İlerleme Raporu, DTP'nin mecliste grup kurması gelişmesine yer verse de siyasal temsil sorununun devam etmesinden yakınmaktaydı. Kongresinde Kürtçe konuşulduğu gerekçesiyle hakkında kapatılma davası açılan HAKPAR'ın durumu ise rapora göre iki olguyu birden göstermekteydi. Türkiye'de siyasi parti güvencesi hâlâ istenilen düzeyde değildi ve Kürtçe yasağı belirli alanlarda aşılamamıştı. Nitekim Kürtçe yayınlar üzerindeki sınırlandırmanın devam etmesi de bu durumun bir göstergesiydi. Bu başlık altında inceleyeceğimiz son rapor olan 2008 İlerleme Raporu ise DTP'nin kapatılma davasına oldukça geniş yer ayırmış ve bunu birçok açıdan sert eleştiri konusu yapmıştı. Rapor, Türkiye'nin azınlık hakları konusunda çok fazla eksiği olduğunu da belirtmiş, azınlık haklarına dair uluslararası sözleşmelerin altında hâlâ imzamızın olmadığına işaret etmişti. Ayrıca RTÜK'ün, farklı dillerde yayın yapan kanallara uyguladığı katı yaptırımlar ve Diyarbakır Sur Belediye Başkanı'nın çok dilde hizmet vermesi sonucu görevinden alınması raporun diğer tenkit konularıydı (Belli, 2015: 82-90; Karakoç, 2009: 155-161).

4.3.1. 2009: Çözüm Süreci 1

Yeni yılın ilk günü, yepyeni bir kanalın yayın hayatına başladığı gündü. Sürekli Kürtçe yayın yapan ilk devlet kanalı olan TRT 6, 1 Ocak 2009 günü televizyonların kanal listesindeki yerini almıştı. Yıllar yılı arka plana atıldığı söylenen bir dil ve kültür için devlet bünyesinde bir televizyon kanalı açılması oldukça büyük bir adımdı. TRT 6, kuruluşunun altıncı yılı kutlamalarında ise isim değişikliğine giderek TRT Kurdî ismini alacaktı (Hürriyet gazetesi, 01.01.2009; Habertürk, 10.01.2015).

2009'un Kürt halkına sürprizleri TRT 6 ile sınırlı kalmamıştı. Devletin artık demokratik yöntemlerle bir çözüm arayışı içine girdiğinin bir diğer göstergesi olan haber, Mardin Artuklu Üniversitesi'nden gelmişti. Üniversite bünyesinde bir Yaşayan Diller Enstitüsü kurulmuş ve yüksek lisans düzeyinde Kürtçe, Arapça, Süryanice dersleri verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu enstitü, 2013 yılında ilk mezunlarını verdiğinde Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürü ve Kürdoloji Bölümü Koordinatörü Prof. Dr. Kadri Yıldırım şu sözleri sarf etmişti: *"Kürdoloji birimi koordinatörü olarak akademisyen arkadaşlarımızla birlikte bizler de ümidimizi barış sürecinin başarıya ulaşmasına bağlamış bulunuyoruz. Zaten ümidini buna bağlamayan bir insan yok gibi. Geçen gün ayakkabımı boyattığım bir boyacı çocuğa sordum 'İşler nasıl gidiyor?' diye. Cevabı şu oldu: 'Vallahi abi sürece bağlı. Süreç böyle devam ederse çok turist gelecek ben de çok ayakkabı boyayacağım.' Bildiğiniz gibi iktidarı temsilen Sayın Başbakanımız ve siyasal Kürt muhalefetini temsilen de BDP'nin sayın yetkilileri, çok geç de olsa taşın altına ellerini koyarak ve siyasi gelecekleri üzerine kumar oynayarak 30 yıldan beridir akan Kürt-Türk kanını durdurmaya başardılar"* (Radikal gazetesi, 30.06.2013). 2011 yılında ise yine aynı üniversitede dünyada bir ilk olarak lisans düzeyinde eğitim veren Kürt Dili ve Edebiyatı bölümü açılarak, tarihi bir adıma daha imza atılmıştı (TRT Haber, 05.10.2011).

Mart 2009, Kürt sorunu adına oldukça yoğun bir gündem içeriyordu. 11 Mart günü, Tahran uçağında gazetecilere *"Kürt sorunuyla ilgili önümüzdeki günlerde iyi şeyler olacak"* diyen Cumhurbaşkanı Gül, bu demecinden 13 gün sonra bu sefer

Bağdat uçuşu sırasında Kuzey Irak'ı kastederek Kürdistan ifadesini kullanmıştı. Cumhurbaşkanı'nın açıklamaları bunlarla da sınırlı kalmamış; Gül, bu kez Mayıs ayında *“Kürt sorunu Türkiye'nin birinci sorunudur ve mutlaka halledilmelidir”* sözlerini dile getirmişti. Abdullah Gül'ün bu konu hakkında ses getiren bir diğer çıkışı ise Bitlis'te yaşanmıştı. Bitlis'in kurtuluşu dolayısıyla bölgeye gelen Cumhurbaşkanı Gül, şehrin Güroymak ilçesine uğradığında ilçe halkına *“Norşinliler”* diye hitap etmeyi tercih etmişti. Norşin ismi ilçenin 1960'tan önceki ismiydi ve Kürtçe kökenliydi. Bu hitap hem Güroymaklılar arasında hem de ulusal medyada uzun süre yer tutmuştu (T24, 10.03.2009; CNN Türk, 01.12.2014; Hürriyet gazetesi, 10.08.2009).

Martın sonunda Türkiye, belediye başkanlarını seçmek için sandık başına gitmişti. Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgesinde tercihin ne yönde olacağı oldukça merak konusuydu. Sonuçlar açıklandığında AK Parti, sandıktan yine birinci çıkmış ancak önceki seçimlere göre büyük oy kaybetmişti. %38,64 oy alan iktidar partisini; %24,74 ile CHP ve %16,49 ile MHP takip ediyordu. DTP ise seçimin gizli kazananlarındandı. Parti, Doğu ve Güneydoğu'da 8'i il olmak üzere toplam 96 belediye kazanmıştı. Bitlis dâhil geriye kalan 15 ilde ise ipi AK Parti göğüslemişti (YSK, 2009 Yerel Seçim Sonuçları; İhlas Haber Ajansı, 2009 Yerel Seçim Sonuçları).

Temmuz-Ağustos 2009, Kürt sorununda yepyeni bir sayfanın açıldığının habercisiydi. 29 Temmuz'da, dönemin İçişleri Bakanı Beşir Atalay, *“Kürt meselesi olarak adlandırılan mesele de vatandaşlarımızın demokratik haklarının geliştirilmesiyle her vatandaşımız, devletimizin bir ferdi olacaktır. Demokratikleşme adımlarını herkesle birlikte atmak istiyoruz. Bu mesele, Türk toplumunun meselesidir. Herkesin bu süreçte yapıcı olması gerekir... Başbakanımızın 2005 yılında Diyarbakır'da yaptığı konuşmada, belirttiği gibi azimli, cesur adımlar atmak niyetindeyiz. Alınacak tedbirlerin devlet politikasında yer alması niyetindeyiz. Bakanlık olarak koordine ediyoruz. Toplantılar yaptık. Görüşler ve katkılarla ilerliyoruz... Kendimize özgü, insanımızın şartlarına uygun bir modeli uygulamaya çalışıyoruz. Türkiye'ye ve kendimize güveniyoruz. Çözüm konusunda dünyaya örnek*

olacak bir çözüm modeli oluştururuz inşallah. Kararlılık içinde hareket etmeliyiz.” açıklamasını yapmış; 1 Ağustos günü ise İstanbul Polis Akademisi’nde yapılan “Kürt Meselesi’nin Çözümü: Türkiye Modeline Doğru” toplantısı ile “Demokratik Açılım” süreci resmen başlamıştı (İhlas Haber Ajansı, 29.07.2009; Birgün Gazetesi, 01.08.2009).

“Kardeşlik ve Huzur Projesi” olarak da adlandırılan açılım süreci, esasen üç ana adımdan oluşuyordu. Kısa vadede; cezaevi görüşlerinde Kürtçe konuşma serbestliği sağlanacak, bölgeye atanan memurların Kürtçe bilmesine özen gösterilecek, yerleşim yerlerine eski isimlerinin verilmesinin önü açılacak ve yenidoğanlara Kürtçe isim koymanın önündeki yasal engel kaldırılacaktı. Orta vadede; PKK tasfiye edilecek, Türk Ceza Kanunu’nun 221. maddesi yeniden düzenlenecek ve bölgedeki istihdam sorununa çözüm bulmak için adımlar atılacaktı. Uzun vadede planlanan ise yapılacak anayasal değişikliklerle vatandaşlık kavramının tekrar tanımlanması, eğitim dili tercihine serbestlik tanınması, yerel yönetimlerin güçlü kılınması, Kürtçe yayınlara mâni olan durumların tamamen ortadan kaldırılması ve siyaset sahnesindeki Kürtçe propaganda yasağının gevşetilmesi yönündeydi (Bešli, 2013: 23). Sürecin üç temel bölümünün içinde ise dokuz ana basamak vardı:

- Sonradan isim değişikliğine gidilmiş yerleşim yerlerinin, eski isimlerini alabilmelerinin önünü açacak yasal düzenlemeler yapmak,
- Siyasi propagandanın, farklı dil ve lehçelerde yapılabilmesine olanak tanımak,
- Kürt kültürüne dair dersleri, üniversite müfredatına seçmeli ders olarak koymak,
- Farklı dil ve lehçelerde 24 saat yayın yapılabilmesinin önünü açacak yönetmelik değişikliğini hayata geçirmek,
- Bölgede yol kontrollerini azaltmak ve yayla yasağını kaldırmak,
- Farklı dil ve lehçelerin günlük hayatta kullanılmalarının önündeki engeli kaldırmak,
- TBMM çatısı altında bir ayrımcılıkla mücadele komisyonu kurmak,

- Birleşmiş Milletler İşkenceyle Mücadele Protokolü'nü imzalamak ve buna binaen gerekli tedbirleri azami bir yıl içinde hayata geçirmek,
- Bağımsız kolluk şikâyet mekanizması fikrini faaliyete sokmak (Sabah gazetesi, 13.11.2009).

Ağustos başında başlayan süreç, ilk meyvelerini ay sonunda vermeye başlamıştı. The Economist dergisi, 28 Ağustos günü, “Kürt açılımı cesaret verici” başlıklı bir makale yayınlamış; 31 Ağustos günü ise Beşir Atalay, “*Toplumumuzun çok önemli bir kesimini dinledik. Bu meseleye çok uzun süredir kafa yoran çok kişiyle görüştük. Ayrıca 5 siyasi parti genel başkanları ve yöneticileriyle bir araya geldik. Sivil toplum kuruluşlarıyla, 11 meslek örgütüyle görüştük. Şehit ailelerini temsil eden 24 dernek ve bireysel tek tek, görüşlerinin faydalı olacağını düşündüğümüz kişilerle de görüştük. Yaptığımız görüşmeler son derece olumlu ve faydalı olmuştur. Bizim üslup ve anlayışımızın bir göstergesidir. Bu görüşmelerde pek çok hususlar dile getirilmiştir. Değişik konular gündeme gelmiştir. Daha çok bu çalışmamızın amacını anlattık ve farklı düşünceleri dinledik. Yaptığım bütün görüşmelerde, toplumda sorunun çözülmesi gerektiği yönünde fikir birliğinde*” açıklamasını yapmıştı (CNN Türk, 01.12.2014; Milliyet gazetesi, 31.08.2009).

Farklı adlarla anılan bu projenin esas amacı, ülkede yıllardır akan kanı durdurmaktır. O günlerde farklı kaynaklardan edinilen veriler terörün, Türkiye’ye ne denli zarar verdiğini gözler önüne koyuyordu. Ümit Özdağ’a göre, 1984-2009 arasında Türkiye’de irili ufaklı tam 43.505 terör saldırısı gerçekleşmişti ve bu sayıya göre 25 yıllık sürecin her gününe 5 saldırı düşüyordu. Yine aynı yılın Emniyet, Jandarma ve Genelkurmay verileri, süreç içinde 11.735 devlet görevlisi ve sivil vatandaşın, PKK saldırıları sonrasında hayatını kaybettiğini belirtiyordu. Dönemin Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, 2009 Nisan’ında yaptığı açıklamada o güne dek 40.000 PKK’linin etkisiz hale getirildiğini ve 4970 güvenlik görevlimizin şehit olduğunu ifade ediyordu. (Yayman, 2016: 60-61).

Birçok kesim, yüzyıllardır devam eden sorunda artık sona gelindiğini düşünürken 19 Ekim günü yaşananlar her şeyi tepetaklak edecekti. O gün 34 PKK üyesi, Abdullah Öcalan’ın çağrısı üzerine Habur Sınır Kapısı’nı geçerek güvenlik

güçlerine teslim olmuştu. Ancak DTP ve BDP üyelerinin de katıldığı şenlik havasındaki karşılama gösterisi ve o bölgede kurulan seyyar mahkemeler, muhalif camiada büyük bir tepkiye neden olmuştu. O gün Habur'dan yansıyan görüntüler, yıllar sonra devletin resmi yayın organı olan Anadolu Ajansı tarafından da “rahatsızlık oluşturan tablo” olarak nitelendirilecekti. Nitekim yaklaşık 2 yıl sonra, teslim olan 34 PKK'liden 7'si, Habur'da yaptıkları konuşmalar nedeniyle 7 ila 10 yıl 10 ay arasında değişen hapis cezasına çarptırılacaktı (Hürriyet gazetesi, 12.10.2011; Sözcü gazetesi, 20.10.2009; Anadolu Ajansı, 10.10.2015).

Habur krizi sonrası sarsılan ama yıkılmayan süreç, bir süre askıya alındıktan sonra yeni yılla beraber “Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi” adı altında tekrar ön plana çıkarılmıştı. Başbakan Erdoğan, sürecin anlatımında bu sefer medyadan çok Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ön plana çıkarılması gerektiği fikrini paylaşmış ve sürecin selameti adına kamuoyundan destek istemişti (haberler.com, 03.03.2010).

2010 yılında, çözüm yolunda ilk adım TBMM'den gelecekti. İçişleri Bakanı Beşir Atalay, Kürt sorununun çözümü için hazırlanan “İnsan Hakları Paketi”nin başlıklarını 16 Ocak günü Meclis kürsüsünden açıklamıştı. Cezaevlerinde yüz yüze görüşmelerde farklı dil ve lehçelerin kullanımına izin verme, özel kanalların farklı dillerde 24 saat yayın yapmasını serbest kılma, bölgede yol kontrollerini ve yayla yasaklarını en aza indirme gibi düzenlemeler paketin getirdiklerindendi. Dönemin AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Çelik, “*Ya biz bu meseleyi çözeriz ya bu mesele bizi çözer*” sözünü, o günlerde Kürt sorununu kastederek kullanmıştı. Kapatılan DTP'nin siyaset yasaklı ismi Ahmet Türk, nisan ayında Samsun'da yumruklu saldırıya uğramıştı. Haziran ayında ise BDP Grup Başkanvekili Bengi Yıldız, Öcalan'ın isteği doğrultusunda Türkiye'ye gelen PKK'lilerin tutuklanmasının çözüm sürecini bitirdiğini dile getirmişti. BDP Bitlis Milletvekili Mehmet Nezir Karabaş, 31 Ekim günü bitecek olan ateşkes sonrası büyük şiddet olayları olabileceğini söylemişti. Yine BDP'li Aysel Tuğluk ise çözümün selameti açısından Öcalan'ın aydınlarla görüşmesi gerektiğini ve bu nedenle bu ismin cezasının, ev hapsine çevrilmesi gerektiğini savunmuştu (CNN Türk, 01.12.2014).

2010 Eylül ve 2011 Haziran, AK Parti'nin hanesine iki ayrı sandık zaferi eklediği aylardı. Önce 12 Eylül günü anayasa değişikliği referandumu için oy kabinine giren seçmen, %57,9 ile iktidarın “evet kampanyası”na destek vermişti. Evet oyları Bitlis gibi birçok Doğu ve Güneydoğu ilinde %90'ın üzerinde seyrediyordu. Bölgede hayır çıkan tek il Tunceli'ydi. BDP'nin sandığı boykot çağrısı da başta %37,3'lük katılım oranıyla Diyarbakır olmak üzere pek çok ilde karşılık bulmuştu (Yeni Şafak gazetesi, 2010 Anayasa Referandumu Sonuçları). 12 Haziran 2011 tarihindeyse Türkiye; genel seçim heyecanını yaşıyordu. Çıkan sonuç, AK Parti'nin mutlak zaferini gösteriyordu. Partinin %49,8'lik oy oranı, neredeyse sandığa giden her iki seçmenden birinin tercihinin AK Parti olduğuna delaletti. AK Parti dışında barajı geçme başarısı gösteren diğer partiler CHP ve MHP idi. Bu üç parti dışında seçimin diğer kazananı ise baraj korkusu nedeniyle seçime yine bağımsız olarak giren BDP tandanslı adaylardı. Bağımsızlar; Diyarbakır, Van, Mardin, Batman, Şırnak, Hakkari ve Muş'ta sandıktan birinci çıkmıştı. Tunceli'de CHP, Iğdır'da MHP birinci parti olurken bölgede geriye kalan 14 ilde ipi AK Parti göğüslemişti. Türkiye genelinde AK Parti 326, CHP 135, MHP 53, bağımsızlar 36 vekil kazanmıştı. Seçimden hemen sonra Diyarbakır'dan seçilen bağımsız aday Hatip Dicle'nin kesinleşmiş hapis cezası olduğu dolayısıyla vekilliğinin düşürülmesi ve yerine AK Parti'den Oya Eronat'ın meclise girmesiyle AK Parti'nin vekil sayısı 1 artacak, bağımsızlar ise 1 azalacaktı. Bitlis'in yeni dönemdeki vekilleri ise ilde %50 oy alan AK Parti'den Vedat Demiröz ve Vahit Kiler ile %40 oy alan bağımsız aday Hüsamettin Zenderlioğlu olmuştu (Habertürk, 2011 Genel Seçim Sonuçları; Yeni Şafak gazetesi, 2011 Genel Seçim Sonuçları; BBC News Türkçe, 11.02.2018).

Seçimlerden bir ay sonra BDP yönetimi, parti içinde bile tartışmalara yol açacak bir karara imza atmıştı. Selahattin Demirtaş'la beraber BDP'nin eş genel başkanlığı görevini üstlenen Aysel Tuğluk, 14 Temmuz günü Demokratik Toplum Kongresi'nin sonuçlarını açıklamış ve BDP adına tek taraflı “demokratik özerklik” ilan etmişti. Tuğluk, okuduğu bildiride “*Uluslararası insan hakları belgelerinin tanımladığı haklar ışığında ortak vatan anlayışı temelinde toprak bütünlüğüne ve demokratik ulus perspektifi temelinde Türkiye halklarının ulusal bütünlüğüne bağlı olarak, Kürt halkı olarak Demokratik Özerkliğimizi ilan ediyoruz*” ifadelerini

kullanmış ve dış ülkelerin, uluslararası hukuku göz önünde bulundurarak bu kararı tanımalarını istemişti (NTV, 14.07.2011; CNN Türk, 20.07.2011).

Yeni hükümet, göreve oldukça hızlı başlamış; çözüm yolunda atılan adımları sıklaştırmıştı. Mardin Artuklu Üniversitesi'nden sonra yükseköğretim alanında atılan Kürt kültürü eğitimi içerikli adımlara Dicle Üniversitesi, Bingöl Üniversitesi ve Tunceli Üniversitesi de eklenmişti. 12 Eylül 2011 günü, 1980 Darbesi döneminde Diyarbakır Cezaevi'nde yaşananlar hakkında soruşturma başlatılmış; aralık ayında ise Van'ın Özalp ilçesindeki "Orgeneral Mustafa Muğlalı Kışlası"nın adı değiştirilerek kışlaya, Şehit Astsubay Erkan Durukan'ın adı verilmişti. Shakespeare'nin "Hamlet" oyunu, Diyarbakır Şehir Tiyatrosu'nda Kürtçe olarak sergilenmiş, Diyarbakır Valiliği ve TRT'nin iş birliğiyle Kürtçe bir müzik albümü hazırlanmıştı (Çift, 2018: 104).

15 Temmuz'da Diyarbakır Silvan'da 13, 13 Ağustos'ta Şırnak Beytüşşebap'ta 3 ve 17 Ağustos'ta Hakkari Çukurca'da 12 askerimiz; PKK saldırıları neticesinde şehit düşmüştü (Hürriyet gazetesi, 15.07.2011; Cumhuriyet gazetesi, 13.08.2011; haberler.com, 17.08.2011). Tüm bu fırtınalı dönem sonunda çözüm süreci, medyaya sızan bir haber sonucu büyük bir darbe daha almıştı. Daha önce değinildiği üzere çözüm sürecinin devlet adına baş aktörü MİT'ti. Milli İstihbarat Teşkilatı, kurumun esası gereğince görevini ön plana çıkmadan, gizli bir şekilde yerine getiriyordu. Ancak 13 Eylül 2011 günü Dicle Haber Ajansı tarafından servis edilen bir ses kaydı, Türkiye'yi sallamıştı. Kayda göre MİT Müsteşarı Hakan Fidan, MİT Müsteşar Yardımcısı Afet Güneş, KCK üyesi Mustafa Karasu, PKK üyesi Sabri Ok, Kongra-Gel Başkan Yardımcısı Zübeyir Aydar ve eş güdümcü ülke temsilcileri Norveç'in başkenti Oslo'da çözüm süreci nedeniyle görüşmüştü. Üstelik Mustafa Karasu'nun bir röportajına göre bu görüşmelerin ilki 2008 yılında yapılmış, daha öncesindeki temaslar ise dolaylı yoldan gerçekleştirilmişti. Ses kayıtlarının ortaya çıkmasıyla beraber Ankara karışmıştı. Önce Hakan Fidan, Afet Güneş ve Fidan'dan önceki MİT Müsteşarı Emre Taner, şüpheli sıfatıyla İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı'na ifadeye çağırılmıştı. Bu çağrıdan iki gün sonra Adalet Bakanı Sadullah Ergin, ifadeye çağrılan isimleri "*Herhangi bir suç yok, yapılan görev var*" diye savunmuş, bu arada İstanbul

Emniyeti'nde iki şube müdürü, olayla ilgileri olduğu gerekçesiyle görevden alınmıştı. Üç isim, ifadeye gitmeyince haklarında yakalama kararı çıkarılmıştı. Son olarak mecliste, MİT Kanunu'nun değiştirilmesi ve MİT mensuplarının görevleri dâhilindeki iş ve işlemlerle ilgili ifade vermesi Başbakanlık iznine bağlanmış, görevlileri ifadeye çağıran savcı görevden alınmış, olay kapanmıştı (Oğur, Türkiye gazetesi: 02.02.2015; Akşam gazetesi, 24.04.2013; CNN Türk, 01.12.2014). 15 Temmuz 2016 gecesini yaşanan hain darbe girişiminden sonraki süreçte ortaya çıkacaktı ki Oslo kayıtlarının sızdırılması, FETÖ üyelerinin devlete kurdukları bir kumpastı. Oslo Görüşmelerine katılan devlet kanadını ifadeye çağıran eski savcı Sadrettin Sarıkaya, FETÖ üyesi çıkacak ve tutuklanacaktı. Ayrıca bilirkişi, sızdırılan ses kayıtlarının 12 farklı kayıttan parça parça birleştirildiği kanaatine varacaktı. Görüşmeler sonrası ifadeye çağrılan MİT eski müsteşarı Emre Taner, kumpası özetleyen cümleleri şöyle aktarıyordu: *“7 Şubat'ta Gülen, beni ve Fidan'ı yargı önüne çıkarmak için çok dehşetli bir kumpas kurdu. (FETÖ'nün, kendisine yönelik suçlamalarını kastederek) Ben KCK'nin kurucusuyum. Allah'ın işine bakın. Biz Oslo sürecine, 'yabancılar Kürt meselesini oyuncak yapmasın' diye girdik. Ne kadar yabancı servis varsa PKK ile iç içe. İstediklerini alıp, veriyorlar. Müdahale etmemiz lazım. Başkalarına bırakmayalım dedik. Çok taraflı uluslararası konferansa götürmek istiyorlardı, tam aleyhimize. Oslo ihanet değildir. Oslo, kanın durdurulması için yapılmış hadisedir”* (Anadolu Ajansı, 06.11.2009; Milliyet gazetesi, 15.02.2020; Hürriyet gazetesi, 10.11.2016).

Oslo Görüşmelerinin kamuoyuna yansması sonucu bir darbe daha alan süreci, bozulma aşamasına 2011 sonunda şiddetlenip 2012 yılında tavan yapan PKK saldırıları ve yine 2011 sonunda yaşanan Uludere Olayı götürecekti. 19 Ekim 2011 gecesini saat 01.00 sularında yaklaşık 200 PKK'lı, Hakkari'nin Çukurca ilçesindeki iki farklı askeri birliğe saldırı düzenlemişti. Yaşanan çatışma neticesinde 24 askerimiz şehit düşmüş, 18 askerimiz yaralanmış; Türkiye'nin yüreği ise toprağa düşen her can için bir kez daha yanmıştı (Sabah gazetesi, 19.10.2011).

Yılın bitmesine üç gün kala acı haber bu defa Şırnak'ın Uludere ilçesinden gelmişti. 28 Aralık günü, Şırnak'ın Uludere ilçesinin Ortasu (Roboski) köyünden

kaçak sınır ticareti yapmak için Irak'a geçmeye çalışan kaçakçı grup, PKK'li zannedilerek F-16 savaş uçaklarıyla vurulmuştu. Gerçekleşen bombardıman sonucu 17'si çocuk 34 vatandaş hayatını kaybetmişti. Olay sonrası Başbakan Erdoğan, daha önce yaşanan Gediktepe ve Hantepe baskınlarında silahların katırlarla taşındığını anımsatarak *"O zaman da niye bunlara müdahale edilmemişti denmişti. Bunların hepsi birer ibretti. Bu sefer de güvenlik güçlerimizin böyle bir yanlışa düşmemesi isteniyordu ama Uludere'deki köylülerden 35 vatandaşımız ebediyete intikal etti. Üzüntümüz büyük. Gerekli idari ve adli incelemeler yapılıyor. Adli tıp yetkilileri gerekli incelemeleri yaptılar"* açıklamasını yapmıştı. Şubat 2012'de Başbakanlık, mağdur ailelere kişi başı 123 bin olmak üzere toplamda 4 milyon 180 bin Türk Lirası ödeme yapılmasına karar verse de aileler bu tazminatı kabul etmemişti. 2013'te önce TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Uludere Alt Komisyonu, 15 aylık çalışması sonucunda olayda kasıt olmadığı açıklamasını yapmış, Diyarbakır Cumhuriyet Başsavcılığı ise açılan dava hakkında görevsizlik kararı vererek dosyayı askeri savcılığa nakletmişti. Askeri savcılık, 2014'ün ilk ayında kovuşturmayaya yer olmadığı kararını verince, aileler aynı yılın temmuz ayında konuyu Anayasa Mahkemesi'ne taşımıştı. AYM de eksik evrakların verilen süre içinde tamamlanmadığı gerekçesiyle davayı geri çevirince tarafların son durağı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi olmuştu. Fakat AIHM'nin de kapısı, iç hukuk yollarının tüketilmediği gerekçesiyle Mayıs 2018'de kapanınca olayın yargı aşaması sonlanmıştı (BBC News Türkçe, 28.12.2019). Aralık 2018'de mecliste Uludere hakkında verilen soru önergesini yanıtlayan Adalet Bakanı Abdülhamit Gül, konu hakkında *"Bombardıman FETÖ terör örgütünün Türkiye'yi sivil katliamlar yapan bir ülke olarak göstermek üzere yaptığı komploların ilki ve en büyüklerinden biriydi"* açıklamasını yapmıştı (Cumhuriyet gazetesi, 28.12.2018)

PKK, 20 Ağustos 2012 günü Ramazan Bayramı yaşanırken Gaziantep ili Şehitkamil ilçesi Karşıyaka Polis Merkezi Karakolu önünde patlattığı bomba yüklü otomobil sonucu 8 vatandaşın canına kıymış, 66 insanımızın ise yaralanmasına neden olmuştu. Bu olaydan 14 gün sonra ise Şırnak Beytüşşebap'ta saldıran teröristler, 10 askerimizi şehit etmişti (Hürriyet gazetesi, 20.08.2012; Hürriyet gazetesi, 03.09.2012) Yaşanan bu iki vahim saldırı sonrası alınması gereken güvenlik

tedbirleri gözle görülür bir hal alınca TSK tekrar ön plana çıkmıştı. Eylül ayında Hakkari-Yüksekova-Şemdinli üçgeninde düzenlenen operasyonda 26 PKK'lı öldürülmüş, 2 asker şehit olmuştu (CNN Türk, 01.12.2014).

BDP de bu yıllarda ciddi bir siyasi atılım içindeydi. Selahattin Demirtaş ve Gültan Kışanak önderliğindeki parti, “bölge partisi” imajından kurtulmak için “Türkiyelileşme” hareketi başlatmıştı. Esasen bu düşünce, bir Öcalan fikriydi. Öcalan, BDP'nin bir Türkiye partisi olması gerektiği düşüncesi içindeydi. Bu düşüncenin tohumları, 15-16 Ekim 2011 günü Halkların Demokratik Kongresi'nde atılacaktı. Kongre, yaklaşık bir yıl boyunca başta BDP olmak üzere siyasi partiler, sivil toplum örgütleri ve etnik ve dini gruplarla beraber bir çalışma yürütecek ve sürecin sonunda, 15 Ekim 2012'de Fatma Gök ve Yavuz Önen eş başkanlığında partileşecekti (Coşkun, 2015: 11).

2012 yılının sonuna gelindiğinde görülen oydu ki Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi'nin de sonuna gelinmişti. Bazen iki ileri bir geri bazen ise tam tersi ilerleyen süreç artık çıkmazdaydı. Ama her şey bitmiş de değildi. Azımsanamayacak bir kesim, sorunun çözülebileceğine dair inancını koruyordu. Leyla Zana'nın Haziran 2012'de Hürriyet gazetesine verdiği röportajda Başbakan Erdoğan için, *“Ben onun bu işi çözeceğine inanıyorum. Buna dair umudumu da inancımı da asla yitirmedim. Yitirmek de istemiyorum”* ifadelerini kullanması, belki de yeni bir adımın atılması gerektiğinin işaretiydi (Hürriyet gazetesi, 14.06.2012). Nitekim o beklenen adım, çok geçmeden atılacaktı.

4.3.2. 2013: Çözüm Süreci 2

PKK'nin bitmek bilmeyen saldırıları ve özellikle bu durum sonrası kamuoyunda oluşan tepki, çözüm sürecini bir süreliğine geri plana alsa da 2012 biterken açılım, yenilenen yüzüyle tekrar gündeme alınmıştı. Eylül ayında açılan okulların seçmeli ders listesine “Yaşayan Diller ve Lehçeler” dersi de eklenmiş ve isteyen öğrencilere bu ders içinde Kürtçe, Lazca, Adıgece, Abazaca ve Gürcüce dillerinin eğitimi verilmeye başlanmıştı. 2012-2013 eğitim yılının ilk dönemi biterken paylaşılan verilere göre Türkiye'de seçmeli Kürtçe dersi toplamda 28 ilde 18.847 öğrenciye verilmeye başlanmıştı. 4469 öğrencinin Kürtçe dil eğitimi aldığı

Diyarbakır ili, listenin başını çekiyordu. Bitlis'te de bu dersi seçen 145 öğrenci vardı (Hürriyet gazetesi, 06.02.2013; Hürriyet gazetesi, 25.01.2015).

Eğitim alanında atılan adımdan sonra çözüm süreci adına bir diğer haber siyaset kanadından gelmişti. Yılın bitmesine üç gün kala Başbakan Erdoğan, Kürt sorununu çözüme erdirmek adına MİT yetkililerinin İmralı'da Öcalan'la görüşmeye gittiklerini açıklamıştı. İmralı'nın bir sonraki ziyaretçileri ise ilk ziyaretten yaklaşık 6 gün sonra BDP heyeti olacaktı. Ahmet Türk ve Ayla Akat Ata, 2013 yılında adanın ilk ziyaretçileriydi (CNN Türk, 01.12.2014).

Türkiye içinde atılan bu çözüm adımlarını baltalayan haber ise 9 Ocak günü Paris'ten gelmişti. PKK'nin kurucu üyelerinden Sakine Cansız ve beraberindeki iki kadın, Kürdistan Enformasyon Bürosu'nda uğradıkları silahlı saldırı sonucu ölmüştü. Yaşanan silahlı saldırı, pek tabii ki gözleri bir açılım sürecinde olan Türkiye'ye çevirmişti. Türkiye'de bu olay sonrası öne çıkan ilk görüş, durumun örgüt içi bir hesaplaşmadan kaynaklanabileceği yönündeydi. Basın karşısına çıkan Başbakan Erdoğan, şu açıklamayı yapmıştı: *“En son 5 Kasım 2012'de Fransa Interpol'üne bir mesaj gönderdik ve bu teröristin Paris'te olduğunu bildirdik. Ne yazık ki Fransa hiçbir adım atmadı. Tekrar ediyorum. Fransa bu olayı derhal aydınlatmalıdır. Ayrıca Fransa Devlet Başkanı bu terör örgütü mensuplarıyla neden görüştüğünü, ne görüştüğünü, hangi tasarım dâhilinde bu teröristlerle iletişim halinde olduğunu derhal Fransız, Türkiye ve dünya kamuoyuna açıklamalıdır. Terör örgütü pak bir örgüt müdür? Örgüt içinde genç nice çocuk kurşuna dizildi. Cesetleri, mezarları bile annelerinden saklandı. Bunların hepsi bizim belgelerimizde mensup. Sakine Cansız'ın nişanlısı örgüt tarafından infaz edilmiştir. Aziz milletimize ölümlerin durması sevincini yaşatacağız. Şehitlerimizin hatırasına asla halel getirmeyiz. Bizim değerlerimiz neye müsaade ediyorsa o çerçevede adımımızı atarız”*. AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Hüseyin Çelik de olay hakkında *“PKK'nin kendi içinde infazlar yaptığı bilinen bir şey. Kesin bir şey söylemek için bekleyip görmek lazım. PKK bir tane midir bundan emin değilim. PKK içinde farklı güçlere taşeronluk yapan gruplar olduğunu PKK'yi yakından tanıyan isimler de kabul ediyor. Bu süreci provoke etmek isteyenler olabilir. Herkes teyakkuz halinde çok dikkatli olmalı”*

sözlerini sarf etmişti. Olayın tek sanığı olan Ömer Güney ise 2016 yılında ilk duruşmasına çıkmasına az bir süre kala akciğer hastalığı nedeniyle hayatını kaybetmiş ve bu cinayetin arkasında yatan gizem çözülememişti (BBC Türkçe, 10.01.2013; Milliyet gazetesi, 12.01.2013; Hürriyet gazetesi, 19.12.2016).

İmralı görüşmeleri, yılın ikinci ayında da sürmüştü. 23 Şubat günü, BDP’li vekiller Pervin Buldan, Altan Tan ve Sırrı Süreyya Önder; İmralı’ya giderek Öcalan’dan sürecin ilerleyişine dair bir yol haritası ve mektup almıştı. 28 Şubat günü Milliyet gazetesinin özel haberi, “İmralı Zabıtları” idi. BDP heyeti ile Öcalan’ın konuştukları gazetenin manşetindeydi. Habere göre Öcalan, süreç başarılı olursa ne ev hapsine ne de affa ihtiyaç olacağını hem kendisinin hem de hiçbir KCK tutuklusunun içeride kalmayacağını söylemişti. Ancak sürecin başarısız olması durumunda “Apo öldü” denmesini ve BDP ve PKK tarafından adının kullanılmamasını istemişti. Ona göre zaten olası bir başarısızlık en az 50 bin kişinin katıldığı bir halk savaşının başlaması demekti. Apo’ya göre bundan böyle ne eskisi gibi yaşanacak ne de eskisi gibi savaşılacaktı. İmralı kayıtlarından sızan bu haber, iktidarda büyük hoşnutsuzluk yaratmıştı. Başbakan, haber yayınlandıktan birkaç gün sonra Balıkesir gezisinde “Batsın böyle gazetecilik” ifadelerini kullanmış, Milliyet’in deneyimli ismi Hasan Cemal ise önce haberi savunmuş sonra ise gazetede görevinden ayrılmıştı. Bu olay, birçok kesime göre 2. Çözüm Süreci’nin Oslo vakasıydı (Aljazeera Turk, 19.03.2013).

Mart ayının ikinci yarısı, yine bir İmralı görüşmesiyle başlamıştı. Selahattin Demirtaş, Pervin Buldan ve Sırrı Süreyya Önder’in bu ziyaretinin yankıları ay boyunca sürecekti. Bunun ilk göstergesi, 21 Mart günü Diyarbakır meydanındaki Nevruz Bayramı kutlamasıydı. 2013 Nevruz’u Kürt sorununda oldukça etkili olacak üç ardışık Nevruz’dan ilki olacaktı ve ikinci çözüm sürecinin resmi olmayan başlangıcı kabul edilecekti. Milyonların akın ettiği meydanda sürprizlerden biri Öcalan’ın mesajının kürsüden okunmasıydı. Önce Pervin Buldan tarafından Kürtçe okunan mektup, sonra Sırrı Süreyya Önder tarafından Türkçe okunacaktı. Öcalan, mesajına “*Mezopotamya ve Anadolu topraklarında, en kadim halklardan biri olan Kürt halkına selam*” diye başlıyor ve silahın değil siyasetin öne çıktığı bir zamanın

geldiğini vurguluyordu. Abdullah Öcalan'ın silah bırakma çağrısı yaklaşık 1 hafta sonra PKK kanadında karşılık bulacaktı. Terör örgütü, mart ayı sonunda silah bırakarak ülke sınırlarını terk etmeye başlamıştı (Köse, 2017: 19; Sabah gazetesi, 21.03.2013; CNN Türk, 01.12.2014).

İktidar, sorunu çözmek adına belirli adımlar atıyordu. Ancak belirsiz olan şey, bu durumun kamuoyunda nasıl karşılandığıydı. Yerel seçimlere bir yıldan daha az kalması, konuyu daha da önemli hale getirmişti. Bu noktada hem kamuoyunu süreç hakkında daha iyi bilgilendirmek hem de geri dönüş almak için bir mekanizma hayata geçirilmişti. 63 kişiden oluşan “Akil İnsanlar Heyeti”, 3 Nisan günü faaliyetlerine başlamıştı. Her bölgede 9 ismin görevlendirildiği heyette; Orhan Gencebay, Bendeve Palandöken, Oral Çalışlar, Yıldırım Oğur, Deniz Ülke Arıboğan, Mithat Sancar, Hülya Koçyiğit, Vahap Coşkun, Doğu Ergil, Yılmaz Ensaroğlu, Kezban Hatemi, Murat Belge, Yılmaz Erdoğan, Etyen Mahçupyan, Arzuhan Doğan Yalçındağ, Hilal Kaplan, Abdurrahman Dilipak, Rifat Hisarcıklıoğlu, Lale Mansur, Kadir İnanır, Nihal Bengisu Karaca, Hüseyin Yayman gibi kamuoyunun yakından tanıdığı farklı iş kollarından isimler mevcuttu. Heyet kurulduktan bir gün sonra Erdoğan, akil isimleri Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlayarak ortak görevin akan kanı durdurmak olduğunu beyan etmişti. Başbakana göre heyete alınmamış olmak, çalışmalara katılmamak için bir bahane değildi; gün, herkesin taşın altına elini koymasını gerektiren gündü (TRT Haber, 03.04.2013; TRT Haber, 04.04.2013).

PKK'nin mart ayındaki çekilme söylemi mayıs ayında resmileşmiş ve örgüt elemanları hızla Kuzey Irak'a çekilmeye başlamıştı (euronews., 08.05.2013). Terör örgütünün resmen çekilmeye başladığı 8 Mayıs'tan bir gün sonra Meclis'te “Toplumsal Barış Yollarının Araştırılması ve Çözüm Sürecinin Değerlendirilmesi Meclis Komisyonu”, AK Parti ve BDP'lilerin katılımıyla kurulmuştu. CHP ve MHP, komisyona katılımcı vermeyi reddetmişti (CNN Türk, 01.12.2014). Ancak süreci bir kez daha çıkmaza sokan durum; meclis çatısı altındaki muhalif partilerin tavrından çok, akil insanların neredeyse gittikleri her ilde protesto edilmeleri olacaktı. Heyet, hemen hemen tüm bölgelerde öfke dolu tepkilerle karşılaşılıyordu (Yeniçağ gazetesi, 02.05.2013).

Dönem içinde sürece ket vuran bir diğer gelişme ise PKK/KCK tarafından yapılan kafa karıştırıcı açıklamalar idi. Haziran ayında KCK Yürütme Konseyi Eş Başkanı Murat Karayılan, devletin süreci sabote ettiğini ve bunun da kendilerinde ciddi kaygılar oluşturduğunu söylemişti. Karayılan'ın bu sözleri, diğer eş başkan Cemil Bayık tarafından, Öcalan'la diyalogun müzakere aşamasına geçmemesi durumunda süreci bitirebilecekleri sözleriyle desteklenmişti (CNN Türk, 01.12.2014).

Kürt siyasetinin yeni partisi HDP, ağustos ayında ilk kongresini düzenlemişti. BDP'li dört vekil (Ertuğrul Kürkçü, Sabahat Tuncel, Sırrı Süreyya Önder ve Levent Tüzel), bu kongrede HDP'ye katılmıştı. Partinin üst düzey yönetiminin de seçildiği bu toplantıda, eş genel başkanlıklara Türk kökenli Ertuğrul Kürkçü ve Kürt kökenli Sabahat Tuncel getirilmişti (Coşkun, 2015: 2011). Ekim ayında ise devlet, yeni bir demokratikleşme adımı atmıştı. Kürtçe alfabede bulunan q, x ve w harflerinin kamuda kullanılmasının serbest bırakılması, Doğu ve Güneydoğu'daki belediyelerin tabelasının değişmesinin önünü açmıştı. Bir paketin parçası olan bu serbestlikle beraber aynı paketten; 1980 Darbesi sonrasında adı değiştirilmiş köylerin eski isimlerini alabilmeleri, bebelere Kürtçe alfabede bulunan harfleri kullanarak isim koyabilme, mahkemelerde kişinin kendini en iyi ifade ettiği dilde savunabilmesi ve siyasi parti ve adayların farklı dil ve lehçelerde her türlü propagandayı yapabilmesi düzenlemeleri de çıkmıştı (Aljazeera Turk, 02.10.2013).

2013 biterken çözüm adına bir diğer gelişme, yine Diyarbakır'da meydana gelmişti. 16 Kasım günü, toplu nikah ve açılış töreni, başbakanın isteği doğrultusunda çözüm sürecine yönelik bir girişime de dönüşmüştü. Buna göre Türkiye'ye 37 yıldır gelmeyen Kürt sanatçı Şivan Perver ve Diyarbakır'a 21 yıldır gelmeyen Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi lideri Mesud Barzani, o gün şehrin ağırladığı isimlerdi. Barzani, sahneye çıktığında bir konuşma yapmış ve sözlerini Türkçe olarak *“Yaşasın Türk-Kürt kardeşliği, yaşasın barış”* şeklinde bitirmişti. Barzani'nin ardından sahneye İbrahim Tatlıses ve Şivan Perver çıkmış; ikili, coşkulu kalabalığa *“Megri”* (Ağlama) türküsünü söylemişti (BBC News Türkçe, 16.11.2013; Hürriyet gazetesi, 17.11.2013). 24 Aralık günü ise Cumhurbaşkanlığı Kültür ve

Sanat Büyük Ödülleri dağıtılmış, müzik alanındaki ödüle merhum sanatçı Ahmet Kaya layık görülmüştü. 12 Şubat 1999 tarihinde Magazin Gazetecileri Derneği tarafından organize edilen gecede, ödülünü almak üzere sahneye çıkan Ahmet Kaya, “*Kürtçe şarkı söylemek, klip çekmek istiyorum*” deyince salon karışmış; geceye katılan birçok ünlü isim, Kaya’yı çatal-bıçak fırlatma derecesine varacak şekilde protesto etmişti. Bu olaydan sonra yurtdışına çıkan Ahmet Kaya, 16 Kasım 2000 tarihinde geçirdiği kalp krizi neticesinde hayatını kaybetmişti. Cumhurbaşkanlığı’nın 2013 yılında verdiği ödül, arka planı düşünüldüğünde oldukça anlamlıydı (tcgb.gov.tr; Hürriyet gazetesi, 30.10.2013).

Takvimler 2014 Mart’ını gösterdiğinde Türkiye’de PKK terörünün tam 15 aydır kan dökmediği görülüyor ve bu durum memnuniyetle karşılanıyordu (Aydın, 2014: 228). Çatışmasız geçen bu aylar, Diyarbakır’daki Nevruz Bayramı kutlamalarını daha da coşkulu kılmıştı. 21 Mart günü, Nevruz Parkı’nda yaklaşık 2 milyon insan toplanmıştı. Kalabalığa seslenen Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir, “*Amed’e, İstanbul’a, Hakkari’ye cenazeler gelmiyor. Şükürler olsun annelerimiz gözyaşı dökmüyor. Haklı mücadele, bu duruş, bizi barış iklimine getirdi. Baharımızın kışa çevrilmesine izin vermeyeceğiz. Onurlu barışa, kardeşçe yaşamaya sahip çıkacağız. Gençlere barışı, kardeşliği, eşitçe bir yaşamı miras bırakacağız*” sözlerini sarf etmiş, ardından sahneye çıkan Pervin Buldan ve Sırrı Süreyya Önder ise tıpkı bir önceki sene olduğu gibi kürsüden Öcalan’ın mesajını okumuştı. Öcalan’ın mektubunda en çok dikkat çeken kısım, “*Barış savaştan daha zordur, ama her savaşın da bir barışı vardır. Biz direnirken korkmadık, barışırken de korkmayacağız*” sözüydü. Ayrıca büyük kalabalığa bir mesaj da KCK Yürütme Konseyi Eş Başkanı Cemil Bayık iletmişti. Bayık, görüntülü mesajında meydana, barış için hâlâ umutlu olduklarını söylemişti (haberler.com, 21.03.2014).

Mart ayı bitmeden yaşanan üçüncü önemli gelişme ise yerel seçimler olmuştu. 30 Mart günü kurulan sandıklar, akşam saatlerinde açıldığında AK Parti Merkez Binası’nda balkon konuşması için hazırlıklar da başlamıştı. %45,5 ile ipi göğüsleyen AK Parti’yi; %29,5 ile CHP ve %14,7 ile MHP takip ediyordu. Sonucu merakla

beklenen diğer iki parti BDP ve HDP idi. İki Kürt partisi, bu seçimde iş birliğine gitmiş; seçimlere Batı illerinde HDP, Doğu illerinde ise BDP çatısı altında girilmişti. Seçim akşamı, iktidar partisinden sonra zafer sevinci yaşayan diğer parti, BDP olmuştu. HDP, her ne kadar Batı’da isteneni veremese de BDP, Doğu’da Iğdır, Tunceli, Diyarbakır, Van, Batman, Siirt, Şırnak, Hakkari ve Bitlis illerini kazanmıştı. Mardin’de kazanan ise BDP/HDP destekli bağımsız aday Ahmet Türk’tü. BDP, 3’ü büyükşehir olmak üzere kazandığı 9 il belediyesinin yanında 86 ilçede de galip taraftı. Bölgede geriye kalan 14 il belediyesinden, Kars Belediyesi’ni MHP kazanmış, diğerlerinde ise AK Parti galip gelmişti. Bu seçimde de bir kez daha şahit olunuyordu ki Doğu ve Güneydoğu’nun en güçlü iki partisi AK Parti ve BDP idi (Yeni Şafak gazetesi, 2014 Yerel Seçim Sonuçları; Coşkun, 2015: 10-11).

Seçimlerden yaklaşık bir ay kadar sonra Selahattin Demirtaş ve Sırrı Sakık dışındaki 19 BDP milletvekili, HDP saflarına katılmıştı. Parti içinde bile birçok ismin anlam veremediği bu hareket, BDP’nin fiilen feshi demektir. Esasen bu birleşmenin nedeni, Öcalan’ın, solu tek çatı altında birleştirme idealinden başka bir şey değildi. Barış ve Demokrasi Partisi ile birlikte Emek Partisi ve Ezilenlerin Sosyalist Partisi’nin de HDP ismi altında toplanması bu durumun en net göstergelerindendi. Solun fraksiyonlarını kendi içinde toplayan HDP’nin amacını, BDP Eş Genel Başkanı Selahattin Demirtaş şöyle ifade ediyordu: *“Solda birlik partisinin çok ötesinde muhafazakâr kesimleri de bünyesine alacak, bu bileşenler karar mekanizmalarında da yer alacak. Türkiye’nin tüm siyasal düşüncesinden olan insanlar o partide buluşmaya çalışacak. Sol lokomotif görevi görebilir, sol öncülük yapabilir ama temel hedef solu birleştirmek değildir”* (Aljazeera Turk, 02.05.2014; Milliyet gazetesi, 29.04.2014). Demirtaş, bu açıklamalarından yaklaşık iki ay sonra HDP’ye katılacak ve 22 Haziran tarihli kongrede Figen Yüksekdağ ile beraber partinin eş genel başkanı olacaktı. BDP ise 11 Temmuz günü gerçekleştirdiği 3. Olağan Kongresi ile Demokratik Bölgeler Partisi adını alacak ve partinin eş genel başkanlık görevine Kamuran Yüksek ve Emine Ayna seçilecekti. Hem HDP hem de DBP, günümüze kadar varlığını sürdürmüş aktif partilerdir (Ercilasun, Yeniçağ gazetesi, 06.09.2015).

2014 yazı, sorun özelinde Hatip Dicle'nin haziran ayındaki tahliyesi ile başlamış, tüm KCK tutuklularının temmuz ayı içerisinde serbest bırakılmasıyla devam etmişti. “Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun”, 16 Temmuz günü Cumhurbaşkanı Gül'ün onayından geçmişti. Ancak önce aynı ay içinde Cemil Bayık'ın, ağustosta ise Abdullah Öcalan'ın yaptığı açıklamalar sürece ket vuracaktı. Bayık, PKK'nin tamamen silah bırakmasını iki şarta bağlamıştı. Bunlar Öcalan'a özgürlük ve anayasal güvence idi. Bu açıklamadan yaklaşık bir ay sonra ise Öcalan, çözüm sürecinde bir yılı aşkındır diyalog kurulduğunu ve müzakere aşamasına bir türlü geçilemediğini belirtmiş, sabır taşının çatlamak üzere olduğunu söylemişti (CNN Türk, 01.12.2014).

Sorunun, sorunlu tarafından sorunlu sesler yükseldursun Türkiye, yine bir seçime hazırlanıyordu. Ama bu sefer yaşanacak heyecan, tüm ülke için bir ilkti. AK Parti adayı Recep Tayyip Erdoğan, CHP-MHP çatı adayı Ekmelettin İhsanoğlu ve HDP adayı Selahattin Demirtaş; seçmenin karşısına Türkiye'nin 12. cumhurbaşkanı olabilmek için çıkıyordu. 10 Ağustos günü kurulan sandıklardan çıkan sonuç, seçimin ilk turda bittiğini gösteriyordu. Kazanan %51,79 ile Recep Tayyip Erdoğan olmuştu. Böylece Erdoğan, “Türkiye Cumhuriyeti'nin halk oyuyla seçilen ilk cumhurbaşkanı” sıfatına nail olmuştu. İhsanoğlu %38,44, Demirtaş ise %9,77 oy oranında kalmıştı. Doğu ve Güneydoğu oyları, Erdoğan ve Demirtaş arasında büyük bir rekabete sahne olmuştu. Bölgede Bitlis dâhil 12 ilde Erdoğan, 11 ilde ise Demirtaş galip gelmişti. HDP adayı, seçimi son sırada tamamlamıştı ancak aldığı oy oranı, partiye Türkiyelileşme politikasına devam hususunda mesaj olmuş, %10'luk seçim barajının aşılabileceği yönüdeyse umut aşlamıştı. Seçim sonrasında HDP Grup Başkanvekili Pervin Buldan, “*Dünkü sonuçlar itibarıyla bundan sonra Türkiye'de ana muhalefet partisi görevini ve rolünü artık HDP üstlenecek*” sözlerini sarf etmişti (Habertürk, 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Sonuçları; Anadolu Ajansı, 11.08.2014).

Cumhurbaşkanlığı seçiminden on gün sonra MİT Müsteşarı Hakan Fidan, İmralı'ya giderek Abdullah Öcalan'la görüşmüş, hemen hemen aynı günlerde İçişleri

Bakanı Beşir Atalay, süreç dâhilinde Kandil’le de görüşmenin zamanının geldiğini söylemişti. Ancak AK Parti Genel Başkan Danışmanı Yalçın Akdoğan’ın “sürecin sahibi” olarak nitelediği Atalay, 29 Ağustos günü Başbakan Davutoğlu liderliğinde kurulan yeni kabinede görev alamayınca sürecin sona erdiği söylemi de ayyuka çıkmıştı. 2 Ekim günü, mecliste AK Parti ve MHP oylarıyla kabul edilen Suriye-Irak tezkeresiyle Türk Silahlı Kuvvetleri’ne sınır ötesi operasyon yetkisi verilmesi, sürecin diğer kanadında memnuniyetsizlik yaratmıştı. Nitekim önce Öcalan, çözüm sürecinde iyileştirme adımları atılması için hükümetin 15 Ekim 2014’e kadar mühleti olduğunu söylemiş, bu açıklamadan bir gün sonra 7 Ekim günü, HDP; DEAŞ terör örgütü tarafından kuşatılan Suriye’deki Kürt kenti Kobani’nin düşmesi durumunda çözüm sürecinin de düşeceğini beyan etmişti (CNN Türk, 01.12.2014).

Yaşanan bu gerilim dolu süreç, siyaset sahnesinden sokaklara uzanmıştı. Tarihe 6-8 Ekim Kobani gösterileri/olayları diye geçen ve 35 ilde etkili olan eylemler sonucu 2 polis şehit olmuş, 31 vatandaş yaşamını yitirmiş; 139’u polis olmak üzere 360 kişi yaralanmıştı. Aynı günlerde Doğu ve Güneydoğu’yu cehenneme çeviren bir diğer olay ise PKK güçlerinin şehir merkezlerine kadar inip hendek açmaları olacaktı. Hendek olayları, kolluk kuvvetlerini birçok il ve ilçede 6 aydan fazla bir süre uğraştıracak; olayların büyüklüğü dış basına Türkiye’de bir iç savaş varmışçasına yansiyacaktı (Anadolu Ajansı, 05.10.2019; DW Türkçe, 29.05.2016; BBC News Türkçe, 08.04.2016).

Yaşanan olaylar sonrası, Kürt sorununda çözüm adına atılan tüm adımlar birer birer yok olmuş, adeta her şey en başa dönmüştü. Sürecin siyaset sahnesindeki yürütücüleri AK Parti ve HDP, gelinen nokta neticesinde birbirini suçlamaktaydı. Kobani olaylarının başlangıcında HDP Eş Genel Başkanı Selahattin Demirtaş’ın *“Her gün saat 16.00’da herkes bulunduğu sokakta, bulunduğu mahallede demokratik tepkisini ortaya koymaya devam etmelidir”* çağrısı ve bunu süreç içinde bir defa da Diyarbakır’ın Sur ilçesi özelinde belirtmesi, okları üzerine çekmesine neden olmuştu (Show Ana Haber, 04.03.2016). 2015 yılında ise diğer eş başkan Figen Yüksekdağ’ın PKK’nin Suriye uzantılarını kastederek, *“Biz sırtımızı YPJ’ye, YPG’ye ve PYD’ye yaslıyoruz. Bunu söylemekte ve savunmakta hiçbir sakınca görmüyoruz”* şeklinde

sarf ettiği sözler, HDP-PKK ilişkisini bir kez daha gündeme taşıyordu (Sabah gazetesi, 31.07.2015).

2015 yılı daha ilk günlerinden çözüm sürecinin çözölme yılı olacağının sinyallerini veriyordu. 2014 Ekim’inde Bülent Arınç tarafından yapılan basın açıklaması, çatlağı gözle görünür kılmıştı. Arınç, Yüksekova’da 3 askerin şehit düşürölldüğü 25 Ekim tarihinden 2 gün sonra kameralar karşısına geçtiğinde “Çözüm sürecine mecbur ve mahkûm değiliz” açıklamasını yapmıştı. Kasım ayında HDP heyetinin İmralı ziyaretinden, her ne kadar Öcalan’ın 4-5 ay içinde Orta Doğu’da demokratik bir çözüm sağlanabilir mesajı çıksa da önceki ziyaretlere nazaran somut getiriler elde edilememişti. 2015 Nevruz’unda yine Diyarbakır meydanından Öcalan’ın mektubu okunmuştu. Ancak ne meydan önceki senelere göre kalabalıktı ne de verilen mesajlar tatmin ediciydi. Öcalan, mektubunda şubat ayının sonunda gerçekleştirilen Dolmabahçe Görüşmesi’ne vurgu yapıyor ve hükümete 10 maddelik bir yapılacaklar listesi sıralıyordu. Bu 10 maddenin hayata geçirilmesi halinde PKK’nin yapacağı şey ise bir kongreye giderek sonu silah bırakmayla sonuçlanacak yeni bir yol haritası çizmek olacaktı. 2015 Nevruz Bayramı, sürecin son coşkulu kutlaması olacaktı; 2016 yılına gelindiğinde meydan artık “daha az renkli” idi (CNN Türk, 01.12.2014; BBC News Türkçe, 21.03.2015; BBC News Türkçe, 21.03.2016).

Öcalan’ın mektubunda bahsettiğı Dolmabahçe Görüşmesi, çıkmaza giren süreci kurtarmak için atılan son adımdı. 28 şubat günü Dolmabahçe Sarayı’nda gerçekleşen görüşmeye AK Parti adına Başbakan Yardımcısı Yalçın Akdoğan, İçişleri Bakanı Efkan Ala ve Grup Başkanvekili Mahir Ünal; HDP adına grup başkanvekilleri Pervin Buldan ve İdris Baluken ile İstanbul Milletvekili Sırrı Süreyya Önder katılmıştı. Kamu Düzeni ve Güvenliğı Müsteşarı Muhammed Dervişoğlu, görüşmenin bürokrat katılımcısıydı. Toplantı sonunda Yalçın Akdoğan, “Silahların devre dışı kalması demokratik gelişime hız katacaktır. Süreci, nihai sonuca ulaştırmakta kararlıyız” açıklamasını yaparken, Sırrı Süreyya Önder “Bu 30 yıllık çatışma sürecini kalıcı barışa götürürken demokratik bir çözüme ulaşmak temel hedefimizdir. Asgari müştereğın sağlandığı ilkelerde silahlı mücadeleyi bırakma temelinde stratejik ve tarihi kararı vermek için PKK’yi bahar aylarında olağanüstü

kongreyi toplamaya davet ediyorum. Bu davet, silahlı mücadelenin yerini demokratik siyasetin almasına yönelik tarihi bir niyet beyanıdır” diyordu (TRT Haber, 28.02.2015). Görüşmeden çözüm sürecinin devamı yolunda bir fikir birliği çıkmıştı ve bu karar, on maddelik bir yazılı metne dönüşmüştü. Bu metin, “Dolmabahçe Mutabakatı” olarak anılacaktı. Metnin maddeleri, Sırrı Süreyya Önder tarafından açıklanmıştı:

- Demokratik siyaset tanımı ve içeriği
- Demokratik çözümün ulusal ve yerel boyutlarının tanımlanması
- Özgür vatandaşlığın yasal ve demokratik güvenceleri
- Demokratik siyasetin devlet ve toplumla ilişkisi ve bunun kurumsallaşmasına yönelik başlıklar
- Çözüm sürecinin sosyoekonomik boyutları
- Çözüm sürecinde demokrasi-güvenlik ilişkisinin kamu düzenini ve özgürlükleri koruyacak şekilde ele alınması
- Kadın, kültür ve ekolojik sorunların yasal çözümleri ve güvenceleri
- Kimlik kavramı tanımı ve tanımlanmasına dönük çoğulcu demokratik anlayışın geliştirilmesi
- Demokratik cumhuriyet, ortak vatan ve milletin demokratik ölçütlerle tanımlanması, çoğulcu demokratik sistem içerisinde yasal ve anayasal güvencelere kavuşturulması
- Bütün bu demokratik hamle ve dönüşümleri içselleştirmeyi hedefleyen yeni bir anayasa (BBC News Türkçe, 17.07.2015).

Dolmabahçe Görüşmesi, sürecin yeni yön vericisi gibi duruyordu. Ancak bir süre sonra cumhurbaşkanının, mutabakat hakkında yaptığı açıklamalar gündeme bomba gibi düşecekti. Erdoğan, önce Balıkesir’de “... varsa yoksa Kürt sorunu. Kardeşim ne Kürt sorunu ya? Artık böyle bir şey yok. Türk’ün de sorunu var, Laz’ın da sorunu var, Abaza’nın da sorunu var, Boşnak’ın da sorunu var; hepsinin sorunu var. Kardeşim neyin eksik senin? Bir Kürt olarak sen bu ülkede cumhurbaşkanı oldun mu? Oldun. Başbakan çıkardın mı? Çıkardın. Bakan çıkardın mı? Çıkardın. Devletin en üst kademelerine yönetici gönderdin mi, gönderiyor musun? Var. Türk

Silahlı Kuvvetleri'nde var mısın? Var. Ne istiyorsun daha?" diyecek, bu açıklamasından birkaç gün sonra ise "Ben bu ifadeyi cımbızlamak durumundayım. Dolmabahçe mutabakatı ifadesini asla kabul etmiyorum" diyecekti. Cumhurbaşkanı, Dolmabahçe Görüşmesi'ne dair en sert eleştirisini ise Nisan 2016'da Adana gezisinde yapacaktı. "Bugün terör örgütlerinin sırtını sıvazlayanlar aynı kuyuya kendileri düşecekler. Dün biri çıkmış Dolmabahçe mutabakatından bahsediyor. Böyle bir mutabakat yok. Bu iktidarın, terör örgütüyle bir mutabakatı söz konusu değildir" sözleri, Erdoğan'ın bu görüşmeden duyduğu hoşnutsuzluğun dışa vurumuydu. Dolmabahçe Görüşmesi katılımcılarından Yalçın Akdoğan, Erdoğan'ın bu sözlerini yıllar sonra "Burada doğru, hayırlı bir iş için gayret var. Ama karşı tarafta bu işi bozmaya çalışan, derdi başka olan birileri var. Bundan dolayı Sayın Cumhurbaşkanımız haklı bir tepki ortaya koydu" şeklinde yorumlayacaktı (Hürriyet gazetesi, 15.03.2015; BBC News Türkçe, 17.07.2015; Milliyet gazetesi, 24.04.2016; Sözcü gazetesi, 20.12.2017).

Halk, 7 Haziran 2015 günü Meclis'teki temsilcilerini belirlemek adına sandığa gidecekti. Çözüm sürecinde yaşanan gerginlik, siyasetin her köşesine sirayet etmiş vaziyetteydi ve genel seçimin en merak edilen partisi HDP idi. Kürt siyasetinin son temsilcisi olan parti, selefi partilerin son yıllarda bulduğu genel seçimlere bağımsız adaylarla girme formülünü bu sefer uygulamayacağını ve seçime, parti olarak gireceğini ilan etmişti. O günlerde HDP'nin barajı geçme ihtimali ciddi biçimde konuşuluyordu. HDP Eş Genel Başkanı Demirtaş, partisinin barajı geçememesi durumunda hemen seçim akşamında görevi bırakacağını söyleyecek kadar iddialıydı. Başbakan Yardımcısı Yalçın Akdoğan ise çözüm sürecinin gidişatını seçim sonucunun belirleyeceğini belirtiyor, "Çözüm Süreci'ndeki adımları kim attı, reformları kim yaptı? Biz yaptık. Kim olmazsa Çözüm Süreci olmaz? AK Parti olmazsa Çözüm Süreci olmaz. Onun dışında 'şu parti olmazsa Çözüm Süreci olmaz' denilecek birisi var mı? Burada ana aktör AK Parti'dir. HDP burada proje olarak sahaya sürülmüştür. HDP'nin parti olarak seçime girmesi, barajı HDP'ye geçirme çabaları bir projedir ve bu HDP'yi de aşan bir projedir. Burada bir kaos planı işliyor, bir şekilde Türkiye'yi karıştırmak isteyenler, AK Parti'yi devirmek isteyenler bir plan uyguluyorlar. HDP'yi buna mecbur kıldılar, zorla parti olarak seçime

girmelerini sağladılar ve HDP de kendi geleceğini, Çözüm Süreci'nin geleceğini düşünmeden bu zokayı yuttu ve projeyi üstlendi. Birtakım çevrelerin bunu zorladıklarını görüyoruz. HDP kendini kullanıyor, taşeron olarak. Ne yapıyor, 'gelin beni kullanın, siz AK Parti ile baş edemediniz, ben eğer barajı geçerse, bir şekilde AK Parti'yi devirebilirsiniz' diye kendini kullandıran bir yaklaşım var... Bizim özellikle şunu söylememiz lazım: HDP'ye oy veren insanlar, HDP'nin barajı geçmesi halinde AK Parti iktidarı güç kaybederse, Çözüm Süreci falan kalmaz. Yani Çözüm Süreci daha güçlü çıkmaz buradan" ifadelerini kullanıyordu (Hürriyet gazetesi, 14.05.2015; CNN Türk, 21.05.2015). Görülen oydu ki seçim günü, sürecin kaderini belirleyecek tarih olacaktı.

7 Haziran akşamı, meydanları iki ayrı partinin coşkulu taraftarları doldurmuştu. Bunlardan ilki, partilerinin bir seçimi daha ilk sırada tamamlamasından dolayı memnun olan AK Parti seçmeniydi. İkinci grup ise barajı hiç kimsenin beklemediği kadar rahat bir şekilde aşan, o günün popüler deyişle "barajı yıkan" HDP seçmeniydi. Meclise giren partiler sırasıyla %40,90 ile AK Parti, %25 ile CHP, %16,30 ile MHP ve %13,10 ile HDP idi. AK Parti'nin 258, CHP'nin 132, MHP ve HDP'nin 80'er vekil çıkardıkları tablo gösteriyordu ki Türkiye'de 2002'den sonra ilk kez bir parti tek başına iktidarını ilan edecek çoğunluğa ulaşamamıştı. 81 ilin hepsinde oyunu artıran HDP, Doğu ve Güneydoğu'nun galibi konumundaydı. Bitlis dâhil olmak üzere 14 ilde ipi göğüsleyen taraf HDP olurken, geriye kalan 9 ilin galibi AK Parti'ydi. Bölge dışında kalan İstanbul, Adana, Ankara, Antalya, Hatay, İzmir, Kocaeli ve Mersin gibi illerden de vekil çıkaran HDP'nin Bitlis'teki temsilcileri, Mizgin Irgat ve Mahmut Celadet Gaydalı olmuştu. Bitlis'teki son koltuğun sahibi ise AK Parti'li Vedat Demiröz'dü (Habertürk, 7 Haziran 2015 Genel Seçim Sonuçları).

Seçim sonrasında HDP'nin Türkiyelileşme politikasının başarısı konuşulmaya başlanmıştı ki partinin Muş ilindeki kutlamalarında Milletvekili Burcu Çelik Özkan'ın sarf ettiği sözler kafalarda soru işaretleri oluşturmuştu. Özkan, köy korucularını kastederek, *"Bu memlekette defolup gideceksiniz. Bize uzattığınız o keleş size çevirmesini biz çok iyi biliyoruz"* ifadesini kullanmıştı. Daha seçim sonrası ilk gün yaşanan bu durum, HDP'nin samimiyetini bir kez daha sorgulatır

olmuştu (Milliyet gazetesi, 08.06.2015). Bu arada aynı günlerde çözüm süreci hakkındaki bir diğer önemli açıklama ise Yalçın Akdoğan tarafından yapılmıştı. Akdoğan, o dönem iki ayrı demecinde *“Proje olarak bile bile kendisini kullandırtan bir HDP var. HDP barajı geçmek için süreci havaya uçurmuş oldu”* ve *“HDP bundan sonra çözüm sürecinin ancak filmini yapar. Yani 'bal bal' demekle ağız tatlanmıyor, 'barış barış' demekle de olmuyor. Madem yüzde 13 oy aldılar, Kandil'e çağrı yapsınlar ve PKK'ye silah bıraktırsınlar”* sözlerini sarf etmiş ve resmen olmasa da fiilen sürecin sonuna gelindiğini ilan etmişti (Anadolu Ajansı, 29.07.2015; Hürriyet gazetesi, 08.06.2015).

İlk sonuçlar geldiğinde MHP lideri Devlet Bahçeli'nin koalisyon ihtimaline kapıları kapatması, erken seçim fitilini henüz seçim gecesinde ateşlemişti. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, seçimin birinci partisi AK Parti'nin genel başkanı Ahmet Davutoğlu'na hükümet kurma yetkisini vermesiyle istikşafi görüşmeleri başlamıştı. Ancak kısa bir süre sonra ülkenin gündemi o kadar karışmıştı ki hükümet kurma görüşmeleri dahi arka planda kalmıştı. 15 Temmuz günü Selahattin Demirtaş, PKK'ye silah bırakma çağrısında bulunmuştu ancak ardından KCK Yetkilisi Cemil Bayık, yaptığı açıklamayla ateşkesin sona erdiğini ilan etmişti. Güvenlik güçleri, PKK saldırılarına karşı önlem almışken temmuz ayının ilk bombasını başka bir terör örgütü patlatmıştı. 20 Temmuz günü, Kobani'ye yardım götürmek amacıyla Şanlıurfa'nın Suruç ilçesinde toplanan Sosyalist Gençlik Dernekleri Federasyonu, bir basın açıklaması yaparken meydana DEAŞ tarafından intihar saldırısı düzenlenmişti. Saldırı sonrası bilanço çok ağırdı. 33 insan hayatını kaybetmiş, 100'den fazla kişi yaralanmıştı. Türkiye, henüz bu saldırının şokunu atlatamamışken ikinci saldırı haberi, yine Şanlıurfa'nın bir başka ilçesinden gelmişti. Ceylanpınar'da Feyyaz Yumuşak ve Okan Acar adındaki iki polis memuru, evlerinde uyurken şehit edilmişti. Saldırıyı önce PKK, alt kolu olan “Apo'nun Fedaileri” adına üstlense de sonrasında olayda parmağı olmadığını iddia edecekti. İleriki yıllarda, bu olay hakkında soruşturma geçiren pek çok ismin FETÖ ile bağlantısı olduğu anlaşılmıştı ancak günümüzde dahi Ceylanpınar saldırısının sanıkları bulunamamıştır. Saldırıdan iki gün sonra Başbakan Davutoğlu'nun kararıyla PKK ve DEAŞ'e karşı operasyon başlatılmıştı. Tüm bunların yanında Ceylanpınar saldırısı, çözüm sürecini resmen

sona erdirmişti (NTV, 15.07.2015; DW Türkçe, 28.08.2019; Cumhuriyet gazetesi, 01.03.2018).

Kanlı süreç, seçimlerden iki gün önce HDP'nin Diyarbakır mitinginde patlayan bomba sonucu 5 kişinin hayatını kaybetmesiyle başlamış, Suruç ve Ceylanpınar olaylarıyla devam etmişti. 28 Temmuz günü PKK saldırısında bir binbaşı şehit olmuş ve bu olaydan bir gün sonra cumhurbaşkanı, çözüm sürecinin artık devam ettirilemeyeceğini açıklamıştı. 12 Ağustos günü, KCK "demokratik özerklik" ilan etmişti ve bu durum bölgedeki birçok ilçe merkezinde pratiğe dökülmek istenmişti. 26 Ağustos günü koalisyon görüşmelerinden sonuç çıkmayınca yeni bir seçim tarihi belirlenmişti. Ülke, seçime bir seçim hükümeti aracılığıyla gidecekti ve anayasa gereği bu hükümetin üyeleri arasında 2 HDP'li isim de vardı. Geçici seçim hükümetinin HDP'li isimleri Kalkınma Bakanı Müslüm Doğan ve AB Bakanı Ali Haydar Konca olmuştu ancak bu isimler görevlerinden 22 Eylül günü istifa etmişti. 7 Eylül'de Dağlica'da 16 asker, 8 Eylül'de Iğdır'da 13 polis; PKK saldırıları sonrası şehit düşmüştü. Iğdır saldırısının olduğu günün akşamında, HDP'nin Ankara'daki merkez binası saldırıya uğramıştı. Bu 5 aylık acı sürecin en can yakan anı ise 10 Ekim günü Ankara'da yaşanmıştı. O gün, Ankara Tren Garı yakınlarında "Barış, Emek ve Demokrasi Mitingi" nedeniyle toplanan kalabalık, iki ayrı canlı bomba saldırısına uğramıştı. Saldırı neticesinde tam 102 insan hayatını kaybetmişti. Olaydan sonra Başbakan Davutoğlu, "kokteyl terör" ifadesini kullanmış ve DEAŞ-PKK iş birliğine dikkat çekmişti. Türkiye, 3 gün ulusal yas ilan etmişti. Seçimlere 12 gün kala ise Ahmet Davutoğlu, Van mitinginde *"Silahlar tümüyle magmaya kadar gömülünceye kadar mücadelemizi sürdüreceğiz. Ne çözüm süreci yarım kalacak ne de terörle mücadele süreci... Toros yörüklerinden Ahmet, Batman Kürtlerinden Mehmet; gönül gönüle, zihin zihine veriyoruz"* ifadelerini kullanmıştı (DW Türkçe, 28.08.2019; T24, 24.08.2019; FOX Haber, 10.10.2015; FOX Haber, 20.10.2015).

1 Kasım gecesi, AK Parti'nin mutlak zaferinin tezahürüydü. İktidar, 5 ay önceki seçime göre oylarını 5 milyon kadar artırmıştı. %49,5 oy oranıyla seçimi tamamlayan AK Parti, 81 ilin tamamında yükselişe geçmişti. Ana muhalefet 25,3 ile CHP'nin idi. Meclisin diğer partileri ise %11,9'luk oy oranıyla MHP ve %10,8 ile

HDP idi. HDP, 7 Haziran'daki kadar ihtişamlı olmasa da barajı geçmeyi yine başarmış, meclise 59 vekil sokmuştu. AK Parti'nin 317, CHP'nin 134, MHP'nin 40 vekili vardı. Bölgede 12 ilin galibi HDP, geriye kalan 11 ilin kazananı ise AK Parti'ydi. Bitlis'in vekil dağılımında 7 Haziran'a göre bir değişiklik yoktu. HDP'li Mizgin Irgat ve Mahmut Celadet Gaydalı ile AK Partili Vedat Demiröz, TBMM 26. Dönem Bitlis milletvekilleri (Habertürk, 1 Kasım 2015 Genel Seçim Sonuçları; tbmm.gov.tr).

1 Kasım seçimlerinden sonra da PKK ve DEAŞ saldırıları yeni yılın ilk çeyreğine kadar şiddetle devam edecekti. Patlayan bombalar, ateşlenen silahlar artık sadece dağda ve kırsalda değildi, birçok il ve ilçe merkezi perişan haldeydi. PKK'lilerin merkeze inerek hendekler kazdıkları Sur ve Cizre ilçeleri, bir savaş alanını andırır vaziyetteydi. Diyarbakır Baro Başkanı Tahir Elçi, çatışmalar esnasında zarar gören Sur ilçesindeki Dört Ayaklı Minare önünde yaptığı basın açıklaması sırasında kurşunların hedefi olmuş ve hayatını kaybetmişti. Aynı saldırı da iki polis memuru da şehit olmuştu (BBC News Türkçe, 28.11.2015; T24, 24.08.2019; Anadolu Ajansı, erişim tarihi: 09.07.2020; Anadolu Ajansı, erişim tarihi: 09.07.2020).

Sahada yaşanan TSK-PKK çatışması, 10 Ocak 2016 günü akademi dünyasında yankı bulmuştu. “Barış İçin Akademisyenler Girişimi” olarak adlandırılan yurtdışı imzaları hariç 1128 üniversite hocası, “Bu Suça Ortak Olmayacağız” isimli bir metin yayınlamışlardı. Metin, genel olarak devletin; Sur, Silvan, Nusaybin, Cizre, Silopi ve diğer pek çok ilçede ilan ettiği sokağa çıkma yasağını ve bölgeden gelen hak ve özgürlük ihlali haberlerini/iddialarını eleştiriyordu. Bildiri, siyasetin göbeğine bomba gibi düşmüştü. Kendisi de bir akademisyen olan Başbakan Ahmet Davutoğlu, meslektaşlarını “*Bildirinizde terör örgütünden tek bir kelime bahsetmiyorsunuz. Dün gece 5 aylık bebeği katlettiler. Bunu eleştirebiliyor musunuz? Terör örgütünü eleştirmek kolay değil*” diye tenkit ederken; Cumhurbaşkanı Erdoğan, metne imza atan akademisyenleri kastederek “*Cahiller, aydın değil karanlıklar. Gitsinler hendek kazsınlar veya dağa çıksınlar*” ifadelerini kullanıyordu. Bildiriden bir süre sonra imzacı akademisyenlerden pek çoğu ya gözaltına alınmış ya da görevden

uzaklaştırılmıştı. Esra Mungan, Kıvanç Ersoy ve Muzaffer Kaya tutuklanmıştı. Başbakan, bu tutuklamalar hakkında *“Ben prensip olarak hüküm verilene kadar eğer herhangi bir hukuki zorunluluk yoksa insanların tutuklu yargılanmalarına karşıyım. Sonunda beraat olursa, özgürlüklerin kısıtlanması geri ödenemeyecek bir haktır. Bana en büyük cezayı versinler ama konuşma, yürüme özgürlüğümü elimden almasınlar. 28 Şubat’ta baskılar yaşamış bir akademisyen olarak söylüyorum: Düşüncenin hiçbir türüne sınır getirilmesini kabul edemem. Boğaziçi Üniversitesi’ndeki o akademisyen (Esra Mungan) geçmişte başörtü yasağına da karşı çıkan bir isim. Onunla ilgili olumsuz kanaatim yok. Aksine özgürlükçü tutumunu duymuş olduğum bir isim. O parçalanmış bedenleri gördükten sonra hâlâ bir akademisyen o bildiriye PKK’yi eleştirmeden okuyorsa, ben onunla ayrı bir düzlemde tartışır, mücadelemi veririm. Hukuki konu ayırdır”* diyordu. Üç tutuklu isimden sonra haklarında “silahlı terör örgütü propagandası yapmak” suçundan dolayı dava açılan akademisyen sayısı da artmıştı. Kamuoyunda “Barış İçin Akademisyenler Davası” olarak bilinen yargılamalarda son gelişme, AYM’nin 2019 Temmuz’unda verdiği akademisyenlerin ifade özgürlüklerinin ihlal edildiğine dair kararı ve bu karar sonrasında bazı isimlerin beraat etmeleridir (Sputnik Türkiye, 14.01.2016; Hürriyet gazetesi, 15.01 2016; T24, 16.01.2016; Cumhuriyet gazetesi, 29.03.2016; BBC News Türkçe, 26.07.2019; medyascope.tv, 18.06.2020).

2016 yılının TBMM içindeki en önemli gelişmesi, 20 Mayıs 2016 günü yapılan oylamada hakkında fezleke bulunan milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması olmuştu. Teklif; AK Parti, CHP ve MHP’nin kabul oylarıyla halk oylamasına gerek kalmayacak şekilde geçmişti. Bu kanun, ilk etkisini ise kasım ayında gösterecekti. 4 Kasım 2016 gecesi, birçok HDP üyesinin evine yapılan eş zamanlı operasyonda başta HDP Eş Genel Başkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ olmak üzere 12 milletvekili gözaltına alınmıştı. Bir süre sonra bu isimlerden 7’sinin vekillikleri düşürülünce HDP’nin Meclis’teki koltuk sayısı da 52’ye inmişti (medyascope.tv, 09.02.2018).

Yine o günlerde yaşanan bir diğer önemli olaysa Başbakan Ahmet Davutoğlu’nun istifası ve yerine Binali Yıldırım’ın geçmesiydi. Başkanlık sisteminin

tartışıldığı günlerde Binali Yıldırım, Türkiye Cumhuriyeti'nin 65. Hükümeti'ni kurmuş ve ülkenin 27. başbakanı olmuştu. Yıldırım, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin yürürlüğe girmesiyle Türkiye'nin son başbakanı olarak tarihe geçecekti (Hürriyet gazetesi, 22.05.2016; Anadolu Ajansı, 04.07.2018).

Türkiye, temmuz ayı ortasında bir akşam, İstanbul'da Boğaziçi Köprüsü'nün askerlerce kapatıldığı; Ankara'da ise jetlerin alçak uçuş yaptığı haberini alıyordu. Önce kimse ne olduğuna anlam verememişti. Ancak saatler 23.02'yi gösterdiğinde Başbakan Binali Yıldırım, NTV yayınına bağlanarak *“Asker içindeki bazı kişilerin kanunsuz bir eylemi söz konusudur. Bu kalkışmayı yapanlar en ağır şekilde bedelini ödeyeceklerdir”* diyordu. Türkiye, darbenin soğuk yüzüyle bir kez daha karşı karşıyaydı ve ilk kan, Ankara Gölbaşı'nda dökülmüştü. Darbeci hainler, Gölbaşı Emniyet Müdürlüğü'ndeki Havacılık Daire Başkanlığını ve Özel Harekât Başkanlığını F-16 uçaklarıyla bombalamıştı. İki ayrı saldırıda 50'si polis 51 insanımız şehit düşmüş, 36 insanımız yaralanmıştı. Saat 00.13'te TRT ekranlarında korsan darbe bildirisi okunmuştu. Türkiye şok içindeydi. Ama Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 00.24'te CNN Türk ekranlarından *“Milletimizi meydanlara davet ediyorum”* çağrısı, kara geceyi tersine çevirmiş; şahit olacağımız bir halk direnişi destanının fitilini ateşlemişti (Anadolu Ajansı, 14.07.2019).

Gölbaşı Emniyet Müdürlüğü'nün, Milli İstihbarat Teşkilatının, Ankara Emniyet Müdürlüğü'nün, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, TÜRKSAT Tesislerinin, Cumhurbaşkanı'nın Marmaris'te konakladığı otelin bombalandığı; Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ın esir alındığı ve halkın üzerine mermiler yağdırıldığı kara günün sabahı, darbe girişimcilerinin teslim alınmasıyla aydınlanacaktı. Halk, FETÖ'nün hain darbe girişimini büyük bir kahramanlıkla bastırmıştı ve o destan, o gece şehit düşen 251 vatandaşımızın kanıyla yazılmıştı (Anadolu Ajansı, 14.07.2019).

Darbe girişimi atlatıldıktan bir gün sonra TBMM'de, dört partinin desteğiyle darbe karşıtı bildiri imzalanmıştı. 7 Ağustos günü ise AK Parti, CHP ve MHP'nin katılımıyla İstanbul Yenikapı Meydanı'nda *“Demokrasi ve Şehitler Mitingi”* düzenlenmişti. HDP, mitinge davet edilmeyen meclisteki tek partiydi ve pek çok

yazara göre bu miting, günümüze kadar ulaşan AK Parti-HDP gerginliğinde, iplerin koptuğu noktaydı (BBC News Türkçe, 07.08.2016; Aljazeera Turk, 10.08.2016).

15 Temmuz FETÖ Darbe Girişimi'nden sonra sahneye diğer terör örgütleri çıkmaya başlamıştı. 15 Temmuz-25 Temmuz arasında PKK; 74'ü güvenlik görevlisi, 70'i sivil 144 vatandaşımızın canına kıymıştı. Bu saldırılarda 500'e yakın da yaralımız vardı. Eylem noktalarına bakıldığında örgütün Karadeniz'deki saldırılarını sıklaştırdığı da gözle görülür bir durumdu. Darbe girişiminden yaklaşık 8 ay sonra TBMM Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı rapor, bu yoğun saldırıların nedenini de ortaya koyacaktı. Rapora göre, 15 Temmuz Darbe Girişimi öncesi ve sonrasında FETÖ, PKK/KCK ve DEAŞ iş birliği içindeydi. Yine aynı metin, çözüm sürecinin başarısızlıkla sonuçlanmasının baş müsebbibi olarak FETÖ'yü işaret ediyordu (Milliyet gazetesi, 27.08.2016; Anadolu Ajansı, 28.05.2017).

2016'nın Kürt sorunu babındaki son önemli olayı ise yıl sonundaki HDP'li tutuklamaları ve görevden almalarıydı. Önce 11 Eylül günü, HDP/DBP'li 24 belediyeye kayyum atanmıştı. Atamalar zaman içinde daha da sıklaşmıştı, öyle ki Bitlis Belediyesi Eş Başkanları Hüseyin Olan ve Nevin Daşdemir Dağkırın da kasım ayı içinde tutuklanmış ve göreve vekâleten Vali Ahmet Çınar atanmıştı. 4 Kasım günü ise başta Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ olmak üzere, bazı HDP milletvekilleri tutuklanmıştı. Yüksekdağ ve Demirtaş hakkındaki suçlamalar; sokağa çıkma çağrısı yaparak 6-8 Ekim olaylarına sebep olmak, silahlı terör örgütüne üye olmak ve terör propagandası yapmaktı (BBC News Türkçe, 11.09.2016; Habertürk, 24.11.2016; Milliyet gazetesi, 27.11.2016; Anadolu Ajansı, 04.11.2016; Anadolu Ajansı, 04.11.2016).

Türkiye'nin 7 yıllık bu sürecinin Avrupa nazarındaki yansıması, kendine ilerleme raporlarında yer bulmuştu. Çözüm sürecinin başladığı yıl olan 2009'da AB, DTP'ye açılan kapatma davasını kınamıştı. İşkence ve kötü muamele alınan tüm önlemlere rağmen devam etmekteydi. Güneydoğu'da yaşanan çatışmalar da azalarak sürmekteydi. Bu noktada AB, terörle mücadele hususunda Türkiye'nin yanında olacağının sözünü vermektedir. GAP'ın ve bölgedeki diğer yatırımların

hızlandırılması ve TRT 6 kanalı ile Yaşayan Diller Enstitüsü'nün açılması takdir ediliyordu. Ayrıca Nevruz Bayramı'nın olaysız geçmesi de memnuniyet verici bulunmuştu. Rapor, köy koruculuğu sisteminin adım adım kaldırılması gerektiğine dair tavsiyesiyle görüşlerine son veriyordu. 2010 yılı raporu da parti kapatma davasına, seçim barajına ve milletvekili dokunulmazlığına dair olumsuz eleştiriler ile başlıyordu. İfade özgürlüğü başlığı ise ilerleme kaydedilen alanlar arasına yazılmıştı. Diyarbakır'da oynanan Kürtçe tiyatro oyunu, sevindirici bir gelişmeydi. Hükümetin açılım programı kapsamında attığı adımlar, henüz beklentileri karşılamasa da umut verici bulunmuştu. 2011 İlerleme Raporu'nda, genel seçimlerin uluslararası standartlara uygun bir şekilde yapıldığı ancak meclise giren azınlıkların, kadınların, engellilerin oranının az olduğu üzerinde durulmuştu. İşkence ve kötü muamele uygulamalarında kısmi bir artış, ifade özgürlüğünde azalış olduğu yönünde bir tespitte bulunulmuştu. Mahkemelerde Kürtçe savunmanın önünün açılması ise raporun takdir ettiği bir uygulamaydı. Çözüm sürecinin, henüz beklenen aşamaya gelmediği de metinde vurgulanan bir diğer noktaydı. 2012 yılında AB Raporu, artan PKK saldırılarını kınayarak başlamış, demokratik açılımın bir türlü istenen noktaya gelemediği eleştirisiyle devam etmişti. Uludere olayı üzerinde özellikle durulmuş, şeffaf bir yargılama sürecinin gerekliliğinden bahsedilmişti. Yerinden yönetim uygulamasının önünde engeller olduğu tezi de raporda öne sürülmüştü. İşkence ve kötü muamele olayları bir kez daha azalışa geçmişti. Fazlasıyla eleştiri konusu yapılan köy koruculuğu sistemini kaldırmaya dair herhangi bir girişimde bulunulmamıştı. Nihayetinde Kürt sorunu, Türkiye'nin demokratikleşme yolunda aşması gereken en önemli engellerdendi. 2013 yılı; seçim ve hazine yardımı barajının düşürülmesi, Siyasi Partiler Kanunu'nda düzenlemeye gidilmesi, Türkçeden farklı dillerde siyasi propaganda yapabilmenin önünün açılması ve Kürtçeye dair yürürlükte olan bazı cezaların kaldırılması gibi olumlu adımlarla açılmıştı. Yerel yönetimlerin yetkilerine dair kısmi iyileştirmeler yapılmıştı ancak Türkiye, istenen seviyeden hâlâ uzaktaydı. Rapora göre, yerel yöneticilere yönelen KCK tutuklamaları, demokrasiye zarar vermekteydi. Ancak tüm eksikliklerine rağmen çözüm süreci, olumlu bir adımdı ve güçlenerek devam etmeliydi. AB, 2014 İlerleme Raporu'nda yıl içinde çıkarılmış olan “Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun” metnini desteklediğini beyan etmişti.

%10 seçim barajının düşürülmemesi ve yerel yönetimlerde istenen seviyeye ulaşılamaması, raporun eleştirdiği noktalardandı. Ancak Kürtçenin her geçen gün gündelik hayata daha fazla girmesi ve kamusal bir yapıya bürünmesi takdir edilen bir durumdu. Çözüm sürecinin tüm aksaklıklara rağmen devam ettiği ve Kürt sorununa yönelik adımların genel anlamda olumlu olduğu tespiti, raporun hanemize artı puan eklediği noktalardı (Belli, 2015: 94-106).

4.3.3. Kürt Sorununda Son Yıllar ve Parti Genel Başkanlarının Soruna Dair Görüşleri

Türkiye, 2017’den bu yana 1 halk oylaması, 1 genel seçim, 1 cumhurbaşkanlığı seçimi, 1 yerel seçim ve 1 yinelenen İstanbul yerel seçimine şahitlik etmiştir. Bu beş seçimden ilki, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan anayasa referandumuydu. Milletvekili sayısının 550’den 600’e çıkarılması, seçilme yaşının 25’ten 18’e indirilmesi, cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği seçimlerinin 5 yılda bir aynı anda yapılması ve en önemlisi de başbakanlık makamının kaldırılarak tüm yetkilerinin cumhurbaşkanına verilmesi gibi pek çok değişikliği öngören referandum; %51,4 ile kabul görmüştü. Evet cephesini oluşturan AK Parti ve MHP kanadı, Doğu ve Güneydoğu illerinin 12’sinde sandıktan istediğini almıştı. Bölgede geriye kalan 11 il ise CHP ve HDP’nin hayır çağrılarına kulak vermişti. Bitlis, %59,4 ile anayasa değişikliğini kabul eden illerdendi (Yeni Şafak gazetesi, 2017 Anayasa Referandumu Sonuçları; Habertürk, 15.03.2017; DW Türkçe, 16.07.2020).

Referandumdan yaklaşık 14 ay sonra Türkiye, bu sefer hem milletvekillerini hem de yeni sistemin ilk cumhurbaşkanını seçmek için sandık başındaydı. Normalde 3 Kasım 2019 günü yapılması planlanan seçimler, MHP lideri Devlet Bahçeli’nin erken seçim çağrısı yapması ve diğer partilerin de “varız” demesi sonucu 24 Haziran 2018’e çekilmişti. 2017 referandumundaki AK Parti-MHP birlikteliği, bu seçimlerde de devam edecek ve Büyük Birlik Partisi’nin de katılımıyla “Cumhur İttifakı” olarak anılacaktı. Seçimin diğer cephesinde ise Kılıçdaroğlu’nun Cumhuriyet Halk Partisi, Akşener’in İYİ Parti’si, Karamollaoğlu’nun Saadet Partisi ve Uysal’ın Demokrat Parti’si yani “Millet İttifakı” vardı. HDP ise seçimlere tek başına giriyordu. Milletvekili seçimlerinin yanında aynı gün yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimi içinse 6 aday vardı. Cumhur İttifakı’nın adayı Recep Tayyip Erdoğan iken CHP’nin

adayı Muharrem İnce, İYİ Parti'nin adayı Meral Akşener, HDP'nin adayı Selahattin Demirtaş, Saadet Partisi'nin adayı Temel Karamollaoğlu ve Vatan Partisi'nin adayı Doğu Perinçek'ti. Akşam, sonuçlar açıklandığında kazananın Cumhur İttifakı olduğu görülecekti. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin ilk lideri, ilk turda aldığı %52,6'lık oy oranıyla Recep Tayyip Erdoğan olmuştu. Kazanan ismi takip edenler ise sırasıyla %30,6 ile Muharrem İnce, %8,4 ile Selahattin Demirtaş, %7,3 ile Meral Akşener, %0,9 ile Temel Karamollaoğlu ve %0,2 ile Doğu Perinçek idi. Bölgede Bitlis dâhil 12 ilin galibi Recep Tayyip Erdoğan olurken; 10 ilde Selahattin Demirtaş, 1 ilde ise Muharrem İnce sandıktan birinci sırada çıkmıştı. Keza milletvekilliği seçiminde de AK Parti, %42,6 ile 295; MHP, %11,1 ile 49 vekil çıkarmıştı. Cumhur İttifakı'nın oy oranı %53,7'yi, vekil sayısı ise 344'ü bulmuştu. Millet İttifakı'nın öncü partisi CHP, %22,6 ile 146; İYİ Parti ise %10 ile 49 vekil çıkarmıştı. Oy oranı %33,9'u bulan Millet İttifakı'nın, yeni dönemde Meclis çatısı altında 189 vekili olacaktı. HDP ise %11,7 ile art arda üçüncü kez genel seçimlerde barajı geçme başarısı göstermiş ve 67 koltuk kazanmıştı. Doğu ve Güneydoğu'nun tablosu bir değişiklik haricinde Cumhurbaşkanlığı seçimindekiyle aynıydı. Bitlis dâhil 12 ili Cumhur İttifakı kazanırken geriye kalan 11 ilde HDP sandıktan birinci parti olarak çıkmıştı. Bitlis'e mecliste ayrılan 3 sandalyeye, AK Parti'den Vahit Kiler ve Cemal Taşar ile HDP'den Mahmut Celadet Gaydalı oturacaktı (Yeni Şafak gazetesi, 24 Haziran 2018 Genel Seçim Sonuçları; Yeni Şafak gazetesi, 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı Seçim Sonuçları; Sabah gazetesi, Seçim 2018; BBC News Türkçe, 25.06.2018).

Referandumu, cumhurbaşkanlığı seçimini ve genel seçimleri geride bırakan Türkiye, 31 Mart 2019 günü bu sefer de yerel seçimler için sandık başına gidiyordu. Seçimler öncesi, AK Parti-MHP ve CHP-İYİ Parti ittifakları varlığını korumuştu ve bu partiler, seçimlere birçok ilde ortak aday aracılığıyla girmişti. Seçimin kaderini ise HDP'nin aldığı bir karar belirlemişti. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Mersin, Hatay, Aydın, Antalya, Bursa, Gaziantep, Adıyaman gibi büyükşehirlerde aday çıkarmayan parti; herhangi bir ittifaka katılmasa da seçimlerden önce HDP Eş Genel Başkanı Sezai Temelli'nin *"Mansur Yavaş da (Millet İttifakı Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Adayı) bilecek ki seçilmişse HDP oylarıyla seçilmiştir. HDP'lileri yok*

sayarak, Kürtleri yok sayarak, Ankaralıları yok sayarak siyaset yapamaz. O da işte bizim gücümüzdür. Ekrem İmamoğlu (Millet İttifakı İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Adayı) seçilmişse bilecek ki o kentte yaşayan 3 milyon Kürt'ün oyuyla seçilmiştir. Kürtlere rağmen siyaset yapamayacağını bilecektir. Yapmaya çabalarsa zaten siyaseten bir karşılığı olmayacaktır. O kentin belediye başkanı olmayacak, o olsa olsa o kentin kayyumu olur. Biz bu riski alıyoruz. Seçmenlerimize diyoruz ki biz bu riski alacağız ve Türkiye'yi değiştireceğiz” şeklindeki ifadesi, HDP seçmenine verilmiş örtülü bir mesajdı (Hürriyet gazetesi, 20.02.2019; CNN Türk, 15.03.2019).

Cumhur İttifakı cephesinde de hedef, Kürt seçmenin oyunu alabilmektir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2 Şubat günü TRT’de katıldığı yayında “*HDP eşittir PKK, eşittir YPG, eşittir PYD. Hiç sağa sola bunu saptırmanın anlamı yok, gerçek ortada*” demiş; aynı ay içinde gerçekleştirdiği Erzurum mitingindeyse “*Bu ülkeyi bölemeyecekler. Kürdistan, Kuzey Irak'ta, çok seviyorlarsa oraya gitsinler. Benim ülkemde 'Kürdistan' diye bir bölge yok*” sözlerini sarf etmişti. AK Parti kanadı, HDP’yi PKK ile bir tutarken; HDP seçmenini, bu eşleştirmeden ayrı tutuyordu. AK Parti MKYK üyesi Orhan Miroğlu’nun, Hakkari’de katıldığı aday tanıtım toplantısında “*Sadece Hakkari'deki HDP'li kardeşlerime değil İstanbul'da, İzmir'de, Mersin'de, Adana'da yaşayan HDP'li kardeşlerime de sesleniyorum ve diyorum ki sizin bu 2 milyon oyunuza AK Parti taliptir*” ifadesini kullanması ve yine Erdoğan’ın 6 Mart günü Malatya meydanında “*Son zamanlarda HDP'liler bir şey uydurmaya başladılar, 'Erdoğan, HDP'ye oy verenleri terörist ilan ediyor...' Hiçbir yerde benim böyle bir ifadem olmamıştır ama başındakiler olarak sizler teröristsiniz*” diyordu (Anadolu Ajansı, 03.02.2019; NTV, 28.02.2019; Sputnik Türkiye, 20.01.2019; Sputnik Türkiye, 06.03.2019).

31 Mart akşamı sonuçlar, AK Parti’nin 39, CHP’nin 21, MHP’nin 11, HDP’nin 8, TKP’nin 1 il belediyesi kazandığını gösteriyordu. Geriye kalan 1 ili de bağımsız aday kazanmıştı. Bu tabloya göre Cumhuriyet İttifakı 50 belediye ile seçimin galibiydi. Ancak Ankara, İzmir, Antalya, Adana, Mersin, Hatay ve daha birçok büyükşehir Millet İttifakı’na kaptırılmıştı. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde 12 ili AK Parti, 8 ili HDP, 1 ili CHP, 1 ili MHP ve 1 ili TKP almıştı. Özellikle 2014’te HDP’nin

kazandığı ancak daha sonrasında kayyum atanan Bitlis, Şırnak ve Ağrı il belediyelerini bu sefer AK Parti'nin kazanması, iktidar cephesinde büyük sevinç yaratmıştı. Yine bir önceki seçime göre HDP'nin kaybettiği bir diğer il belediyesiye Tunceli olmuştu. Türkiye Komünist Partisi Tunceli Adayı Fatih Mehmet Maçoğlu'nun, ildeki seçimi kazanması Türkiye tarihindeki ilk “komünist partili” belediyenin de ilanıydı. Bir önceki seçime göre HDP'nin hanesine eklediği tek il belediyesi Kars olmuştu. Ayrıca bu seçimlerde bölgedeki bir il ve bir ilçe belediyesindeki seçimler farklı bir anlam taşıyordu. Iğdır ve Bitlis'in Ahlat ilçesindeki seçimlerde, İYİ Parti aday çıkarmamış ve Cumhur İttifakı adayını desteklemeyi tercih etmişti. Sonuçta Iğdır'ı HDP kazanırken Ahlat, AK Parti'nin olmuştu (Yeni Şafak gazetesi, 31 Mart 2019 Yerel Seçim Sonuçları; TRT Haber, 01.04.2019; Anadolu Ajansı, 27.03.2019).

2009 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine dayanarak Prof. Dr. Rüstem Erkan tarafından “en büyük Kürt kenti” olarak adlandırılan İstanbul'da ise 31 Mart gecesi bir hayli karışıktı. Kafa kafaya giden seçimde galibiyet mesajlarının geldiği ilk taraf, AK Parti kanadı olmuştu. AK Parti aday Binali Yıldırım, saat 20.15'te Twitter üzerinden “31 Mart Teşekkür Konuşması” diye bir paylaşım yapmış; saat 23.25'te ise kameralar karşısında “*İstanbul'da seçimi kazandık*” açıklamasında bulunmuştu. Ancak bir süre sonra bu sefer CHP aday Ekrem İmamoğlu, medyanın karşısına çıkarak “*Kazandığımı biliyorum*” demişti. Sabaha kadar bir oraya bir buraya giden ve Anadolu Ajansı'nın saat 23.21'den başlayarak çok uzun saatler veri girmediği seçime, 1 Nisan sabahı YSK Başkanı Sadi Güven “*Şu an itibarıyla Ekrem İmamoğlu önde*” diyerek “şimdilik” nokta koymuştu. Konsensus Araştırma Şirketi Başkanı Murat Sarı'ya göre İstanbul'daki her 3 HDP'li Kürt seçmenden 2'sinin desteklediği Ekrem İmamoğlu, 17 Nisan günü mazbatasını almıştı ki 6 Mayıs'ta YSK, İstanbul Büyükşehir Belediyesi seçimini “kamu görevlisi olmayan sandık kurulu başkan ve üyelerinin seçimde görevlendirilmesi” nedeniyle 4'e karşı 7 oyla iptal etmiş, yeni seçim tarihini 23 Haziran olarak belirlemişti (haberler.com, 25.03.2010; Medyascope, 27.02.2019; FOX Seçim 2019, 02.04.2019; Demirören Haber Ajansı, 01.04.2019; TRT Haber, 31.03.2019; Hürriyet gazetesi, 17.04.2019; Cumhuriyet gazetesi, 06.05.2019).

23 Haziran seçimleri öncesinde, her iki ittifakın adayı da Kürt seçmenin oyuna talip olduğunu her fırsatta dile getirmeye başlamıştı. Binali Yıldırım 6 Haziran günü önce Hakkari ve Van mitinglerinde halka *“Bizim Kürt kardeşlerimizle ilgili bir derdimiz, sıkıntımız yok. Onlar bizim kardeşimiz. Bin yıldır bu topraklarda birlikte yaşıyoruz. Benim de geçmişim Kürt. Kürtlüğünüzle gurur duyun, Kürt olduğunuzu gururla söyleyin, hiç kimse size bir şey yapamaz”* ifadeleriyle seslenmiş; sonra Deutsche Welle’ye verdiği röportajda, Kürtlerin oyunun kimsenin cebinde olmadığını söylemişti. Ekrem İmamoğlu ise Rudaw’a verdiği röportajda *“(Selahattin Demirtaş’ın) siyasette aktif olduğu dönemde çizdiği çizgiyi beğenenlerden biriydim. Gerçekten de barışçıl, uzlaşmacı ve evrensel değerleri öne çıkaran dili vardı. Bundan da çok mutluluk duydum. Hatta kendi adıma bunun Türkiye için bir fırsat olabileceğini ve birçok duvarı yıkabileceğini de dile getirdim. Bugün de hala aynı kanaatteyim”* sözleriyle HDP seçmenine göz kırpmıştı (Habertürk, 06.06.2019; DW Türkçe, 06.06.2019; T24; 18.04.2019). Her iki adayın, Kürt seçmene yönelik tavırları siyaset arenasında olağan kabul edilebilir bir noktadayken seçime birkaç gün kala TRT Kurdî ve Anadolu Ajansı’nın geçtiği haberler, Türkiye’yi sallamıştı.

1996-2003 yılları arasında PKK’nin yöneticiliğini yapan Osman Öcalan, seçime 3 gün kala TRT Kurdî ekranlarına çıkmış ve bu ekranda, *“Ekrem İmamoğlu ciddi bir mesaj vermedi Kürtler için. Kürtler için CHP’nin hiçbir projesi yoktur”* sözlerini sarf etmişti. Abdullah Öcalan’ın kardeşinin TRT ekranlarına çıkarılması, Ankara’nın gündemini uzun süre meşgul etmişti. Mecliste; AK Parti, CHP, MHP ve İYİ Parti grup başkanvekilleri, Öcalan’a mikrofon uzatan TRT’yi sert bir dille eleştirmişti. Olaydan günler sonra basın açıklaması yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan ise *“Doğrusu ben, Osman Öcalan’ın kırmızı bültenle arandığını bilmiyorum. Ancak TRT’ye müracaat etmiş ve TRT Kurdî de böyle bir program yapmışsa bunu da TRT’deki arkadaşlarımız bilirler”* ifadelerini kullanmıştı. Siyasette sinirleri geren bir diğer haber ise yine o günlerde Anadolu Ajansı tarafından yapılmıştı. AA, Doç. Dr. Ali Kemal Özcan’ın, İmralı’da Abdullah Öcalan’la görüşüğünü ve terörist başının, HDP’ye İstanbul seçimleri için tarafsızlık çağrısında bulunduğunu yazmıştı. Yine AA da en az TRT kadar, kamuoyunun tepkisini çekmişti (haberler.com, 22.06.2019; euronews, 27.06.2019; euronews., 28.06.2019; Anadolu Ajansı; 20.06.2019).

Türkiye, 23 Haziran’a işte böyle bir siyasi iklimde gitmişti. Sabah oyunu kullanan seçmen, akşam sonucu beklemek için evindeydi. Seçimin düğümü bu sefer, 31 Mart’taki kadar zor çözülmemişti. Ekrem İmamoğlu, seçimi yaklaşık 800 bin oy farkla kazanarak İstanbul’un yeni belediye başkanı olmuştu. Şüphesiz ki bu durumun ortaya çıkmasında Kürt seçmenin etkisi çok büyüktü (Yeni Şafak gazetesi, 23 Haziran 2019 Yerel Seçim Sonuçları; Medyascope, 27.06.2019).

Çalışma, bu alt başlığın başlangıcından beridir tam beş seçim incelemesine tanıklık etti. Bunun nedeni, 2015’ten yani çözüm sürecinin bitmesinden beridir Kürt sorununun özellikle seçim dönemlerinde tekrar gündeme gelmesidir. Ancak Kürt sorunu her ne kadar manşetteki yerini kaybetse de terör sorunu hâlâ Türkiye’nin baş ağrılarından biridir. Uluslararası Kriz Grubu’nun verilerine göre Türkiye’de, Temmuz 2015-Ekim 2019 arasında PKK saldırıları nedeniyle tam 4686 kişi ölmüştür. Bunlardan 2758’i örgüt elemanıyken; 1215’i güvenlik görevlisi, 490’ı ise sivilidir (euronews., 17.01.2020).

Terörle mücadele, uzun süredir genel anlamda sınır ötesi operasyonlar aracılığıyla yürütülmektedir. Haziran 2020 itibarıyla Türkiye, Pençe Operasyonları ile Kuzey Irak’ta PKK kamplarını vurmaktadır. Sınırlarımız içindeki örgüt unsurları ise resmi verilere göre oldukça azaltılmış durumdadır. İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, 2020 Mart ayında yaptığı açıklamada *“2020, terör örgütünü Türkiye sınırları içinde tamamen bitirmek için varımızı yoğumuzu ve bütün riskimizi ortaya koyduğumuz bir yıl olacak”* demiş; aynı yılın haziran ayında kamuoyuyla paylaştığı verilerde ise *“Yurt içi terörist sayısı 445’e indi. Terör bu ülkenin kaderi olmaktan çıkıyor inşallah”* ifadesini kullanmıştır. İçişleri Bakanı, son olarak PKK’nin iletişim kanallarıyla ilgili *“Köy katliamı yapan PKK’den 14 bin 582 telsiz kestirmesi alınıyordu 2016’da. 2019’da bin 122 kestirme alındı, yılbaşından bugüne kadar da ancak 200 telsiz kestirmesi oldu. PKK bugün korkusundan telsizle bile konuşmıyor”* açıklamasını yapmıştı (TRT Haber, 17.06.2020; Anadolu Ajansı, 11.03.2020; Anadolu Ajansı, 09.06.2020).

Türkiye; dışarıdaki terörü, içeriye sıçramadan bitirme telaşındayken maalesef birçok ülkenin, terör örgütlerine destek haberleri her gün ana haber bültenlerinde yer

almaktadır. Bu ülkelerin başını ise Amerika Birleşik Devletleri çekmektedir. Son olarak ABD, PKK'nin Suriye uzantısı PYD'ye 1 milyon 200 bin dolarlık Covid-19 yardımında bulunmuştur. Eski diplomat Onur Öymen'e göre ABD-PYD arasındaki ilişki esasen şu şekildedir: *"Amerika'nın Şam eski büyükelçisi bu konuda bir makale yayınladı ve PYD'yi PKK'nin Kandil Dağı'nda kurduğunu, PYD'nin KCK'nin de üyesi olduğunu, PKK ile çok yoğun iş birliği içinde olduğunu yazdı. Makalede, 'PKK'nin üst düzey yöneticileri Suriye'deki kamplarda eğitim görüyorlar' diyor. 'PYD'liler Türkiye'de görev yapıyorlar' diyor. 'Türkiye'de büyük terör eylemlerini gerçekleştirenler, Suriye'nin kuzeyinde PYD tarafından eğitildiler' diyor... Şu anda 61 bin PYD'li ve YPG'liyi eğitmek için Amerika, Meclis'ten 300 milyon dolarlık tahsilat aldı. PYD onlar için hazır paralı asker Suriye'de. PYD teröristmiş, müttefik ülkeye saldırıyormuş, masumların ölümüne sebep oluyormuş, bunları dert etmezler. Onların derdi, Suriye'yi petrol kaynağından mahrum etmek"* (Anadolu Ajansı, 04.04.2020; Sözcü gazetesi, 28.10.2019). Gazeteci Mehmet Akif Ersoy ise ABD ve Batı ülkelerinin yanına bir de Rusya'yı ekliyor ve şu tezi ortaya koyuyor: *"Belli ki, bundan böyle ABD ile Batı ülkeleri ve açıktan vurgulamasa da Rusya, "Kürt sorunu" adı altında bölgenin yaralarını daha fazla kanırtacak. Maalesef sahada tanık olduklarım ve teneffüs ettiğim hava, beni böylesi iddialı bir ifade kullanmaya sürüklüyor... Zira son otuz yılın gelişmeleri, Ortadoğu'nun kronik yaralarının "Kürt sorunu" adı altında kaşınıp, özellikle bizim ve dolaylı biçimde İran'ın önüne konulacağına işaret ediyor... Sanki ABD ile Batı kulübü, Türkiye'ye karşı 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile tarihin çöplüğüne atılan Sevr Antlaşması'nın bir bölümünü fiilen hortlatma gayreti içerisinde"* (Ersoy, Habertürk, 27.10.2019). 2015'ten sonraki AB raporları genel olarak çözüm sürecinin dönmesinin gerekliliğinden bahsetse de ve Kürt sorununu, Türkiye'nin en vahim sorunlarından biri olarak addetse de siyasi konjonktür, çözüm sürecine geri dönüş pek müsait görünmüyor (BBC News Türkçe, 10.11.2015; Gazete Karınca, 15.04.2018).

Gözlerimizi Ankara'ya yani siyasete çevirdiğimizde ise HDP'nin, uzun süredir legalite ve illegalite arasındaki ince çizgide gidip geldiğini görüyoruz. Hem Kürt seçmenin büyük kısmının hem de tüm siyasi partilerin HDP'den beklentisi; PKK ile

arasına mesafe koyabilmesi ve sivil siyasal alanı güçlendirebilmesi (SETAV, 16.09.2019). Daha önce Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, HDP'yi PKK'nin siyasi uzantısı olarak gördüğünü belirtmiştik. Bu noktada Devlet Bahçeli ve Meral Akşener'in de HDP'ye bakış açılarının, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ınkine paralel olduğunu belirtmek yerinde olacaktır (haberler.com, 25.05.2020; Haber Global, 24.04.2020).

HDP'nin en çok yakındığı konuya gelince karşımıza kayyum atamaları çıkmaktadır. Partinin, 31 Mart 2019 seçimlerinde toplamda kazandığı 65 belediyenin Bitlis'in Güroymak Belediyesi dâhil olmak üzere 45'ine 20 Haziran 2020 itibarıyla kayyum atanmıştır. Ayrıca 4 Haziran 2020 tarihinde kesinleşmiş cezası bulunan HDP'li Leyla Güven ve Musa Farisoğulları'nın cezalarının, mecliste okunmasıyla iki ismin milletvekillikleri düşmüştür. HDP, hem bu tutuklama kararlarını hem de kayyum atamalarını protesto etmek amacıyla 15 Haziran günü Edirne ve Hakkari'den iki ayrı katile eşliğinde Ankara'ya doğru yürüyüşe geçmiş, eylemini 20 Haziran günü tamamlamıştır (Hürriyet gazetesi, 04.06.2020; Voice of America, 20.06.2020). Partinin, PKK ile arasındaki ilişkinin bağlamının ne olduğu ise son olarak Eş Başkan Mithat Sancar aracılığıyla açıklanmıştır: *“(PKK ile) Bir ilişki var sayılıyor ve bu ilişkide bir mesafe konulması talep ediliyor. Biz de diyoruz ki hiçbir ilişkimiz yok. Hiçbir ilişkimizin olmadığı bir yerle mesafe koyun çağrısı o kadar temelsiz ki. Hiçbir ilişkimiz yok. Bu kadar net söylüyoruz. Olamaz da. ‘HDP, PKK’nın uzantısı’ diyorlarsa demek ki 6 milyon insan da PKK’ye oy veriyor. Peki, o zaman onlar terörist mi olacak? Biz siyasi partiyiz”* (Sputnik Türkiye, 26.06.2020). Mithat Sancar'ın bu açıklamaları kamuoyunun bir kesiminde memnuniyetle karşılanırken diğer bir kesiminde ise samimiyezsiz bulunmuştur. Gazeteci Nedim Şener; Sancar'ın bu sözlerini, geçmişte hem eş başkanın kendisinin hem de HDP'deki farklı isimlerin açıklamalarıyla karşılaştırarak *“Mithat Hoca bizimle eğleniyor”* diye eleştirmiştir (Şener, Hürriyet gazetesi, 26.06.2020).

Konu özelindeki araştırmalar göstermektedir ki Kürt kökenli vatandaşların, Türkiye nüfusu içindeki oranı %10 ila %25 arasındadır. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde babadan dededen kalma; İstanbul, Ankara, İzmir,

Bursa, Antalya, Adana gibi Batı vilayetlerinde ise sonradan göç etmiş biçimde yaşayan Kürt halkı hem siyasi hem de sosyal anlamda büyük önem taşımaktadır (Akdağ, 2017: 127). Çalışmanın bu bölümünde son olarak, gündemi belirleyen siyasilere birkaçının Kürt sorunuyla alakalı güncel görüşlerine yer verilecektir.

4.3.3.1. Recep Tayyip Erdoğan (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve AK Parti Genel Başkanı)

“Her Kürt bu memlekette Türk’ün, Arap’ın, Laz’ın Çerkez’in, Boşnak’ın sahip olduğu haklar neyse, istisnasız hepsine sahiptir. Her kim, herhangi bir Kürt kardeşimin hakkını gasp etmeye kalkarsa karşısında önce beni bulur. Artık hiçbir terörist gelip halkın yakasına yapışmıyor, haraç alamıyor. Artık kimse gelip Kürt kardeşlerimin evlatlarını zorla alıp dağa götüremiyor. Artık belediyenin önünde ağlayan Diyarbakırlı anneler var mı? Artık kimse gelip esnafımızın kepengini kapattırmıyor, ticaretine engel olmuyor. Kimse Kürt kardeşimin tepesine binip ensesinde boza pişirmiyor. Bütün bunları sizler için yaptık... Ana diliniz siyasi istismar aracı haline dönüşmesin istemiyor muydunuz? Ana dilinizi her yerde serbestçe kullanabiliyor muydunuz? Şimdi var mı engel olan? Dininizin, inancınızın gereklerini serbestçe yerine getirebiliyorsunuz. Ret ve inkâr politikalarından eser kaldı mı? Bunları kim kaldırdı? Demek ki görevimizi yaptık. Kimliğiniz ve inancınız önünde hiçbir yasak yok... Türkiye hepimizin ülkesi, Türkiye Cumhuriyeti devleti hepimizin devleti. Kimse Kürtlere devlet aramasın, Kürtlerin devleti Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Biz Irak’ta, Suriye’de verdiğimiz mücadeleyle asırlardır bizleri birbirine düşürerek kurulan sömürü düzenine karşı çıkıyoruz. Kürt yoktur demiyoruz, Türkiye’nin artık bu noktadan geri dönüşü mümkün değil. Kürtlerin bizzat kendilerini sorun gören anlayışa nazire olarak Kürt sorunu yoktur diyoruz. Sizlerin özgürlüklerini güvence altına biz aldık. Resmi dilimiz Türkçe ne kadar değerliyse ana diliniz Kürtçe de o kadar kıymetlidir. Kazanılmış diğer özgürlükler ananızın ak sütü gibi helal olsun” (Voice of America, 03.06.2018).

4.3.3.2. Kemal Kılıçdaroğlu (CHP Genel Başkanı)

“İsterseniz buna Kürt sorunu, isterseniz toplumsal barış sorunu deyin, bu sorunun çözüm yeri TBMM’dir... İnsana insan olduğu için değer vereceğiz. Biz, hiç

kimseyi ötekileştirmeyeceğiz. Herkese eşit davranacağız. Ben hangi haklara sahipsem, Hakkari'deki, Rize'deki, Tekirdağ'daki vatandaş da aynı haklara sahip olacak. Bu sorunu kim çözecek. Cevabı çok basit. Bu işi demokrasiye inanan, terörle mücadeleden ödün vermeyecek, birlikte yaşamaya inanan kişiler çözer. 16 yıldır çözemedin, 4 yılda çözeceğiz... Samimi dürüst olunacak. Gizli kişisel bir ajandaya sahip olmayacaksınız. Millete hesabını veremeyeceğiniz vaat ve angajmanlarda bulunmayacaksınız. Millete her aşamada bilgi vereceksiniz. Bunları yaparsanız tüm sorunları çözersiniz” (DW Türkçe, 26.05.2018).

“Biz sosyal demokrat bir partiyiz, Cumhuriyetçiyiz. Cumhuriyet’in temeli eşit yurttaşlıktır. Ama bu lafla da olmuyor. Eşit yurttaşlık somut, objektif imkânlarla donatılmalıdır. Nedir bu? İnsanların kendi kimlikleri ile kendilerini ifade edebileceği siyasal ve toplumsal ortamı yaratarak çözülür. Eşit yurttaşlık böyle olur. Ama bütün bunların olabilmesi için güven ortamı sağlanması ve bir an önce silahın ortadan kalkması gerekiyor. Silahla hiçbir şey elde edilemez. Yaşanan terör ve şiddet bölgeyi, bölge insanını tahrip ediyor. Bir an önce çözüme kavuşmalı. Bugüne kadar Kürt sorunu ile ilgili yapılan her şey kapalı kapılar arkasında oldu. Biz buna karşıyız. Çözüm tartışmaları şeffaf yapılmalı. En önemlisi de bu tartışmaların zemini TBMM olmalı” (Hürriyet gazetesi, 27.05.2019).

4.3.3.3. Devlet Bahçeli (MHP Genel Başkanı)

“MHP'yi Kürt düşmanı göstermek, Kürt kökenli kardeşlerimi MHP'ye karşı kıskırtıp bozgunculuğa ve vurgunculuğa heves etmek tek kelimeyle şerefsizliktir. Aynı zamanda vatana, bayrağa, millete ve bin yıllık birikim ve kaynaşmaya çok ağır bir ihanettir. Sinsi ve şuurlu siyasi Kürtçülük yapanlar PKK'nin değirmenine su taşıyan rezillerdir. Kürt kökenli kardeşlerim MHP'ye karşı falan değillerdir. Karşı olanlar PKK'lilerdir, PYD/YPG sevdahıdır. Kürt, terörist olmaz; teröriste Kürt denmez, denemez. İkide bir, takılmış plak gibi, Kürtlerin oyları MHP'den dolayı oraya buraya kayar diyerek kirli ihbar ve ilanda bulunan kripto ajanlar, mankurt soysuzlar gazete ve televizyonlara yerleşmiş saatli bombadır. Bunlar, hain bir projenin figüran ve maşalarıdır. Artık maskeler düşmüştür. Türk ve Türkiye düşmanları MHP'ye sevgi ve sempatiyle bakmaz. Allah muhafaza, varsayalım baktılar, kuşku etmeyin ki

kendimizden şüphe duyarız. Kürt kökenli kardeşlerim bizim her şeyimizdir, ayrımız gayrımız yoktur, aramıza hendek kazmayı planlayanlar casuslar, terörizmin piyonlarıdır. Ekran ve gazetelerde kim ne söylerse söylesin, MHP milletin her evladını bir ve aynı görüp kucaklayacaktır. Bunu söylüyorum yüreктen, yarın söylenip sahiplenecek milyonlar yüreктen” (Sözcü gazetesi, 21.05.2018).

“Türk-Kürt arasına nifak sokmaya çalışanlar bozguna uğrıtılacaktır. Kürt kökenli kardeşlerimiz bizim canımızdır, ciğer parelerimizdir. Ortak bir maziden, ortak bir geleceğe birlikte uzanacağız. Kürt kökenli kardeşlerimizin terörle en ufak bir ilgisi yoktur. PKK onların hiçbir zaman temsilcisi olmamış, olamayacaktır. Kürt kökenli kardeşlerim şerefli, bekasına, birliğine ve dirliğine sahip çıkacaklardır. Aramızı açmak için fitne fesat çıkaran ahlaksızlara el ele direneceğiz, güç birliği yapıp tuzakları başlarına geçireceğiz. Kürt kökenli kardeşlerimin alayını hasretle ve muhabbetle kucaklıyorum. İstanbul’da ve ülkemın diğer illerinde yaşayan kardeşlerime şükranlarımı sunuyorum. MHP’yi Kürt kökenli kardeşlerimizle sorunlu göstermek alçaklıktır, sapıklıktır, cinayettir” (T24, 15.06.2019).

4.3.3.4. Mithat Sancar (HDP Eş Genel Başkanı)

“Kürt sorunu, sadece Türkiye’nin kendi içinde bir sorun değildir. Aslında 1916’dan beri Kürt sorunu bir bölge sorunudur. Dört ülkeye dağılmış Kürtler ve Kürdistan olarak adlandırdıkları kendi ülkelerinin bölünmüşlüğü meselesidir. Şimdi oradan buraya gelelim. Bir zamanlar 1991’deki Körfez Savaşı’ndan sonra, Türkiye’deki o zamanki hükümetler Kuzey Irak’taki Kürt oluşumunu da bir güvenlik sorunu olarak kabul etti. Bunu kendilerine dönük bir tehdit olarak algıladılar. Sonra yıllar geçti orası oturdu, şimdi gayet iyi ilişki içindeler. Benzer tartışmalar o zaman da yapıldı. Bu Güney Kürdistan dediğimiz yapı ortaya çıktıktan ve oturduktan sonra, esas odaklanılan yerler Türkiye ve Suriye oldu. Türkiye’nin Kürt sorunu çok daha bağlantılı olduğu alan da Suriye’deki Kürt sorunudur. Belki, iç savaş öncesi bu kadar açık değildi. Çünkü Suriye Kürtleri bu kadar örgütlü değildi, bu kadar farklı tecrübeleri uluslararası alana taşıyacak şekilde yaşamamışlardı. Hep bir Kürt mücadelesi vardı Suriye’de elbette PYD de vardı. Ama Suriye İç Savaşı ile birlikte bu artık çok açık, görünen, hedefleri ve gücü olan bir yapıya dönüştü. O andan itibaren

Türkiye’deki Kürt sorunu ile Suriye’deki Kürt sorunu hiç koparılamayacak bir noktaya geldi. Türkiye-Rusya ve Suriye Demokratik Güçleri arasında nasıl bir mutabakat var bilmiyorum ama şunu biliyorum PYD, YPG ve Suriye Demokratik Güçleri’ni ortadan kaldırmak mümkün değil. Bu geçti, bu artık imkânsız. Ama şu anda kontrol ettiği alanı eskisi gibi kontrol edemeyeceği doğru. Zayıflatılabilir fakat yok edilemeyeceği gerçeğini akli başında her aktör görür. Daha önemlisi Suriye’deki Kürt sorununun belli bir siyasi çözüm gerektirdiği gerçeği tartışmasızdır bence. Orada Kürt sorunu bir çözüme kavuşacak. Şu an Türkiye’nin istediği gibi Kürt sorunu bastırılacak, ezilecek, konuşulmayacak falan beklentisi tamamen boştur. Kürt sorununa iki tarafında içine sindiremediği bir çözüm bulunamazsa Suriye’de huzur ve bu savaş ortamının kolay kolay bitirilemeyeceğini görüyor olmalı aktörler” (euronews, 29.10.2019).

“1921 Anayasası’nın iki temel dayanağı vardı. Böyle bir anayasa yapılmasının ilk dayanağı "halk egemenliği" ilkesidir. Yani halkı kendi sorununu yöneten bir muhatap olarak kabul eden anlayıştı. İkincisi Kürt sorununun çözümüydü. Mustafa Kemal Paşa sorunun ağırlığının ve ciddiyetinin farkındaydı. Bunu halk egemenliği ilkesine dayalı, bütünlüklü bir demokrasi fikriyle çözmeye çalıştı. O dönemler bu konuda çokça çaba harcandı. Yerel demokrasi ve halk iradesi olarak ülkenin bu sorununu çözmek için o gün bulduğu yolu maalesef daha sonra terk ettik. Şimdi de ülkenin sorunlarının çözümü, bu iki ilkeyi birleştirmek, bu iki alanı bütünleştirmekten geçiyor. Halk egemenliği hem genel demokrasiyi hem de yerel demokrasiyi içerir” (Demokrat Haber, 23.04.2020).

“Bizim gövdemiz Kürt’tür. Bizi kuran Kürt siyasal geleneğidir. Bizim en önemli önceliğimiz Kürt sorunudur. HDP, gövdesi Kürtler olan ve ama dalları Türkiye’nin bütün halklarından oluşan bir modeldir” (T24, 13.05.2020).

4.3.3.5. Meral Akşener (İYİ Parti Genel Başkanı)

“Kürt meselesi’ değil, ‘Güneydoğu meselesi’ dedik. Çünkü Kürt meselesi dediğiniz zaman şöyle bir şey oluyor: Şuurun altına şöyle bir mesaj iletiyorsunuz. Kürtler problem! Evet, bizim burada problemlerimiz var. Ekonomik, sosyal, siyasi, açılımların getirdiği çıta yüksekliğinin yarattığı bir hayal kırıklığı ve bir de eli silahlı

terör var. Bugün iri yarı laflar ederek bir dakikada çözemezsiniz. Dokunarak, birbirimizi anlayarak, açık seçik konuşarak üzerine gitmeliyiz... Sen Türk'sün, ben Kürt'üm diye bir şey yok. Herkes kendinin ne olduğunu bilir. Babamın ailesi Yunanistan'a Diyarbakır'dan gönderilmiş. Ailemin geldiği yer Diyarbakır. Bir de etnik aidiyetin günümüzde psikolojik olduğuna ve buna da saygı duyulması gerektiğine inanıyorum. Aidiyetiniz sizinle alakalı ve çok kıymetli. Karşılıklı saygı göstermeliyiz” (Gazete Duvar, 04.11.2017).

4.3.3.6. Temel Karamollaoğlu (Saadet Partisi Genel Başkanı)

“Saadet iktidarında bu meseleyi sadece güvenlik eksenli mücadele ile değil, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi, psikolojik, ekonomik alanlarda yapacağımız topyekûn reformlarla çözeceğimize inanıyoruz. Saadet Partisi olarak, Kürt Meselesi ile ilgili somut çözüm yollarını 3 başlık altında açıklamayı uygun buluyoruz:

1- Temel İnsan Hakları ve Adalet

2- Ekonomi ve Kalkınma

3- İç Barış ve Güvenlik

... İçinde bulunduğumuz şartlarda ihtilal döneminde hazırlanmış olan anayasanın yetersizliği artık kabullenilmiştir. Dolayısıyla, geniş bir toplumsal uzlaşma ile vatandaşlarımızın tamamının benimsediği, insan haklarını teminat altına alan, hak ve adalet merkezli yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğu açıktır... Ana dil eğitiminin ve ana dil kullanımının önündeki engeller kaldırılacak ve bu haklar anayasal güvence altına alınacaktır. İfade özgürlüğü, şiddet barındırmadığı sürece, her türlü farklı görüşün özgürce ifade edilebileceği şekilde genişletilecektir. Halkın oyları ile seçilmiş olan milletvekilleri ve belediye başkanları hakkında herhangi bir iddia varsa gereği hukuk devleti çerçevesinde yapılacaktır. Toplumdaki bütün farklılıkların siyasi alanda kendisini ifade etmesinin önündeki engeller kaldırılacaktır. ‘Temsilde adaletin sağlanması’ milletvekili seçimlerinde barajı kaldırarak bütün siyasi görüşlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde temsil edilmesi sağlanacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bazı belediye başkanları

hakkında başlatılan tahkikatlar sebebiyle görevden uzaklaştırılan başkanların yerine, mevcut partileri kapatılmamışsa, meclis üyelerince seçim yapılacak, aksi takdirde en kısa sürede seçimler yenilenecektir” (Voice of America, 06.06.2018).

4.3.3.7. Ahmet Davutoğlu (Gelecek Partisi Genel Başkanı)

“Kürt meselesi esas olarak ülkemizdeki demokratik hakların eksikliğinden ve bu eksikliğin istismar edilmesinden kaynaklanmıştır. Sorunu yaratan Kürt vatandaşlarımızın varlığı değil, geçen yüzyılda yaşanan parçalanmaların devlet aklına yüklediği korkular, bu korkulardan kaynaklanan kısıtlamalar ve bu kısıtlamaları istismar eden ayrılıkçı çevrelerin terör faaliyetleridir. Dolayısıyla çözüm, kimliklere dayalı her türlü ayrımcılığın engellenmesi ile Kürtlerin demokratik vatandaşlık anlayışı temelinde bu ülkenin eşit ve onurlu vatandaşları oldukları inancının pekiştirilmesiyle sağlanabilir. Nitekim bu konuda önemli mesafeler de alınmış durumdadır. Bu yaklaşım terör odaklarının istismara dayalı meşruiyet oluşturma çabalarını da tümüyle etkisiz kılacaktır” (Gazete Duvar, 13.12.2019).

“12 Eylül’de Diyarbakır Cezaevi’nde Kürtlere yapılan yanlış uygulamalar, PKK tarafından istismar edilmiştir. PKK’yi meşru görmek değil bu. Eğer 12 Eylül’ün yanlışları olmasaydı hepimiz biliyoruz ki PKK bu kadar insan unsuru devşiremezdi” (Cüneyt Özdemir Youtube Kanalı, 19.05.2020)

4.3.3.8. Ali Babacan (DEVA Partisi Genel Başkanı)

“Terör sorunu, tamamen bölgesel ve hatta uluslararası boyutu olan bir sorun ve bizim kesinlikle mücadele etmek zorunda olduğumuz bir sorun. Burada ne bir müsamaha olabilir ne bir göz yumma olabilir, asla. Yani bu terör örgütünün adı ister PKK olsun ister FETÖ olsun ister DEAŞ olsun, ne olursa olsun bunlarla sonuna kadar mücadele etmek şart. Terörle mücadelede tabii ki en önemli enstrümanlar, güvenlik enstrümanları. Ama sadece güvenlik enstrümanları yetmiyor. Diplomasiyi iyi işletemiyorsanız, siyasi diyalogu iyi kuramıyorsanız -ilgili ülkelerle- ve sosyopolitik enstrümanları iyi kullanamıyorsanız terörle mücadelede başarılı olmak mümkün değil... Hiçbir ülke tek başına terör sorununu çözemez... Kürt meselesine gelince, o bizim biraz iç işimiz. Ne kadar bu terör konusuyla Kürt sorununu iç içe ele

almaya başlarsak o kadar çözümü imkânsız bu işin. Biz, kendi içimizde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan herkesin kendi haklarını, özgürlüklerini doyastıya yaşaması gerektiğini düşünüyoruz. Devletin her bir vatandaşını aynı samimiyetle kucaklayabilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Hak ve özgürlük konusunda yapılması gereken ne ise azamisi yapılmak zorunda... Biz, kendi vatandaşımıza ne yapmamız gerekiyorsa gözümüzü kapatıp yapmamız lazım. Terörle de hak ettiği bir mücadelele sonuna kadar vermemiz lazım” (Ali Babacan Youtube Kanalı, 03.03.2020).

“Türkiye’nin insan haklarına dayalı demokratik bir hukuk devleti olma konusundaki eksiklikleri, Kürt sorununun da kaynağında yatan temel faktördür. Uzun bir tarihi arka plana sahip olan bu sorun; iktisadi, siyasi ve insani açılardan pek çok olumsuz sonuç doğurmaktadır. Hayati önemi haiz bu konunun birçok boyutu bulunmakla beraber esasında bu sorun, Kürt vatandaşlarımızın demokratik hak, özgürlük ve eşit vatandaşlık taleplerinin karşılanmasıyla ilgilidir. Demokrasi ve Atılım Partisi olarak Kürt sorununu, vatandaşlarımıza güven temelinde siyasi kanalları açık tutarak, taleplerin rahatlıkla tartışılacağı demokratik zemini inşa ederek, özgürlük alanlarını genişleterek ve hukuku tahkim ederek çözeceğiz. Kürt sorununu çözüme kavuşturmuş bir Türkiye’nin demokraside ilerleyeceğine, kaynaklarını ihtiyaç duyduğu alanlarda kullanarak ekonomisini güçlendireceğine, hukuki standartlarını yükselteceğine, dış politikada hareket alanını genişleteceğine ve sosyal dokusunu kuvvetlendireceğine olan inancımız tamdır. Bu bağlamda öne çıkan en önemli konu, ana dilin korunması, kullanılması ve geliştirilmesidir. Demokrasi ve Atılım Partisi olarak, ana dilin bir çatışma konusu haline getirilmesini doğru bulmuyoruz. Resmi ve ortak dilimiz olan Türkçe’nin iyi öğretilmesi esas olmakla birlikte ana dile ilişkin talepleri, vatandaşlarımızın kültürel farklılıklarının tanınması, temel bir insan hakkı ve pedagojik bir gereklilik olarak ele alıyoruz. Bu itibarla, ana dil hakkı kapsamında bütün vatandaşlarımızın ana dillerini kullanmaları ve geliştirmeleri için gerekli düzenlemeleri yapmayı hedefliyoruz” (Gazete Duvar, 11.03.2020).

BEŞİNCİ BÖLÜM: KÜRTLER VE KÜRT SORUNU ÖZELİNDE BİTLİS İLİ İNCELEMESİ

“*Havası ve suyu güzel yer*”. Şemsettin Sami’nin Kâmûsü’l-A’lâm adlı eserinde bu cümle, tek kelimeyle ifade edilmektedir: “*Bedlis*”. Bu teoriye göre şehir, adını coğrafyasının özelliğinden almaktadır. Bir diğer teori ise Büyük İskender’in kumandanlarından olan ve şehirdeki heybetli kaleyi yapan Leys veya Bedlis’in şehre adını vermiş olma olasılığıdır. Yukarı Fırat ve Yukarı Murat sınırları üstünde kurulmuş şehir, Doğu Anadolu Bölgesi’ni Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne bağlayan köprü mevkidir (Çelebi, 1999: 9-18).

Vadi üzerine kurulu Bitlis vilayeti; Şanlıurfa, Gaziantep, Kahramanmaraş şehirlerimizde olduğu gibi resmi bir unvana sahip olmasa da kaynaklar ve yöre halkı şehri “Kadim Bitlis” tamlamasıyla nitelendiriyor (Kayaoğlu, 2020: 47). Merkezle beraber Tatvan, Güroymak, Ahlat, Hizan, Mutki ve Adilcevaz ilçelerinden oluşan şehrin, 2019 sayımına göre nüfusu 348.115’tir. Bir önceki sayıma göre nüfus, 1281 kişi azalmıştır (Anadolu Ajansı, 04.02.2020). 1935 yılında şehrin etnik yapısının %70’inin Kürt, %30’unun Türk olduğu saptanmıştır. (Kayaoğlu, 2020: 29). Kentin Türk nüfusunun ekseriyeti Ahlat ilçesinde yaşamaktadır. Van Gölü’ne eğimli verimli bir plato üzerine kurulu Ahlat, tipik bir Türk kentidir. Dünyanın en büyük Türk-İslam mezarlıklarından olan Selçuklu Mezarlığı ve bilhassa Selçuklu mezar taşları görülmeye değerdir (Çelebi, 2001: 12-16).

Şehirde her ne kadar detaylı bir arkeolojik araştırma yapılmasa da Süphan ve Nemrut dağlarında rastlanan obsidyen yatakları, coğrafyanın tarihinin neolitik döneme dayandığının delaletidir. Bu ihtimalle bile bölgenin geçmişi, en az 5000 yıl öncesine gitmektedir (bitlis.gov.tr). İçerisinde Urartu, Pers, Makedonya Krallığı, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Mervani, Safavi, Selçuklu, Eyyubi, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Ahlatşahlar, Candaroğulları, Şerefhanbey ve Osmanlı izleri taşıyan şehir, gerçekten bir “açık hava müzesi”ni andırmaktadır (Çelebi, 1999: 15). Bitlis’i 2020 itibarıyla hâlâ “bakir topraklar” olarak adlandırmak ise pek yanlış olmayacaktır.

5.1. Osmanlı Devleti’nde Bitlis Kenti

13. yüzyılda Moğol istilalarıyla sarsılan Doğu kentleri arasında Bitlis de vardır. O güne kadar bölgenin ilim merkezi olan Bitlis, Moğollar sonrasında büyük bir yıkım yaşamıştır. Bölgedeki karışıklık uzun yıllar devam etmiş, Osmanlı öncesi Kürtlerin son çatısı olan Safeviler döneminde de merkez ile Kürt kentleri arasında kriz baş göstermiştir. Bu krizin temeli, Şii-Sünni ayrımına dayanmaktadır. Nitekim Şah İsmail'in bölgedeki hakimiyetinin daha ilk günlerinde Şah'la görüşmek için Tebriz'e yol alan 12 Kürt beyinin tutuklanması ve yerlerine Şii beylerin atanması, kargaşanın fitilinin ateşleyicisi olmuştur. Sonrasında Safevilere katılmayı reddeden Bitlis miri Şeref Han gibi Kürt beylerinin de tutuklanmasıyla bölge, cebren de olsa Şii bir kimliğe kavuşturulmuştur. Öyle ki o yıllarda Hasankeyf ve Bitlis'i ziyaret eden Venedikli bir tüccarın anlatımıyla bölge halkı, Şiilik baskısı altında Kızılbaşlar gibi giyinmeye başlamış; günlük hayatında öyle görünme uğraşı içine girmiştir (Özcoşar ve Vali, 2017: 11-12; Kayaoğlu, 2020: 27).

17, 18 ve 19. yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu'nun cazibe merkezi olan kent, tam anlamıyla bir kültür-sanat beşiğidir. Günümüze kadar ulaşan hanlar, hamamlar, medreseler, camiler ve nice güzide yapı, bu söylemin kanıtıdır (Çelebi, 1999: 15). 1655 yılında şehre gelen Evliya Çelebi'nin Bitlis'i anlatışı göstermektedir ki bölge, merkezden uzak kalışı nedeniyle özerk bir yönetime sahip gibidir. Bu durumun ortaya çıkışında Tavernier'in aktarımına göre ne şah ne padişah tanıyan ve bir emriyle savaş alanına 20.000 ila 25.000 arasında asker yığma gücüne sahip olan Şeref Han'ın etkisi büyüktür. Kürt beylerinin bölgedeki bu kudreti, 1847 yılına kadar devam etmiştir. (Kayaoğlu, 2020: 27-28). Bitlis, dönem içinde bölgenin en büyük üç şehrinden biridir (Kayaoğlu, 2020: 48).

Çaldıran Savaşı, Kürtler için bir dönüm noktasıdır. Filhakika, İdris-i Bitlisi'ye göre savaşın hazırlayıcısı da Safevileri, sürekli biçimde Yavuz Sultan Selim'e şikâyet eden Kürt halkıdır. Savaş müttefiki Osmanlı ve Kürtler, savaş sonunda da beraberliklerine devam etmiştir. Bu beraberliğin baş mimarı ise İdris-i Bitlisi'dir (Özcoşar ve Vali, 2017: 13-14). Osmanlı-Kürt birlikteliği dendiğinde akla gelen ilk isimlerden olan İdris-i Bitlisi'den daha önce birinci bölümde bahsedilmiş, kendisine

şimdi tekrar değinilmiştir. Ancak Bitlisî'nin konumuz özelindeki önemi, ilerleyen sayfalarda isminin özel bir başlık altında incelenmesini gerektirmektedir.

Bitlis, 1631-1673 arasında Van eyaletinin; 1673-1740 arasında ise Diyarbakır eyaletinin hükümet sancaklarından biridir. Bir nevi kısmi özerkliğe sahip olunan bu yıllardan sonra kent, 1847 yılında Erzurum eyaletinin Muş sancağının bir kazası haline getirilmiştir. Otuz yıl kadar kaza olarak kalan ve duraklama sürecine giren Bitlis, 90 Harbi'nden sonra ise başlı başına bir vilayet olmuştur. Bitlis vilayeti; Bitlis/Merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluşmuştur (Özcoşar ve Vali, 21; Arınç, 2011: 76). Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altına girdikten sonra çok uzun süre Şerefhan/Şerefoğulları ailesi hakimiyetinde kalan kent, Şeref Han Bitlisî'nin, Kürt toplumunu konu alarak yazdığı Şerefname adlı eserde de kendine yer bulmuştur. Hem Şeref Han hem de Şerefname, ilerleyen sayfalarda özel olarak incelenecektir.

1540 yılındaki bir tahrir göre Bitlis merkezinde 1410 Müslüman, 5620 gayrimüslim vardır. Gayrimüslim nüfusun, birkaç Yakubi dışında neredeyse tamamının Ermenilerden oluştuğu düşünüldüğünde kentin yaklaşık %80'inin Ermenilerden meydana geldiği gözler önünde bir gerçektir (Ertaş, 2017: 221). Kentteki Ermeni nüfus yoğunluğu yıllar içinde düşse de 19. yüzyıldaki Bitlis, hâlâ Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı Anadolu kentinden biridir, Vilayet-i Sitte'nin bir parçasıdır (Ertaş, 2017: 219). Ancak özellikle Osmanlı'nın son çeyrek asrında, Ruslarla güç birliğine giderek Müslüman halka büyük zulüm yapan Ermeni çeteleri, yüzlerce kez kayıt altına alınmıştır. Kinç, Ermeni çetelerinin Bitlis'te yaşattığı acıları, çalışmasında bir araya toplamıştır (Kinç, 2012: 170-197).

Bölgede, misyoner faaliyetlerinin devreye girmesiyle yüzyıllardır bir arada yaşayan Kürt ve Ermeni halkları sert çatışmalar içine girmiş, Bitlis'te yoğun bir göç dalgası baş göstermiştir. Özellikle Ermeniler; 19. yüzyılın sonunda Rusya, ABD ve İran'a yoğun bir şekilde göç etmiştir. Bu da göstermektedir ki Ermenilerin bölgeyi terk etmeye başlaması 1915 Tehciri'nden çok öncedir (Bozkuş, 2019: 37). Karabekir'e göre Van ve Bitlis kentlerinin hiçbir yerinde Türk vahşetine rastlanamaz. Bu söylem, Batı eliyle uydurulmuş bir siyasi hikâyeden ibarettir. Keza Türklerin

sözde vahşet uyguladığını yazan kaynaklar, Kürtlerle ilgili pek çok olumsuz ifade de içermektedir. Kürtlerin hırsız, eşkıya, yağmacı ve saldırgan olduğuna dair iddialar, sözde soykırım kaynaklarında kendisine yer bulmuştur. Kürt halkının, yabancılara ilk anda çok sıcak yaklaşmadıkları gerçeği ortadadır ancak bu durum, onların Ermenileri yok etmek gibi bir uğraşları olduğuna dayandırılmaz. Doğu illerindeki vahşetin kaynağı Müslümanlar değil bilakis gayrimüslimlerdir. Acıyı çekenler, bu yetmezmiş gibi bir de fenalığı yapmışçasına mesnetsiz iddialarla yıllar boyu karşı karşıya kalmıştır (Karabekir, 2019: 121-122).

Özellikle vilayet statüsü kazandıktan sonra gelişimine kaldığı yerden devam eden şehir, Osmanlı'nın bölgedeki eğitim ve kültür merkezlerinden biri olmuş; ticaret ve sanayi alanında bir atılım içine girmiştir. Başta seyyah notları olmak üzere 19. yüzyılda bölgeye dair yerli ve yabancı tüm çalışmalar, Bitlis'in gelişmişliği konusuna değinmiştir (Arınç, 2011: 77-78). Sonuç olarak görüyoruz ki Osmanlı himayesine girmeden önce birçok farklı kolda gelişim gösteren şehrin önünü, ilk olarak Moğol istilası kesmiştir. Sonrasında gelişen Osmanlı yılları, belirli aralıklarla kesintiye uğransa da genel olarak Bitlis'in ilerleyişine tekrar tanık olunan yıllardır. Bu güzel kentin, gelişiminin ikinci süreci ise yine bir işgal nedeniyle duraklayacaktır.

5.2. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Yıllarında Bitlis

16. yüzyıldaki altın çağını sonrasında da büyük bir parıltıyla sürdüren şehrin, yerel ve ulusal çaptaki bu güzel yıllarını, küresel çapta bir yıkım getirmiştir. Bitlis, 3 Mart 1916 günü, Ruslar tarafından işgal edilmiştir (Çelebi, 1999: 15). O gün, işgalin resmiyete döküldüğünün habercisidir ancak zulüm, çok daha önceden başlamıştır. Esasen Bitlis'teki, Rus ve Ermeni asker ve çetelerinin işgal adına tacizleri 1914 sonundan yani Sarıkamış vakasından beridir süregelmiştir. 3 Mart 1916, halkın artık bu saldırılara karşı koyamadığının resmidir. Ancak başta pek çok aşiret reisi olmak üzere yöre halkı, kurtuluşa dair inancını hâlâ yitirmemiştir (Ölmez, 2014: 4-5; Akçora ve Kaya, 2015: 23). Nitekim 5 aydan fazla süren işgal, 8 Ağustos 1916 günü, Mustafa Kemal önderliğindeki 16. Kolordu'nun harekete geçmesi neticesinde Bitlis'in kurtarılmasıyla son bulmuştur. Ancak Bitlis, ne yazık ki terk edilmiş harabe bir şehirden farksızdır. 19. yüzyılın sonunda yaklaşık 40.000, Birinci Dünya

Savaşı'nın akabinde ise takriben 60.000 olarak tespit edilen şehir nüfusu, işgal sonrasında binlerle hatta yüzlerle ifade edilir düzeydedir (Kayaoğlu, 2020: 37; Çelebi, 1999: 15). Şehrin yaşadığı dramı anlamak için belki de bu seferlik bilimsel verilerden çok, halkın ağzından dökülenlere kulak vermek daha yerinde olacaktır. Şehrin kurtuluşu sonrası topraklarına dönen yöre halkının yıkılmış şehri görünce duyduğu acı, önce bir baba-oğulun diline dökülmüş; oradan da tüm Türkiye'nin yüreğine dokunmuştur. O çok bilindik "Bitlis'te Beş Minare" türküsü, ilk olarak o günlerde söylenmiştir (bitlis.gov.tr).

Şehrin bu büyük yıkımını, 1918 yılında Bitlis'te valilik yapmış olan Mazhar Müfit (Kansu) şöyle anlatmıştır: *"Fakat ne yazık ki Bitlis'i tahayyül ve tasavvur ettiğimden çok daha perişan bulmuştum. Osmanlı İmparatorluğunun bütün refah ve imkânlarından faydalanmış olarak büyüyen ve Doğu şehirlerimizin en mamurlarından biri olan Bitlis, bir harabezardan farksızdı. Rus istilası şehri yıkmıştı. Ve Ermeni çetelerinin katliamları ve muhaceret vilayet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı. Şehirde ve harabeler arasında ancak iki yüzü geçmeyen insan bulduğumuzu söylesem, buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da açlıktan, her çeşit yoksulluktan, perişan ve bitkin halde bulunuyorlardı. Hoş biz de bu aç ve bitkin insan kafilesinin arasına katılıvermiştik. Üç dört ay, hepimiz kelkil denilen darı hamurundan ekmek ve buna katık olarak da devedikenine benzeyen ve kendi kendine yetişen kenger denilen bir otu yemeğe mahkûm ve mecbur kalmıştık. Ancak bu mahrumiyete, gıdasızlığa katlanarak teşkilatlanmaya, iâşe organizasyonunu kurmaya, muhaceret bölgelerinden halkı geri getirmeye ve kalkındırıp müstahsil hale sokmaya, asayîşi düzenine koymaya çalışıyorduk"* (Kayaoğlu, 2020: 2).

Kurtarılan şehir, Türk-Kürt birlikteliğinin ortaya konduğu en önemli bölgelerdendir. Dönem içinde Doğu vilayetlerinin aydınları tarafından Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Elazığ, Van ve Bitlis'i kapsayacak biçimde oluşturulan Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, kuruluş metninde şu ifadelerle yer vermiştir: *"... Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Elazığ, Van vilayetlerinden oluşan Şark vilayetlerinde, en ziyade Türkler sonra Kürtler büyük çoğunluğu oluştururlar. İslam rabitası ise oradaki ırk ve lisan ihtilafını büsbütün izole etmiştir. Bu vilayetler ahalisi*

içinde Osmanlı ailesinden ayrılma arzu ve iradesi tasavvur edilemez...” (Kayaoğlu, 2020: 7).

Osmanlı Devleti’nin, Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılması sonucu, bir milletin kaderini belirleyecek olan yola girilmiştir. Milli Mücadele, bir ulusun izmihlalden istiklale uzanan yolculuğudur ve Bitlis de bu yolculukta önemli bir yer tutmuştur. Kentin kurtuluşu sonrası toprağına dönen halk, Mustafa Kemal Paşa’nın çağrısına kulak vermiş ve cepheye akın etmiştir. Bu noktada Bitlis’in tanınan şahsiyetlerinin tavrı da belirleyici olmuştur. Said-i Nursi, bu isimlerden biridir. İstanbul’da Milli Mücadele aleyhine çıkarılan fetvaya, *“İşgal altındaki bir memlekette, İngilizlerin emri ve tazyiki altında bulunan bir idarenin ve meşihatın (şeyhülislamlığın) fetvası mualleldir (sakattır), mesmu (geçerli) olamaz”* karşılığını veren ve halkı mücadeleye davet eden Nursi, kısa süre sonra bizzat Atatürk tarafından Ankara’ya davet edilmiştir. Ankara’da büyük coşkuyla karşılanan Said-i Nursi, Meclis kürsüsünden zafer ve başarı için dua etmiştir. Ancak Ankara’daki diğer günleri ve başta Atatürk olmak üzere Meclis’teki mebusları namaz kılmaya davet ettiği beyannamesi, Mustafa Kemal’le arasının açılmasına yol açmış; Paşa, Said’i Nursi için *“Bediüzzaman’ı beğenmedim. Böyle ulemadan İslam ümmetine hayır gelmez”* sözlerini sarf etmiştir (Kayaoğlu, 2020: 19-22).

İşgal sonrası, şehirde neredeyse parmakla sayılabilecek kadar az insan kalsa da ortada, ortaya koyulan yürek bakımından görülmeye değer bir hikâye vardır ve bu hikâye, Atatürk’ün farklı zamanlarda bölge halkına çektiği telgraflara yansımıştır (Selvi ve Cırık, 2014: 205).

5.2.1. Devlet ve Milletin Hamiyet ve Fedakârlıklarıyla İftihar Ettiği Diyarbekir ve Bitlis Eşrafına

“...

Padişahımız Halife-i zî-şan Efendimiz âcizlerini Doğu vilayetlerinde memleket asayişini sağlamak maksadıyla mülki ve askeri kuvvetlerin müfettişi olarak 9. Ordu Kıtaları Müfettişi unvanıyla vazifelendirdiler. Şimdilik Sivas vilayetindeyim. İnşallah yakında o taraflara da geleceğimden sizler gibi devlet ve milletin hamiyet ve

fedakârlıklarıyla iftihar ettiği kişilerle tekrar görüşeceğimden son derece memnunum. Bugün milletimizin kurtulması, milletimizin bağımsızlığının ve bekasının sağlanması ancak iç asayişin tamamen emin olduğunu göstermek ve hukuk ve bağımsızlığının korunması için tek vücut olarak devlete tam bağlılıkla beraber her türlü fedakârlığa hazır bulunduğumuzu dünyaya anlatmakla mümkün olacağından bu hususta nüfuz ve gayretinizi tamamen sarf edeceğinize eminim. Sıhhat haberinizi beklerim.” 28 Mayıs 1919 (Atatürk, 2018: 40).

5.2.2. Mutki’de Aşiret Reisi Hacı Musa Bey’e

“Muhterem Efendim,

2. Ordu Kumandanlığında bulunduğum esnada ve pek ciddi ahval içinde aramızda hasıl olan gönül bağlarının kıymetli hatıraları daima saklı kalmıştır. Zatiâtilerinin eskiden beri devlet ve millet ve vatan uğrunda fedakârlığınız, güzide hizmetleriniz, bütün hamiyet erbabınca takdir edilmekte ve alkışlanmaktadır. Bu arada son olarak Bitlis’in geri alınmasında orduya fiilen yaptığınız yardımın kıymeti, Mutki mıntıkasının düşmana karşı emniyete alınmasında gösterdiğiniz gayret ve mesainin ehemmiyeti, her zaman takdir ve şükran lisanıyla yâd edilmektedir. Bu kadar fedakârlıklarımızın neticesinde bihikmetillâhitealâ düşmanlarımızla yapmaya mecbur kaldığımız Mütareke hükümlerinin hiç olmazsa hakkıyla iyi tatbikiyle milli bağımsızlık ve geleceğimizin serbestisini ümit ederken, maalesef düşmanlarımızın bugün devlet ve milletimize karşı pek haince bir vaziyet alarak memleketimizi tamamen parçalamak, İslam âlemi için asırlardan beri kanlarını akıtan milletimizin hâkimiyet ve bağımsızlık hakkını elinden alarak köle mevkiine düşürmek için çalıştıkları, ecdadımızın bıraktığı anavatanda Ermenistan yapmaya uğraştıkları pek aşikâr olarak görünüyor. Pek büyük üzüntülerle karşılanacak alçakça ahvaldendir ki milletin kuvvetine dayanmayı, emellerine uygun hareket etmeyi vatani ve hakiki vazife bilmesi lazım gelen İstanbul’daki merkezi hükümet de tamamıyla acz ve miskinlik içerisinde idarenin dizginlerini tesirleri önünde baş eğdiği düşmanlarımıza bırakıyor. Senelerden beri cihana fedakârlık dersleri vermiş, harikalar göstermiş olan pek namuskâr ve faziletkâr milletimizin, bu iktidarsız ellerde pek yakında ne derece vahim akıbetlere uğrayacağını idrak edip iyice bilerek gezdiğim yerlerde

haklarının muhafazası, vatanlarının müdafaaı yolunda müdafaaı milliye cemiyetleri teşkili suretiyle hakkıyla çalıştıklarını büyük bir iftihar ve şükranla gördüm. İşte bu ahval ve şartlar içinde asker olarak bağlı çalışmaktan ziyade sinei millette vatandaşlarımla beraber milletin bir ferdi olarak memleketimin saadet ve bağımsızlığına hizmet etmeyi, şeref ve haysiyeti için ölünceye kadar çalışmayı daha faydalı görerek âşığı olduğum askerlikten istifa ettim. Bittabi bu vatani mesaide zatiâlileri gibi pek kıymettar vatandaşlarımla yardım edeceklerine ve ortak olacaklarına tam itimadım vardır.

Arz ettiğim birçok müdafaa cemiyetlerinin iştirakiyle milleti birleştirmek ve hayatımıza kastetmek isteyen düşmanlarımıza karşı kuvvetli bulundurmak maksadıyla Erzurum'da bir kongre toplanmıştır. Müzakereleri ve kararları hakkında Celâl Bey biraderimiz tafsilat vereceğinden, bu hususta sözü uzatmayı lüzumsuz görüyorum. Ancak şu kadarını arz edeyim, hakkıyla milletimizin bağımsızlığı ve vatanımızın bütünlüğü yolunda hasıl olan ittifakı hariç ve dahile karşı temsil maksadıyla Kongre'ce bir Heyeti Temsiliye seçildi ve kabul edildi. Zatiâliniz ve Kongre'nin oy birliğiyle bu Heyeti Temsiliye üyeliğine seçildiniz. Senaverleri de bunlar arasında bulunduğum gibi, eski Bahriye Nazırı Hamidiye kahramanı Rauf Beyefendi biraderimiz de beraberdir. Vatanımızın kurtuluşu ve saadeti için el ele vererek çalışacak bir zemin ve zaman hasıl olduğundan dolayı cidden pek büyük bir memnuniyet hissetmekteyim. Celâl Bey biraderimiz zatiâlinize getireceği nizamname icabınca tarafı âlilerinden teşkilata hız vererek hiçbir tarafın ve kimsenin müdahale ve engellemesine müsaade buyurulmamasını ve mukaddes milli maksadın temini yolundan destek olacağı ümit ve kabul etmekte olduğum mülki ve askeri hükümetin muhalif hareketleri görüldüğü takdirde milletin irade ve hâkimiyetinin gösterilmesi lazım geleceğini zatiâlilerinden ayrıca arz ve rica ederim.

Burada olduğu gibi aynı maksatla Sivas'ta da bütün milletin temsilcilerinden meydana gelen bir kongre toplanmak üzeredir. Senakârınız da birkaç güne kadar sırf bunun için Sivas'a hareket edeceğim. Kongre'nin sonunda tekrar Erzurum'a döneceğinden, Erzurum'da da zatiâlinizle müşerref olurum. Bunun için münasip vakitte zatiâlilerine telgrafla malumat vererek mutlaka teşrifinizi rica edeceğim. Oradaki işlerinizin zatiâlinizin burada uzun müddet kalmanıza mâni olmayacağını biliyorsam da milletin bizlerden bekleyeceği hizmetin ehemmiyet ve ulviyeti

karşısında kısmen feda edileceğinden de eminim. Her halde bir defa görüştükten sonra da bu hususun da bir hal çaresini düşünüürüz, buluruz. Cenabı Vahibülâmâl Hazretleri'nden vatan ve milletimiz için akıbetler niyaz eder ve sizlerin gözlerinizden öperim.” 10 Ağustos 1919 (Atatürk, 2018: 52-54).

5.2.3. Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi'ye

“Faziletlü Efendim,

Zatı fazılanelerinin Bitlis'te olduğunuzu tahmin ediyordum. Bu defa aldığım malumat üzerine bu husus teyit olundu. Yüce hilafet ve saltanat makamının, vatan ve milletimizin içinde bulunduğu müşkül vaziyet malumu arifaneleridir. Senaverleri milletimizin bugünkü felaketin içinden çıkacağı güne kadar milletle beraber ve milletin içinde çalışmaya varlığını hasretmekten başka hamiyet şiarı olamayacağı kanaatiyle derhal askerlikten istifa ettim. Çünkü resmi makam ve sıfatım buna mâni oluyordu.

Bugün için yegâne kurtuluş çaresi, milletin birliğini bütün cihana göstermek ve haklarımızı ve mukaddesatımızı milletin göstereceği kudretle kurtarmaktır.

Erzurum Kongresi'nce kararlaştırılan esasları takdim ediyorum. O havalice icabına girilerek düşmanlarımızın her türlü zararlı telkinlerine set çekmeleri herkesçe bilinen hamiyet ve vatanperverliklerinden beklenir. Hürmet ve muhabbet arz eylerim, Efendim Hazretleri.” 13 Ağustos 1919 (Atatürk, 2018: 54).

5.2.4. Eski Bitlis Mebusu Sadullah Efendi'ye

“Muhterem Efendim,

Yüce hilafet ve saltanat makamının uğradığı baskı, vatan ve milletimizin düşmanlarımız tarafından mahkûm edilmek istenildiği elim akıbet malumu âlileridir. Bütün bu tecavüzlere karşı koyabilmek için yegâne çarenin, milletimizin, hakların ve mukaddesatın müdafaası için yekvücut olarak kudret göstermesi olduğu takdir buyurulur.

Doğu Anadolu'nun her tarafında aynı elem neticesi olarak teşekkül etmiş bulunan cemiyetlerin Erzurum Kongresi'nde elhamdülillah birleşmesi maksadın temini için elde bir teminat olmuştur.

Milli birliğimizin dahil ve harice karşı temsili için kabul edilen Heyeti Temsiliye'ye zatiâlileri oybirliğiyle seçildiniz. Bu suretle vatan ve milletimiz için birlikte çalışacağımızdan dolayı pek bahtiyarım.

Kongre'ce tanzim olunan beyanname ve nizamnamelerden kâfi miktar takdim edilmiştir. O havalide teşkilatın takviyesini ve şekillenmesini temin buyurduktan sonra Erzurum'u teşrifleri şiddetle beklenir.

Bendeniz, Heyeti Temsiliye'mizde bulunan eski Bahriye Nazırı Rauf Beyefendi'yle Sivas'ta toplanmak üzere bulunan kongreye gideceğimizden, dönüşümüze kadar Raif Efendi yalnız kalıyorlar. Teşrifleri kendileri için pek büyük teselli vesilesi olacaktır. Cümleten gözlerinizden öperiz, Efendim.” 13 Ağustos 1919 (Atatürk, 56-57).

5.2.5. Nurşinli Büyük Şeyhlerden Şeyh Ziyaeddin Efendi'ye

“Faziletlü Efendim,

Zatı fazılanelerinizin Harbi Umumi boyunca Osmanlı ordusuna yapmış olduğunuz güzide hizmetleri ve yüce hilafet ve saltanat makamına göstermiş olduğunuz kalpten bağlılığı yakından biliyorum. Bu sebeple zatiâlinize kalben pek büyük hürmetim vardır.

Bugün hilafet makamının, Osmanlı saltanatının ve mukaddes vatanımızın düşmanlarımız tarafından nasıl rencide edilmekte ve Doğu vilayetlerimizin Ermenilere hediye edilmesinde ısrar olunmakta olduğu malumu arifâneleridir. Millete dayanmayan İstanbul'daki merkezi hükümetin bütün bu düşman tecavüzleri karşısında âciz ve naçiz kalarak millet ve memleketin haklarını müdafaa edememekte olduğu tahakkuk etmiştir. Bu sebeple milletimizin mevcudiyetini ve birliğini bütün cihana göstermek ve haklarımızın indi ve şahsi kararlarla imhasına müsaade edemeyeceğimizi anlatmak maksadıyla senaverleri resmi makam ve sıfatımı

bırakarak milletin içinde ve milletle beraber çalışmaktan başka çare göremedim ve derhal askerlikten istifa ettim.

Elim vakalar tesiriyle her tarafta teşekkül eden milli ve vatani cemiyetlerin delegelerinden meydana gelmek üzere Erzurum'da toplanan bir kongreyle “Şarki Anadolu ve Müdaafai Hukuk Cemiyeti” teşekkül etti ve milli birliğimizi dahil ve harice karşı temsil eylemek üzere bir Heyeti Temsiliye kabul edildi. Bu hususa dair bir beyanname ve nizamnamelerden yüce zatınıza takdim ediyorum. Zatı fazılaneleri cemiyetimizin en muhterem üyelerinden bulunduğunuzdan, mukaddes maksadın elde edilmesi için herkesçe bilinen emek ve gayretlerinin teşkilatımızın o havalice hızla meydana getirilmesine ve zararlı düşman telkinlerinin giderilmesine sarf olunacağına eminim. Birkaç güne kadar Batı Anadolu ve Rumeli'nin bütün vilayetlerinden gelmekte olan delegelerle de genel bir kongre Sivas'ta toplanacaktır. Cenabı Hakk'ın yardım ve inayeti ve Peygamberi zîşanımızın feyiz ve şefaatiyle bütün milletimizin bir noktada birlik olduğunu ve haklarını muhafaza ve müdafaaya kadir bulunduğunu cihana göstereceğiz.

Yakında Meclisi Mebusan'ımızı açtırmak ve millete dayanan kuvvetli bir hükümeti iktidar mevkiine geçirerek vatanın selametini temin eylemek nasip olacaktır. Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ve o havalideki bütün vatandaşlarıma selamlar ithaf eylerim, Efendim Hazretleri.” 13 Ağustos 1919 (Atatürk, 2018: 57-58).

5.3. Cumhuriyet Yıllarında Bitlis

O meşhur “Cümhuriyeti Biz Böyle Kazandık” fotoğrafı, içinde Bitlis'in de olduğu bir kahramanlık destanının göstergesiydi. Cumhuriyet'in, Bitlis'e ilk hediyesi ise işgal sonrasında neredeyse bir köye dönüşen kente, 7 vekil verilmesiydi. Bu, şimdiye kadar Bitlis'in bir yasama döneminde Meclis çatısı altında ulaştığı en yüksek temsilci sayısıydı. Üstüne üstlük Meclis'in en etkin vekillerinden biri olan Yusuf Ziya Bey de Bitlis temsilcisiydi. Kürsünün en ateşli isimlerinden olan Yusuf Ziya, Türklük ve Kürtlük üzerine yaptığı konuşmalarla da tanınmaktaydı. “... Avrupalılar diyorlar ki ‘Türkiye’de yaşayan ekallitlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtlerdir’.

Bendeniz Kürt oğlu Kürt'üm. Binaenaleyh bir Kürt mebusu olmak sıfatıyla sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selametlerini istiyorlar. Biz Kürtler vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasıyla bize hak vermek isteyenlere iade ettik” sözleri, Bitlis mebusunun en çok alkış alan konuşmalarındandı. Yusuf Ziya Bey, Nasturi isyanında halkı tahrik ettiği gerekçesi ile 14 Nisan 1925'te ölüm cezasına çarptırılmıştı (Kayaoğlu, 2020: 19).

Bitlis, cumhuriyet yönetimini benimseyen şehirlerin başında gelmekteydi. 9 Ekim 1924'ten bir yazı, bu durumun Atatürk'ün notlarına da yansıdığını gösteriyordu: *“Bugün öğleyin Muş ve Bitlis'ten gelen 22 kişilik iki heyeti kabul ettim. Kendileriyle görüştüm. Her iki heyet de birlikte beni davetle beraber, Cumhuriyet hükümetinden memnuniyet ifade eden ve Cumhuriyet'e kuvvetli bağlarını gösteren beyanatta bulundular. Bitlis heyeti Yusuf Ziya'nın hareketini kınadı. Cumhuriyet hükümetinin halkın huzur ve istirahatini, genel asayişini temine her suretle kadir olduğunu ve lüzum görürse bütün kuvvet ve şiddetiyle hareket edeceğinden şüphe edilmemesi lazım geleceğini izah ettim. Kendilerinin bütün kuvvetleriyle hükümetin arkasında olduklarını temin ettiler. Muş heyeti Hacı Musa'nın bazen eşkıyalık yaptırdığını itiraf etti. Kendisine çok iyilik etmiş isem de halka tecavüzlere hükümetin katiyen müsaade edemeyeceğini ve adaletin çok kuvvetli olduğunu, kendisi için fena olabileceğini söylemelerini ihtar ettim. Heyetlerle görüştüğümünden memnunum. İlk fırsatta memleketlerini ziyaret edeceğimi vaat ettim”* (Atatürk, 2018: 137-138).

Daha önce Moğol istilasından bir süre sonra toparlanma sürecine giren Bitlis'in işi, görülüyordu ki bu sefer daha zordu. Kent, her anlamda harap bir haldeydi. Nitekim yetkililer, 1929'a gelindiğinde Bitlis'in bu haliyle vilayet olarak kalamayacağını kararlaştırmışlardı. 12 Haziran günü alınan kararlar Bitlis, Muş iline bağlanmıştı. Osmanlı döneminden sonra ikinci kez kaza olan Bitlis'in bu durumu, 1936'ya kadar sürecek; 1936 yılı ile beraber Bitlis, tekrar vilayet statüsüne kavuşacaktı (Çelebi, 1999: 15).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgede art arda patlak veren ve Ankara'yı ziyadesiyle zora sokan isyanlara daha önce değinmiştik. Bitlis halkının ekseriyetle bu

isyanlara destek vermediğini aksine karşı çıktığını belirtmek gerekir. Bu noktada yine daha önce belirttiğimiz gibi Said-i Nursi'nin, Şeyh Selim ve Şeyh Sait isyanları karşısındaki tavrı iyi bir örnek teşkil etmektedir. Halkın, devletin yanında saf tuttuğu ve Atatürk'e derin muhabbet beslediği o günleri, daha iyi anlamak için Kayaoğlu'nun kitabının ilgili bölümünde bulunan Siirt'in Şirvan ilçesi İskombo köyü muhtarı Hacı İsa'yla yapılan mülakata göz atmak yerinde olacaktır:

Celâl Kayaoğlu: *“Atatürk nasıl adamdı?”*

Hacı İsa: *“Sözlerimin samimiyet ve doğruluğuna inanırsanız anlatayım.”*

Celâl Kayaoğlu: *“(‘Eyvah’ dedim, herhalde Hacı’nın Atatürk hakkında başka bir fikri var). Ne münasebet Hacı, bu yaştan sonra size yalan yakışır mı?”*

Hacı İsa: *“Arkadaş benim kimseden korku ve çekindiğim yoktur. Sizin Atatürk hakkında düşündüklerinizi bilmem ama bana göre Mustafa Kemal tek kelime ile erkek adamdı.”*

Celâl Kayaoğlu: *“Peki Hacı, bu erkeklik nereden geliyor?”*

Hacı İsa: *“Onu bunu bilmem, ben Sultan Hamit devrinden beri köyün değişmez muhtarıyım. Hangi padişah ve hangi hükümet iktidara gelirse onun kanunlarını harfiyen tatbik etmek ve ettirmek prensibimdir. Bunların arasında Mustafa Kemal adı duyulur duyulmaz köyümüzü eşkıyalar basmaz oldu. Malımızın sahibi olduğumuzu anladık. Dağdaki kurtlar bile haddini bilip terbiyeli oldular.”* (Kayaoğlu, 1967: 163-164).

Yine konuya dair, Bitlisli şair Demirci Naim'in *“Ata'dan Kalmış”* şiirinin birkaç kıtasını incelemekte fayda vardır:

*“Gördüğün bu cennet, bu zümrüt yerler,
Mübarek bu vatan Ata'dan kalmış,
Kükremiş emrinde kahraman erler,
Yok etmiş düşmanı denize salmış.*

*Halâskâr dâhinin emru fermanı,
Pak etmiş düşmandan aziz vatanı,
Akmiştir yurt için şehitler kanı,
Tarihte ön alan zaferler almış.*

*Tarihe sığar mı Türk'ün kudreti,
Cihanı titretmiş müthiş savleti,
Atamız kurdurdu yeni devleti,
Yumruğu adunun bağrını delmiş.
...” (Kayaoğlu, 1967: 165).*

Cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne kadar şehrin en önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olsa da şehrin %71’ini kaplayan dağlık alanlar tarıma engel olmakta; hayvancılıkta kullanılan geleneksel yöntemler ise hayvancılığın gelişmesine mâni olmaktadır. Şehir sanayisi, tarım ve hayvancılığın da altında bir seyir izlemektedir. Sosyoekonomik anlamda oldukça geri kalan şehir, 1968 senesinde “kalkınmada öncelikli alanlar” kapsamına alınsa da maalesef yeterli gelişimi bir türlü gösterememiştir (Çelebi, 1999: 33-36). Türkiye’de şehirlerarası otobüs terminali olmayan tek il olan Bitlis; TÜİK’in en yoksul şehirler sıralamasında ve en yüksek işsizlik oranı araştırmasında ilk, Forbes’in “İş Yapmak ve Yaşamak İçin En İyi Kentler” sıralamasında ise son sıralarda kendine yer bulmuştur (Hürriyet gazetesi, 05.09.2015; Anadolu Ajansı, 20.03.2020; CNN Türk, 26.09.2018; Sabah gazetesi, 16.07.2019). Mevzubahis raporlar, kadim şehrin makus talihinin belgeleri niteliğindedir.

TABLO 1: TÜİK İşsizlik Oranı Tablosu, 2019

TRC3 (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak)	%18,2-30,9
TRB2 (BİTLİS, Hakkari, Muş, Van)	%18,2-30,9
TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa)	%18,2-30,9

TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	%15,3-18,1
TR31 (İzmir)	%15,3-%18,1
TRC1 (Adıyaman, Gaziantep, Kilis)	%12,0-15,2
TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat)	%12,0-15,2
TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Niğde)	%12,0-15,2
TR51 (Ankara)	%12,0-15,2
TR42 (Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova)	%12,0-15,2
TR10 (İstanbul)	%12,0-15,2
TR61 (Antalya, Burdur, Isparta)	%12,0-15,2
TRA2 (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars)	%9,3-11,9
TRA1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum)	%9,3-11,9
TRB1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli)	%9,3-11,9
TR90 (Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon)	%9,3-11,9
TR62 (Adana, Mersin)	%9,3-11,9
TR81 (Bartın, Karabük, Zonguldak)	%9,3-11,9
TR41 (Bilecik, Bursa, Eskişehir)	%9,3-11,9

TR33 (Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa, Uşak)	%9,3-11,9
TR22 (Balıkesir, Çanakkale)	%0-9,2
TR32 (Aydın, Denizli, Muğla)	%0-9,2
TR52 (Konya, Karaman)	%0-9,2
TR83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat)	%0-9,2
TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop)	%0-9,2

Kaynak: TÜİK

Bölgede yıllardan beridir süregelen terör sorunu, şehrin gelişiminin önünde duran en büyük engeldir. Terör; ekonominin gelişmesine engel olmakta, ekonominin gelişmemesi ise terörü doğurmaktadır. Bu vahim durum, tek kelimeyle bir “kördüğüm” haline gelmiştir. Bölgeye göre nispeten daha sakin bir şehir görünümünde olan hatta Ahlat ilçesi, Türkiye’deki 17, bölgedeki 3. “sakin şehir” unvanına sahip Bitlis, dozu her ne kadar olursa olsun terör belasından yıllarca çekmiştir (Habertürk, 19.03.2019; bitlis.gov.tr).

Nesnel veriler ışığında hazırlanmaya özen gösterilen çalışma, bu bölümün son sözlerini Bitlis’e dair temennilere ayırmaktadır. Bir Bitlisli olarak bendenizin de beklentisi, geçmişi görkemli hatıralarla dolu bu şehrin, geleceğinin de en az bu kadar debdebeli olması yönündedir.

5.4. Kürt Sorunu Özelinde Öne Çıkan Bitlisli İsimler

Bitlis gerek dini ilimler alanında gerekse de pozitif bilimler alanında, yerelden ulusala hatta evrensele ulaşan çok değerli şahsiyetlerin baba ocağıdır. İdris-i Bitlisî, Şükr-i Bitlisî, Şems-i Bitlisî, Müştak Baba, Üryan Baba, Kasım Küfrevi, Şeref Han(lar), Said-i Nursi, Kâmrân İnan ve Fuat Sezgin bir çırpıda sayabildiğimiz kıymetli isimlerdir (Kayaoğlu, 2020: 135-146; Çelebi, 1999: 39-50). Çalışma, adını

tarihe yazdırmış kişilikler arasından üç saygıdeğer insanı inceleme konusu yapmıştır. İkisi Osmanlı Devleti, biri Türkiye Cumhuriyeti döneminden olan üç isim de devlet kademesinde yüksek mertebelerde görev almıştır ve konumuz özelinde önemli bir yer tutmaktadır.

5.4.1. İdris-i Bitlisî

Mevlâna Hakîmüddîn İdris Mevlânâ Husameddin Ali el-Bidlisî. Ya da bilinen adıyla İdris-i Bitlisî. Bitlisli İdris, 1452-1457 arasında doğduğu kabul edilen yazar, şair, tarihçi, hattat ve siyaset adamıdır. Soylu bir aileden gelen İdris-i Bitlisî'nin babası Mevlânâ Hüsameddîn Ali el-Bidlisî olup zamanının önde gelen dini isimlerindendir (Bayrakdar, 1991: 1-4; Çelebi, 1999: 39-40).

Akkoyunlular Devleti'nde Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey'in hükümdarlığı esnasında saray katipliği görevini babasından devralmıştır. İdris-i Bitlisî, Akkoyunlu Devleti'nin yıkılışına dek sarayda farklı görevler üstlenmiş, büyük saygı görmüştür. Hatta hükümdar çocuklarına verdiği dersler neticesinde “Kutlu müderris” unvanına layık görülmüştür. Ancak Safevilerin, Akkoyunlu Devleti'ni 1501 yılında lağvetmesiyle beraber; Bitlisli İdris, Tebriz'i terk etmiş ve İstanbul'a göç etmiştir. İdris-i Bitlisî, 2. Bayezid tarafından hürmetle karşılanmış ve saraya alınmıştır. En önemli eseri olan Heşt Behişt'i (Sekiz Cennet) bu dönemde yazmıştır. Eserinde ilk sekiz Osmanlı padişahının devrini ele almış ve bu sekiz ayrı dönemin intizam bakımından birer cennet olduğundan bahsetmiştir. 80.000 beyitlik Farsça eser, Osmanlı'yı “örnek devlet” olarak addetmiştir. Eser, Bayezid tarafından büyük beğeni görmüştür (Bayrakdar, 1991: 5-6; Kayaoğlu, 1967: 17).

İdris-i Bitlisî'nin konumuz özelindeki en önemli eseri ise Selim-Şahnâme'dir. Dönem içinde yazılan selimnameler arasında Kürt tarihi açısından en önemlisi, İdris-i Bitlisî'nin kaleminden çıkmıştır. Hatta Kürt yazar Murat Ciwan'a göre İdris-i Bitlisî'nin Selim-Şahnâme'si, Kürt tarihi açısından en az Şeref Han'ın Şerefname'si kadar önemli bir eserdir. Bitlisî, bu eserinde Kürtlerin, Osmanlı'ya katılımı için gösterdiği gayretten şöyle söz etmiştir: *“1515 yılının kış mevsiminde baş gösteren olay şuydu: Zafere ulaşmış sancakların Tebriz şehrinden dönerek celalet güneşinin*

hilafet burcunda saadet diyarı Amasya diye meşhur olan şehirde görünmesinden sonra, sultanın İran memleketlerinin nizamını tamamlamak yolunda önceki hareketine dayanarak yüce taht merkezinden baharın başlarında İran seferini tekrarlamaya kesin niyetlidir diye bölge ve şehirlerin melikleri ile hâkimleri adına fetih hükümleri gönderilmişti. Mansur orduların kolay bir seyirle Tebriz şehrinde hareketi sırasında bu kul, âlem padişahının işareti ve istişaresi uyarınca yüce dergâhtan Kürdistan memleketlerinin melik ve hâkimlerinin kalplerini kazanma ve onların yüce makamı eşiğe olan kulluğa ve hizmetkârlığa dair ahit ve imanlarını teşvik etmek ve muhaliflerin muhalefetine karşı koymak amacıyla Urumiye ve Uşni'den; Amid'e ve Malatya'ya kadar Kürt beldelerine gitmek üzere ayrılmak durumundaydı. Kutlu emir uyarınca bu değersiz kul, Urmi tarafına yöneldi. Bu hakir kula olan ırsi bağlarından ve yakınlıklarından kaynaklanan eski ilişkiler ve dostluk yoluyla arada tam bir irtibat söz konusuydu. Müjdeler dolu menşurları ve İslam sultanının fetihname hükümleri ile Kürtlerin ve Diyarbekir'in büyük beylerine yaptığı daveti bildirdim. Çünkü mümin Kürt taifesi; mülk, millet ve ehlişünnet mezhebi bakımından Kızılbaş mülhidlerin düşmanıydılar. Ve ileri gelen hâkim ve emirlerinin çoğu İslam ehlinin sığınağı olan bu yüce dergâha gıyaben sığınmaktaydı. Fakat eşik öpmeye ulaşma fırsatı bulamamışlardı. Her halükârda Rabbin emri ve padişahın işareti uyarınca bu davetçi kul, İslam sultanına itaat ve biat etmeye dair genel davetini; 'Ey kavmimiz, Allah'ın davetçisine icabet edin' güzel seslenişi ile bütün Allah kulları arasında gerçekleştirdi" (Özcoşar ve Vali, 2017: 211-213).

İdris-i Bitlisi, altın yıllarını, Yavuz Sultan Selim döneminde yaşamıştır. Şah İsmail'in sırasıyla Akkoyunluları ve Karakoyunluları yıkarak tüm Anadolu'nun fethine adım adım yaklaşması sonucu daha o günlerde bir şehzade olan Selim, babası Bayezid'i uyarmıştı. Şah İsmail, Doğu bölgesine yolladığı görevlileriyle bu topraklarda Osmanlı nefretini körüklemeye çalışıyordu. Selim, kendisi tahta çıktığı vakit, bu tehlikenin daha da şiddetlendiğini görmüştü. Durum; devletler arası bir krizden öte mezhepsel bir boyut da taşıyordu. Şah İsmail, çoktandır Doğu ve Güneydoğu bölgesinde Şiilik propagandasına da başlamıştı. Nitekim iki devlet arasındaki bu gerginlik, 1514'te Çaldıran Savaşı'na dönüşmüştü. Osmanlı'nın kesin zaferiyle sonuçlanan muharebe sonrasında İran tehlikesi ortadan kalkmıştı. Daha da

önemlisi 1517 yılında gerçekleşen Ridaniye Savaşı'yla birlikte halifelik, Osmanlı'ya geçmişti. Bundan böyle Osmanlı sultanı, sadece sınırları içindeki halkın yöneticisi değil, tüm Müslümanların imamıydı (Serdar, 2018: 70-71).

Çaldıran Muharebesi'nin zaferle sonuçlanmasında, Doğu'daki aşiretlerin ekseriyetle Osmanlı safında yer tutmuş olmasının büyük payı vardı. Palu Beyi Cemşit Bey ve Bitlis Beyi 4. Şeref Han, bu isimlere en net iki örnekti (Serdar, 2018: 82). Hem İran Seferi'nde hem de Çaldıran Savaşı'nda Yavuz'un yanında bulunan İdris-i Bitlisi'nin asıl görevi ise savaştan sonra başlamıştı. Hâlâ Safevi kuşatmasında olan Diyarbakır, Bitlisli İdris'in ilk uğrak noktasıydı. Sorumluluğu, bölgenin önder isimleriyle görüşmeler yaparak, onları Osmanlı'nın yanına çekmekti ve bunu da layıkıyla yerine getirmişti. Önce Diyarbakır sonra ise Bitlis ve Mardin halkı, Bitlisî'nin çabaları sonucu Osmanlı himayesine girmeye ziyadesiyle razı olmuştu (Kayaoğlu, 2020: 136; Çelebi, 1999: 39). Bir kısmı Bitlisli İdris'in masada göstermiş olduğu başarıyla alınan Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yavuz Selim, fethedilen toprakları halihazırda orada beylik yapan isimlerin kontrolüne vermişti. Bu politika, bölgede büyük bir memnuniyet doğurmuştu. İdris-i Bitlisî ise artık bölgenin genel idarecisiydi. 26 emirliğin alınmasında doğrudan katkısı olan Molla İdris, 1516 yılında kurulan "Arab ve Acem Kazaskerliği" kurumunun başına kazasker olarak atanmıştı (Serdar, 2018: 88; Bayrakdar, 1991: 54; Tekin, 2009: 235-236).

Esasen Bitlisî'nin görevi, bölgesel çapla da sınırlı değildi. Yavuz Sultan Selim, bilgisinden ve sadakatinden şüphe duymadığından birçok konuda onun fikrini alırdı. Sultanın gerçekleşen hayali "Anadolu Birliği"nin ardında İdris-i Bitlisî'nin imzası vardı. Bayrakdar'a göre Bitlisli İdris, döneminin "İkinci Yavuz"u; Saraç'a göre, "Yavuz'un akıl babası"ydı (Bayrakdar, 1991:54-55; Saraç, 2015:13). Kayaoğlu ise Yavuz'un boş fermana mühür basıp doldurması için kâğıdı teslim ettiği İdris-i Bitlisî'yi, Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine kurulduğu sekiz direktan biri olarak tanımlıyordu (Kayaoğlu, 1967: 17).

Pek tabii ki "Yavuz'un aklı" sıfatını kazanmak kolay değildir. İdris'i Bitlisî, olumlu eleştiriler kadar olumsuz eleştirilerin de hedefi haline gelmiştir. Saraç'a göre dönem içinde, Şii-Sünni çatışması nedeniyle Anadolu topraklarında yaklaşık 40.000

Kızılbaş öldürülmüştür ve bu katliamın başlıca sorumlusu İdris-i Bitlisî'dir. Bahsi geçen çalışma, dönemin kayıtlarından yararlanarak bölgede bir katliam yapıldığına, İdris-i Bitlisî'nin ise yapılanları övdüğüne değinmektedir (Saraç, 2015: 111-114). Bu iddia karşısında Törehan Serdar, şu sözleri sarf etmiştir: *“Mevlâna İdris-i Bitlisî hakkında yürütülen iftira ve karalama kampanyalarından biri de Şiilik meselesidir... İdris'in bu olayla hiçbir ilgisi yoktur. Yavuz, Kızılbaşların isimlerinin tedbir amacıyla kaydedilmesini isteyerek kâtipleri görevlendirmiştir. Eğer ortada bir suç varsa o da padişahın, 'sadakatle davranılması, merhametin gözetilmesi' emrine rağmen, tamah ederek kan döken mübaşirlere aittir. Bu olayı İdris'e mal etmek, tamamen kasıtlı ve tarihi gerçekleri göz ardı etmektir”* (Serdar, 2018: 236-240).

Ömrünün son yıllarında kendini ilmî çalışmalara adayan ve Kanuni'nin de tahta çıktığına şahit olup ona önerilerde bulunduğu bilinen İdris-i Bitlisî, Yavuz Sultan Selim'in ölümünden kısa bir süre sonra aynı yıl içinde (1520) hayata gözlerini yummuştur. Mezarı İstanbul'un Eyüpsultan ilçesindeki İdris Köşkü'ndedir (Bayrakdar, 1991: 11; Kayaoğlu, 2020: 136).

İdris-i Bitlisî, günahıyla sevabıyla tartışmasız bir biçimde döneminin en etkili siyaset ve ilim adamlarındandır. Farklı bir başlığa geçmeden evvel, AK Parti Bitlis Milletvekili Vahit Kiler'in, İdris-i Bitlisî için söylediklerini çalışmaya eklemek de yarar vardır: *“İdris-i Bitlisî, Bitlis'in önde gelen isimlerinden biri. Ancak sadece Bitlis için değil, Türk tarihi açısından da önemli bir kişilik. Akkoyunlu sarayında hükümdar çocuklarına lalalık yapan, bundan dolayı “Kutlu müderris” olarak övülen bir isim. Hem 2. Bayezid hem de Yavuz Sultan Selim döneminde yaptıklarıyla büyük övgü almış. Osmanlı siyasetinde aktif bir rol üstlenmiş. Çaldıran'da savaşmış, Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinin Osmanlı'ya katılmasında gösterdiği başarısıyla merkezi Diyarbakır olan Arap Kazaskerliği rütbesiyle ödüllendirilmiş. Yavuz'la birlikte Ridaniye ve Mercidabık savaşlarına katılmış. Mısır'ın fethinden sonra bu ülkenin yönetimi konusunda Yavuz Sultan Selim'e yardımcı olan biri. İdris-i Bitlisî; Müştak Baba gibi, Said-i Nursi Bediüzzaman gibi bizim için çok değerli bir insan... İdris-i Bitlisî'nin hayatını araştırdığınız zaman, yaptığı hizmetlere baktığınız zaman Alevi*

kesimine verdiği bir zarar açıkçası ben hiçbir belgede, evrakta ispat bulamadım” (Saraç, 2015: 206).

5.4.2. 5. Şeref Han

5. Şeref Han ya da Şerefhan Bitlisî. Kendisi siyaset adamı, yazar, şair ve tarihçidir. Bitlis ve yakın çevresinde yaklaşık 450 yıl boyunca beylik yapmış olan köklü bir ailenin üyesidir (Çelebi, 1999: 44-45). En önemli eseri olan Şerefname, Kürt tarihi adına bir başucu kitabı mahiyetindedir.

5. Şeref Han, meşhur Şerefname’sinde İran’ın Kum kentinin Kerherud kasabasında 27 Mart 1543 tarihinde doğduğunu aktarmaktadır. İran Şahı Tahmasb, dokuz yaşında Şeref Han’ı sarayında himayesine almış ve kendisine, çocuklarıyla beraber özel bir eğitim vermiştir. Babasının, Şah’ın izniyle inzivaya çekilmesi sonucunda Şirvan’a bağlı Salyan ve Mahmudabad bölgelerinin beyliği, 12 yaşındaki Şeref Han’a verilmiştir. Farklı bölgelerde üstlendiği görevleri layıkıyla yerine getirmesi sonrasında Şah’ın büyük takdirini kazanan Şeref Han, sarayın “*Senin mutlak adaletin, nadir görülen âlicenaplığın, üstün cesaretin, insanlara karşı sevgin, memleketin her tarafındaki adamlarım ve temsilcilerim nezdinde kendini göstermiştir. Bu nedenle, Allah her iki dünyada da senin yüzünü ağartsın*” sözlerine mazhar olmuştur. Kendi aktarımına göre 450 kişilik birliğiyle Sultan Haşim’in 18 bin kişilik ordusu karşısında büyük bir zafer kazanan Şeref Han, Gilan bölgesinin beyliğini almıştır. Yedi yıl Gilan beyliği görevini üstlenen Şeref Han, kendi isteği üzerine tekrar Şirvan’a atanmıştır. Şirvan’daki görevinin 8. ayındayken Şah Tahmasb’ın öldüğü ve merkezde karışıklık çıktığı haberi ile daha önce tutuklu bulunan İsmail Mirza’nın yönetimi aldığı ve kendisini başkente çağırdığı salığı, Şeref Han’a ulaşmıştır. Merkeze Şirvan beyi olarak giden Şeref Han, döndüğünde artık Kürt beylerbeyidir. Ancak Kızılbaş komutanların kıskançlıkları ve şahı doldurmaları sonucu, Şeref Han bir süre sonra bu görevinden azledilmiş ve Nahçıvan beyliğine atanmıştır. Nahçıvan, Şeref Han’ın deyimiyle o müjdeli haberi almadan önceki, yani “baba ocağı”na atanmadan evvelki son durağıdır. Burada bir yıl dört ay görev yapan Şeref Han, Sultan 3. Murad Han’ın çıkardığı berat ve kendisine ulaşan “*Padişahın şahane şefkat duyguları ve ilgileri sana yöneldi. Mirasçısı olduğun vilayetini sana*

geri verdi. Artık huzur ve güven içinde, gönül rahatlığıyla yuvana dön” şeklindeki çağrı neticesinde Bitlis’e dönmüştür. Şeref Han, başarılı yönetimi ve yoğun gayretiyle sarayın dikkatini kısa sürede çekmiş; önce birçok değerli hediyeyle layık görülmüş, ardından bizzat sultanın kaleminden dökülen “*Sizin, ihlas bağlılık ve iyi hizmetleriniz bizim aydınlık hümayunumuza açık bir şekilde görünmüş olup sizinle ilgili şahane inayetimiz ve şefkatimiz en üst dereceye ulaşmıştır*” sözlerine mazhar olmuş ve son olarak yetki alanı genişletilerek Muş bölgesinin yönetimini de üstlenmiştir. Şeref Han, Osmanlı padişahları tarafından kendisine gösterilen merhamet ve şefkatin başka hiçbir hükümdar veya kumandana gösterilmediğini de aktarmıştır. Nitekim bu büyük bey, ömrünün sonlarına doğru; üstlendiği görevi, oğlu Ebu’l -Meali Şemseddin Bey’e bırakmıştır (Şerefhan, 476-484).

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Şerefhan ailesinin Bitlis beyliği sadece 5. Şeref Han’la sınırlı değildir. Bu aile, Bitlis’in yönetimini yaklaşık 450 yıl sürdürmüştür. Şeref Han, Şerefname’de ailesinin kökeninin Eyyubilere dayandığını belirtse de Evliya Çelebi, Şeref Han’ın torunu Abdal Han’dan yola çıkarak ailenin kökenini Abbasilere dayandırmıştır. Ailenin kökeninin nereye dayandığı hakkında ortada bir muğlaklık olsa da Şerefhanların, Rujki/Rojki Aşireti’nin bir kolu olduğu konusunda görüş birliği vardır (Kayaoğlu, 2020: 27-35). Ayrıca Şeref Han, mevzubahis eserinde birçok Kürt aşiretinin kökenini de çalışma konusu yapmıştır. Hakkari, Çemişkezek ve İmadiye hükümdarlarının soyunun Abbasi halifelerine, Cezire beylerinin soyunun Halid bin Velid’e, Sason yöneticilerinin soyunun Kisra hükümdarlarına, Kilis yöneticilerinin soyunun Abbas Efendi’ye ve Süleymani beylerinin soyunun Ümeyoğlu Mervan’a dayandığı kitapta yazılıdır. Kürt aşiretlerinin dayandığı köklere bu gözle bakıldığında, Biçer’in, Kürtler arasında seytilliğin ne kadar yaygın olduğu tezine hak vermemek elde değildir (Biçer, 2014: 52).

Şerefhan ailesinin yöneticilerinin pek çoğu, İstanbul’la arasını iyi tutmayı başarmış, 3. Murad’dan Fatih’e pek çok padişahın övgüsüne mazhar olmuştur. Ayrıca ailenin, Bitlis’e miras bıraktığı birçok eser, bugün de tüm ihtişamıyla yerinde

durmaktadır. Şerefiye Külliyesi, İhlasiye Medresesi ve Paşa Hamamı, Şerefhanlara ait eserlerden sadece birkaçıdır (Özcoşar ve Vali, 2017: 31-39; Çelebi, 1999: 20-23).

5.4.3. Kâmrân İnan

Kâmrân İnan, 18 Şubat 1929 tarihinde Bitlis'in Hizan ilçesinin Gayda köyünde doğmuştur. İnan ailesinin soyunun, son peygamber Hz. Muhammed'e dayandığı iddia edilmektedir. Ailenin yaklaşık 150 yıl önce Bağdat'tan Bitlis'e göçtüğü ve uzun yıllar süren Bitlis macerasının, Arap kökenli aileye zamanla Kürt kimliği kazandırdığı düşünülmektedir. Görüldüğü üzere İnan ailesinin, dini nüfuzu oldukça yüksektir. Nitekim Kâmrân İnan, 1963 yılında İsmet İnönü'nün not defterinde "Bitlisli Şeyh Selahattin'in oğlu" ifadesiyle kendisine yer bulmuştur. Selahattin İnan hem Birinci Dünya Savaşı hem de Kurtuluş Savaşı'na gönüllü olarak katılmış; Birinci Dünya Savaşı'nda Van-Bitlis cephesinde tek gözünü kaybetmiştir. Vatanseverliğiyle kısa zamanda Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkatini çeken İnan, bir süre sonra Hizan Kaymakamlığına atanmıştır. Kaymakamlık vesilesiyle yeni devletin yönetimine katılan Selahattin İnan'ın bir sonraki durağı Ankara olmuştur. 1950 yılında CHP Bitlis Milletvekili sıfatıyla meclise giren İnan, Kasım 1951'de partisinden istifa ederek DP saflarına katılmış ve sonraki iki seçimde, Bitlis mebusluğunu DP listesinden kazanarak sürdürmüştür. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra tutuklanarak cezaevine konan Selahattin İnan hakkında, 5 Ekim 1964 tarihinde mahkemece "*Anayasayı ihlal suçundan 146/1 ve 59 uncu maddeler hükmünce ölüm cezası yerine müebbet ağır hapse konulmasına, 31 ve 33 üncü maddelerin uygulanmasına, 200 lira maktu harcın alınmasına*" kararı verilmiştir. Selahattin İnan'ın siyasi hayatı, oğlunun geleceğini de doğrudan etkilemiştir (Önal, 2014: 11-23).

Eğitimine Bitlis'te başlayan Kâmrân İnan, 1938 yılında ailesinin sürgüne yollanması sonucu ilköğretim, ortaöğretim ve lise eğitimini Bursa'da tamamlamıştır. İnan'ın, Bursa Erkek Lisesi'nden sonraki durağı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi olmuştur. Ankara'daki eğitiminden hemen sonra Cenevre'ye geçen Kâmrân İnan, önce Cenevre Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirmiş ardından aynı üniversitede hukuk alanında doktora yapmıştır. Türkiye'ye döndüğünde Dışişleri

Bakanlığına memur olarak atanan İnan, yıllar içinde gerek Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ve Devlet Bakanlığı yapmasıyla gerekse de BM ve NATO bünyesinde aldığı görevlerle devlet bünyesinde birçok ulusal ve uluslararası görev üstlenmiştir. Ayrıca 1983-2002 arasında dört dönem Bitlis, bir dönem Van milletvekilliği yapmıştır. 25 yıllık siyasi yaşamı boyunca adı hiçbir siyasi lekeye bulaşmamış, özel yaşamı asla işinin önüne geçmemiş, Özal'ın ölümünden sonra ANAP'ın cumhurbaşkanı adayı olmuş ve Demirel'e karşı yarışmış, 1995'te TBMM vekillerinin kendi arasında yapılan anket sonucunda meclisin en başarılı ismi seçilmiş bu “devlet adamı”, 2015 senesinde Ankara'daki evinde hayata gözlerini yummuş ve Hızan'daki köyüne defnedilmiştir (Önal, 2020: 15-19; Çelebi, 1999: 50; Hürriyet gazetesi, 23.11.2015).

Türkiye'yi temsil ettiği her kulvarda savunan, Fransa'nın sözde Ermeni soykırımını kabul etmesi sonrası daha önceden layık görüldüğü nişanı Fransız yönetimine iade eden, siyasi yaşamını sonlandırdıktan sonra vatana hizmetini akademi çatısı altında sürdüren Kâmrân İnan, BBC'nin “1990'lı Yıllarda Kürt Sorunu” belgeselinde de yer almış ve Devlet Bakanı sıfatıyla şu görüşleri sarf etmiştir: *“Bu ülkedeki bütün insanların ortak kararı, bu ülkenin birleşik bir ulusu olarak, birleşik bir halkı olarak bir arada yaşama kararıdır. Atatürk'ün kendisi ‘Ne mutlu Türk'üm diyene’ demiştir. Osmanlı İmparatorluğu birçok milletin, topluluğun bir bileşimiydi. Cumhuriyet ise onlardan bir ulus oluşturdu. İşte bu Türk ulusudur. Türkiye’de yaşayan herkes kendisini Türk hisseder ve ülkenin ulusal hedeflerini ve iradesini paylaşır”*. (Kayaoğlu, 2020: 139-140; BBC News Türkçe, 01.07.2018).

Çalışmayı nihayete erdirirken son cümleleri, bu başlığın sahibi Kâmrân İnan'ın Türkiye hayaline bırakmayı doğru buluyorum ve ben de bu hayali içtenlikle paylaşıyorum: *“Rüyamdaki Türkiye'yi görmek istiyorum. İnsanların mutlu, yarınlarından emin, başı dik yürüdükleri bir Türkiye. Refahın yaygınlaşarak yükseldiği, fukaralığın kader olmaktan çıktığı, ihtilafların azaldığı, adaletin hâkim olduğu, mahkeme kapılarının sakinleştiği, milli ruhun şahlandığı, milli harcın betonlaştığı bir Türkiye...”* (Kayaoğlu, 2020: 140).

SONUÇ

“Bundan kısa bir süre öncesine kadar, bırakın Kürt sorunundan söz etmeyi ülkemizde Kürt kökenli insanların bulunduğu dahi resmen kabul edilmezdi. Hele PKK kelimesi, resmi ağızlara alınmazdı. PKK, Güneydoğu’da eşkıyalık yapan bir grubun adıydı sadece. Aradan yıllar geçti, işte bugüne gelindi. Nereden nereye değil mi? Önce görmezlikten geldik, bugün televizyonda Kürtçe yayın yapılsın mı yapılmasın mı tartışmasındayız. Bu arada PKK terörüyle Kürt sorunu da birbirine karışmış durumda. Bu sorunun nasıl ve ne zaman çözüm yoluna girebileceği de belli değil. Kimse bir tahminde bulunamıyor. Bilinen tek şey daha uzun yıllar bu sorunla birlikte yaşama zorunluluğumuz. Bu tartışmalara alışımdan, PKK terörüne göğüs germekten başkaca çıkış şimdilik yok. Bu kolay değil ancak dayanacağız”. Bu sözler, merhum gazeteci Mehmet Ali Birand’ın, kült programı 32. Gün’ün 1992 yılındaki bir bölümünden. Ancak Birand’ın özellikle son cümleleri, sanki bugün söylenmiş gibi duruyor.

Türkiye Cumhuriyeti, İbn-i Haldun’un “coğrafya kaderdir” diye bilinen tezini doğrularcasına üzerine kurulu olduğu toprağın beraberinde getirmiş olduğu yazgıyı, iyisiyle kötüsüyle uzun yıllardan beri yaşamaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Fermanı’nı ilanı ile beraber başlayan Kürt meselesinde; merkezileşme çalışmalarına duyulan tepki, dini kökenli radikal hareketler, etnik ayrılıkçı unsurların gelişimi, günümüzde dahi bölge içinde belirli yerlerde görülebilen feodal yapının varlığı ve onun getirmiş olduğu az gelişmişlik durumu, zaman içinde sorunu besleyen ana nedenler olmuştur.

1970’li yıllarda kurulan PKK, özellikle 1980 Darbesi’nden sonra güçlenen yapısıyla beraber o günlerden bugüne hem devletin en önemli güvenlik problemlerinden biri hem de Kürt sorununun çözümünün önünde duran en büyük engel olarak gözükmemektedir. Netice itibarıyla geline nokta, Kürt sorunu hâlâ gündemi meşgul eden en önemli maddelerden biridir ve kritik konumunu sürdürmektedir. Sorunun çözümü için yeri geldiğinde demokratik adımlar atılmış, yeri geldiğinde ise sıkı askeri tedbirler uygulanmış, neredeyse denenmeyen bir yol kalmamıştır. Ancak hiçbir çözüm girişiminden uzun vadede tek başına sonuç

alınamamıştır. Her geçen gün beraberinde daha büyük problemlere sebep olan Kürt sorunu, başlangıcı Tanzimat Dönemi kabul edilirse 2020 itibariyle 181. yılındadır. Bunun yanında PKK/terör sorununun da başlangıcı 1984 kabul edilirse o yıl doğanlar, bugün 36 yaşındadır. Bahsi geçen iki sorun, iç içe geçmiş durumdadır. Artık sadece yurt içiyle sınırlı kalmayan ve uluslararası gündemi oldukça meşgul eden Kürt meselesinin önümüzdeki yıllarda nereye evrileceği, konu hakkında devletin ve Kürtlerin nasıl bir yol izleyeceği, bir gün bu sorunun bir çözüme kavuşturulup kavuşturulamayacağı kamuoyunca en çok merak edilen konuların başında gelmektedir.

Yukarıda da değinildiği üzere bugüne dek tek başına uygulanmış güvenlik tedbirleri de yöre özelindeki ekonomik kalkınma paketleri de problemi çözüme kavuşturmaya yetmemiştir. Çalışmanın mevzubahis soruna yönelik olası çözüm önerisi, meselenin iki koldan ele alınması yönündedir. Devletin gerek kendi yapacağı yatırımlar gerekse de sağlayacağı teşviklerle özel sektörü bölgeye yöneltmesi, yüzyılı aşkındır bahsedilen az gelişmişlik sorununa merhem olabilir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun açıkladığı işsizlik oranlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinin sürekli olarak ilk sıraları paylaşması, bu problemin ele alınmasını daha da elzem kılmaktadır. Bu noktada, Türkiye Cumhuriyeti'nin zaman içinde yapmış olduğu ve özellikle son yıllarda artırdığı bölgeye yönelik destekleme politikasının, göz ardı edilemeyecek getiriler sağladığı dile getirilmelidir. Yatırımların getirmiş olduğu müspet değişim, hayatın içine sirayet ettikçe bahsedilen istatistiklerde de gözle görülür bir gelişme yakalanacaktır.

Çözümün bir diğer ayağını ise terör sorununa yönelik alınması gereken sıkı güvenlik tedbirleri oluşturmaktadır. Kürt meselesinin çözümüne uzun yıllardır ket vuran terör belasının artık nihayete erdirilmesi, her Türk vatandaşının en büyük arzularındandır. Nitekim son yıllarda sınır dışına taşan askeri operasyonlar, bölücü unsurları, hudutlarımızı terk etmek zorunda bırakmıştır. İçişleri Bakanlığının belirli aralıklarla yaptığı açıklamalar da göstermektedir ki yurt içinde kalan PKK militanı sayısı her geçen gün azalmaktadır. Daha birkaç yıl önce bölgedeki şehir merkezlerinin terörist unsurlarca ne denli harap edildiği düşünülürse bugün

geldiğimiz noktanın, o illere ve o illerde yaşayan vatandaşlara daha çok huzur ve güven temin ettiğini görebiliriz.

Tez başlığında adı geçen, çalışma içinde de ayrı bir başlık altında incelenen Bitlis iline, sonuç kısmında bir paragraf daha ayırmayı doğru buluyorum. Osmanlı yıllarında altın çağını yaşayan şehir, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Rus işgalinden sonra bir daha belini doğrultamamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Muş'un kazası yapılan harap kent, yedi yıl sonra tekrar il statüsüne kavuşsa da eski günlerine dönememiştir. Şehirdeki az gelişmişlik sorununa bir de terör sorunu eklenince problemler, içinden çıkılmaz bir hâle bürünmüştür. Ancak şehre dair sayılan tüm bu olumsuzlukların yanında geleceğe umutla bakmak için de pek çok sebep yok değildir. Bunların başında Bitlis'in görkemli tarihi gelmektedir. Geçmişe dönüp baktığında güzel günler gören şehir halkı, geleceğe de o güzelliğin gözde bıraktığı etkiyle bakmalıdır. Hem az gelişmişlik hem de terör sorununu bertaraf etmeye dair yerelde atılacak adımlar, önce bölgelele sonra ulusala ulaşacak ve belki de terör sorunundan muzdarip dünya ülkelerine örnek bir çözüm modeli oluşturacaktır.

Ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütünden oluşan ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de dediği üzere ilelebet payidar kalacak olan bu güzel vatanda; başta dert, gönülde hasret olmayan ve kardeş kavgasına nihayet denenen güzel günlere hep beraber erişmek dileğiyle.

KAYNAKÇA

ab.gov.tr, 2004-06-30 DGM'ler kaldırıldı, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=33328>, 04.07.2007

ab.gov.tr, 2004-11-01 Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Raporu – Özet Metin, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=33446>, 04.07.2007

Afyoncu, E., Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016

Ağca, A., Şark Meselesinde Kürtçülük (1787-1923), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2012

Akandere, O., ve Semiz, Y., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013

Akçora, E. Ö., ve Kaya, M., Bingöl ve Bitlis'in Birinci Dünya Harbindeki Yeri ve Önemi, Bingöl Araştırmaları Dergisi, Bingöl, 2015

Akdağ, G. A., Adalet ve Kalkınma Partisi: Kürt Sorununun Yeniden Tanımlanması ve Türkiye'nin Değişen Ortadoğu Politikası (2002-2011), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Çorum, 2017

Akkurt, M., Türkiye'de Bölücü Kürtçü Hareketler (1961-1980), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2019

Aköz, E., Kirli savaş lobisi mevzi kaybediyor, Sabah gazetesi, 22.02.2009

AK Parti, Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 11.02.2002

Aksu, C., Türkiye'nin Kürt Sorununun Kökenleri (1908-1923 Dönemi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012

Akşam gazetesi, PKK ilk kez açıkladı... Oslo'da neler oldu?, <https://www.aksam.com.tr/siyaset/pkk-ilk-kez-acikladiosloda-neler-oldu/haber-199057>, 24.04.2013

Akşin, S., Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

Akyol, T., '33 Kurşun', Hürriyet gazetesi, 09.11.2011

Ali Babacan Youtube Kanalı, Ali Babacan: Sizi Dinliyorum | Öğrenciler | 3 Mart, 03.03.2020

Aljazeera Turk, Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/baris-ve-demokrasi-partisi-bdp>, 28.10.2013

Aljazeera Turk, Bask Modeli'nden faili meçhullere, <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/bask-modelinden-faili-mechullere>, 26.12.2013

Aljazeera Turk, Cumhuriyet Tarihi Kürt Raporları, <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/cumhuriyet-tarihi-kurt-raporlari>, 26.12.2013

Aljazeera Turk, HDP ve Yenikapı Mitingi, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/hdp-ve-yenikapi-mitingi>, 10.08.2016

Aljazeera Turk, Kamuda Kürtçe'ye dolaylı serbestlik, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/kamuda-kurtceye-dolayli-serbestlik>, 02.10.2013

Aljazeera Turk, Neden HDP oldular?, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/neden-hdp-oldular>, 02.05.2014

Aljazeera Turk, Osmanlı'dan Devralınan Sorun, <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/osmanlidan-devralinan-sorun>, 26.12.2013

Aljazeera Turk, Hasan Cemal Milliyet'ten ayrıldı, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/hasan-cemal-milliyetten-ayrildi>, 19.03.2013

Aljazeera Turk, Portre: Hatip Dicle, <http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-hatip-dicle>, 21.05.2014

Aljazeera Turk, Yemin krizinden bugüne, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/yemin-krizinden-bugune>, 23.06.2015

Altaylı, F., 1993 Komisyonu ve 33'ün sırrı, Habertürk, 05.12.2012

Altun, N., Modern Türkiye'de Kimlik: Kürt Kimliğinden Kürt Sorununa, Akademik İncelemeler Dergisi, Sakarya, 2013

Anadolu Ajansı, ABD'den YPG/PKK'lı teröristlere 1.2 milyon dolarlık koronavirüs yardımı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdden-ypg-pkkli-teroristlere-12-milyon-dolarlik-koronavirus-yardimi-1791866>, 04.04.2020

Anadolu Ajansı, Ana muhalefet partisi görevini artık HDP üstlenecek, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/ana-muhalefet-partisi-gorevini-artik-hdp-ustlenecek/132558>, 11.08.2014

Anadolu Ajansı, Bakan Soylu: 2020'de PKK'yı tamamen bitirmek için bütün riskimizi ortaya koyacağız, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakan-soylu-2020de-pkkyi-tamamen-bitirmek-icin-butun-riskimizi-ortaya-koyacagiz/1762059>, 11.03.2020

Anadolu Ajansı, Binali Yıldırım 'son başbakan' olarak tarihe geçti, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/binali-yildirim-son-basbakan-olarak-tarihe-gecti/1194387>, 04.07.2018

Anadolu Ajansı, Cizre'de sokağa çıkma yasağı kaldırıldı, <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/cizrede-sokaga-cikma-yasagi-kaldirildi>

Anadolu Ajansı, Cumhurbaşkanı Erdoğan: HDP eşittir PKK, eşittir YPG/PYD, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-hdp-esittir-pkk-esittir-ypg-pyd/1382518>, 03.02.2019

Anadolu Ajansı, 'Darbe girişiminde FETÖ, PKK ve DEAŞ bağlantısı', <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/darbe-girisiminde-feto-pkk-ve-deas-baglantis/827639>, 28.05.2017

Anadolu Ajansı, Diyarbakır'ın Sur ilçesini AA havadan görüntüledi, <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/teror-olaylarinin-yasandigi-sur-ilcesi-havadan-goruntulendi>

Anadolu Ajansı, FETÖ savcılarını MİT elemanını deşifreden yargılanıyor, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/feto-savcilari-mit-elemanini-desifreden-yargilaniyor/1637218>, 06.11.2019

Anadolu Ajansı, 'HDP barajı geçmek için süreci havaya uçurdu', <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/hdp-baraji-gecmek-icin-sureci-havaya-ucurdu/21774>, 29.07.2015

Anadolu Ajansı, HDP eş başkanlarını hakim karşısına çıkaran suçlamalar, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/hdp-es-baskanlarini-hakim-karsisina-cikaran-suclamalar/678785>, 04.11.2016

Anadolu Ajansı, HDP Eş Genel Başkanları Demirtaş ve Yüksekdağ tutuklandı, <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/hdp-es-genel-baskanlari-demirtas-ve-yuksekdag-tutuklandi/678760>, 04.11.2016

Anadolu Ajansı, İçişleri Bakanı Soylu: Yurt içi terörist sayısı 445'e indi, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/icisleri-bakani-soylu-yurt-ici-terorist-sayisi-445-e-indi/1870121>, 09.06.2020

Anadolu Ajansı, İşsizlik rakamları açıklandı, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/issizlik-rakamlari-aciklandi/1772668>, 20.03.2020

Anadolu Ajansı, İYİ Parti Genel Başkanı Akşener: Iğdır ve Ahlat'ta Cumhur İttifakı'nı destekliyoruz, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/iyi-parti-genel-baskani-aksener-igdir-ve-ahlatta-cumhur-ittifakini-destekliyoruz/1431723>, 27.03.2019

Anadolu Ajansı, Kahveci'nin sır ölümünün üzerinden 26 yıl geçti, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/kahvecinin-sir-olumunun-uzerinden-26-yil-gecti/1382884>, 04.02.2019

Anadolu Ajansı, PKK'nın ilk hain saldırısının tanıkları o karanlık geceyi unutmuyor, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/pkknin-ilk-hain-saldirisinin-taniklari-o-karanlik-geceyi-unutmuyor-/1229571>, 13.08.2018

Anadolu Ajansı, PKK'nın 'sözde ateşkes' aldatmacası, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/pkknin-sozde-ateskes-aldatmacasi/437506>, 10.10.2015

Anadolu Ajansı, Terörist başının Kenya’da paketlenip Türkiye’ye getirilmesinin üzerinden 21 yıl geçti, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/terorist-basinin-kenyada-paketlenip-turkiyeye-getirilmesinin-uzerinden-21-yil-gecti/1733834>, 14.02.2020

Anadolu Ajansı, Teröristbaşı Öcalan'dan HDP'ye İstanbul seçimlerinde tarafsızlık çağrısı, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/teroristbasi-ocalandan-hdpye-istanbul-secimlerinde-tarafsizlik-cagrisi/1511453>, 20.06.2019

Anadolu Ajansı, Türkiye’nin nüfusu 83 milyon 154 bin 997 kişiye ulaştı, [https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiyenin-nufusu-83-milyon-154-bin-997-kisiye-ulasi/1723520#:~:text=T%C3%BCrkiye%20%C4%B0statistik%20Kurumu%20\(T%C3%9C%C4%B0K\)%2C,154%20bin%20997%20ki%C5%9Fiye%20ula%C5%9Ft%C4%B1,](https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiyenin-nufusu-83-milyon-154-bin-997-kisiye-ulasi/1723520#:~:text=T%C3%BCrkiye%20%C4%B0statistik%20Kurumu%20(T%C3%9C%C4%B0K)%2C,154%20bin%20997%20ki%C5%9Fiye%20ula%C5%9Ft%C4%B1,) 04.02.2020

Anadolu Ajansı, 15 Temmuz darbe girişiminin 3. yılı, <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/15-temmuz-darbe-girisiminin-3-yili/1531532>, 14.07.2019

Anadolu Ajansı, 26 yıl önceki katliamı unutamıyorlar, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/26-yil-onceki-katliami-unutamiyorlar/1171478>, 11.06.2018

Anadolu Ajansı, ‘6-7 Ekim olayları’nın beşinci yılı, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/6-7-ekim-olaylarinin-besinci-yili-/1602965>, 05.10.2009

AP Archive, Turkey: Abdullah Ocalan’s Trial Begins, <https://www.youtube.com/watch?v=pHPUNF2ckTE>, 2015

Arafat, M., Birinci Dünya Savaşında İngiliz Kürt İlişkileri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Edirne, 2008

Arınç, K., Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis, Doğu Coğrafya Dergisi, Erzurum, 2011

Arslan, F., Devlet Akli Kürt Sorunu ve AK Parti, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Konya, 2016

Aslan, M., Kurtuluş’tan 12 Eylül’e CHP ve Kürtler, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018

Atatürk, M. K., Kürtler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2018

Ateş, E., Türkiye Sosyalist Solunun Kürt Meselesine Bakışı: 1960-1971, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019

Aydın, N., Türkiye’de Kürt Sorununu Çözüm Sürecinde Algının Yeniden İnşası, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2014

Aydoğan, E., Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Erzurum, 2013

Ayna, B., İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2018

Ayna, B., Milli Mücadele Yıllarında Koçgiri Aşireti Reisi Alişan Bey'in Faaliyetleri, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2018

Bayrakdar, M., Bitlisli İdris, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991

BBC News Türkçe, AB: Barış sürecinin yeniden başlaması şart, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151110_ab_turkiye, 10.11.2015

BBC News Türkçe, AYM'den Barış Akademisyenleri için hak ihlâli kararı, <https://www.bbc.com/turkce/live/haberler-turkiye-49084952>, 26.07.2019

BBC News Türkçe, Diyarbakır Baro Başkanı Tahir Elçi öldürüldü, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151128_diyarbakir_tahir_elci, 28.11.2015

BBC News Türkçe, Diyarbakır'da 'tarihi' gün, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131116_erdogan_barzani, 16.11.2013

BBC News Türkçe, Diyarbakır'ın 'daha az renkli' Nevruz'u, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160320_nevruz_diyarbakir_kamer, 21.03.2016

BBC News Türkçe, Erdoğan: 'Dolmabahçe Mutabakatı' ifadesini cımbızlarım https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150717_erdogan_hdp, 17.07.2015

BBC News Türkçe, HEP'ten HDP'ye 28 yılda yaşananlar, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43019313>, 11.02.2018

BBC News Türkçe, Öcalan'ın mesajı Nevruz alanında nasıl karşılandı?, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/03/150321_diyarbakir_nevruz_hatice_izl_enim, 21.03.2015

BBC News Türkçe, PKK'nın 'şehir savaşları' ne zaman sona erer?, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160408_pkk_silopi_surec, 08.04.2016

BBC News Türkçe, Seçim 2018: Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin ilk lideri Erdoğan, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44597179>, 25.06.2018

BBC News Türkçe, Türkiye'de olağanüstü hâllerin tarihi, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-36852284>

BBC News Türkçe, Türkiye'nin idam cezası tarihinde neler var?, <https://www.bbc.com/turkce/36828182>, 01.08.2018

BBC News Türkçe, Yenikapı'da üç partinin katılımıyla 'Demokrasi ve Şehitler Mitingi', <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37002177>, 07.08.2016

BBC News Türkçe, Yıl 1991: 1. Körfez Savaşı ve Türkiye, <https://www.youtube.com/watch?v=6P-VlRQBp2o>

BBC News Türkçe, 1982 referandum: Mavi, Beyaz'a karşı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39450106>, 04.04.2017

BBC News Türkçe, 1983 yılında Türkiye, https://www.youtube.com/watch?v=_x_tEIotdTQ

BBC News Türkçe, 1990'lı yıllarda Kürt sorunu, <https://www.youtube.com/watch?v=oe--fP-7p24>, 31.05.2018

BBC News Türkçe, 28 Aralık 2011'de Roboski'de neler yaşandı?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42501681>, 28.12.2019

BBC News Türkçe, 28 belediyeye kayyum atandı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37332272>, 11.09.2016

BBC News Türkçe, 90'larda ne olmuştu: Güneydoğu'da polis ve asker, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/09/150902_90lar_1_asker_polis, 02.09.2015

BBC Turkish, İstanbul'da ilk Kürtçe kurs açıldı, http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/09/040927_istanbul_kurdish.shtml, 27.09.2004

BBC Turkish, 'Kürt sorunu benim sorunum', http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/08/050812_turkey_kurds.shtml, 12.08.2005

BBC Türkçe, Paris: PKK'nın kurucularından Sakine Cansız öldürüldü, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/01/130110_paris_assasination_update, 10.01.2013

Belli, S. Ü., Helsinki Zirvesinden Günümüze Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri Çerçevesinde Kürt Meselesi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015

Beşli, M. K., Türkiye'de Kürt Sorunu ve Barış Süreci, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013

Biçer, B., Kürtler, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014

Bilgiç, M. S., Türkiye'de Kürt Sorununun Bazı Alt Parametrelerine İlişkin Algıların Analizi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Güvenlik Stratejileri ve Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2011

Bingöl, A., Milli Devlet ve Kürtler, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011

Bingöl, N., Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim, Do Yayınları, İstanbul, 2013

Birand, M. A., Bugüne Kadar Kaç Kürt İsyanı Oldu?, Hürriyet Gazetesi, 03.01.2008

Birand, M. A., DTH'yi engellemeyin, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/mehmet-ali-birand/dthyi-engellemeyin-121245>, 23.06.2005

Birgün gazetesi, Polis Akademisi'nin 'Kürt Çalıştayı' bugün, <https://www.birgun.net/haber/polis-akademisi-nin-kurt-calistayi-bugun-47502>, 01.08.2009

bitlis.gov.tr, Ahlat 'Sakin Şehir' Kabul Edildi, <http://www.bitlis.gov.tr/ahlat-sakin-sehir-kabul-edildi>

bitlis.gov.tr, Bitlis Tarihçesi ve Genel Bakış, <http://www.bitlis.gov.tr/bitlis-tarihcesi-ve-genel-bakis>

bitlis.gov.tr, Bitlis'te Beş Minare Efsanesi, <http://www.bitlis.gov.tr/bitliste-bes-minare-efsanesi>

Bozkuş, Y. D., Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Bitlis'in Etnik ve Demografik Yapısı, Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2019

Bruinessen, M. V., Ağa, Şeyh, Devlet, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013

Bruinessen, M. V., Kürtlük, Türklük, Alevîlik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005

Bulut, E., Kürt Sorununun Çözümünde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü ve Bakış Açıları: Diyarbakır Örneği, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Sivas, 2014

Cansız, D., 2. Meşrutiyet'ten 1. Dünya Savaşı'na Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1915), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2019

Cemal, H., "Dersimli okşanmakla kazanılmaz!", Milliyet gazetesi, 20.11.2011

CNN Türk, Başlangıçtan bugüne adım adım çözüm süreci, <https://www.cnnturk.com/fotogaleri/turkiye/baslangictan-bugune-gun-gun-cozum-sureci?page=11>, 01.12.2014

CNN Türk, BDP'de 'demokratik özerklik' çatlağı, <https://www.cnnturk.com/2011/turkiye/07/20/bdpde.demokratik.ozerklik.catlagi/623484.0/index.html>, 20.07.2011

CNN Türk, Diyarbakır'da bombalı saldırı: 5 ölü, <https://www.cnnturk.com/2008/turkiye/01/03/diyarbakirda.bombali.saldiri.5.olu/416557.0/index.html>, 03.01.2008

CNN Türk, Geçmişten bugüne PKK ateşkesleri, <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/06/28/gecmisten.bugune.pkk.ateskesleri/581570.0/index.html>, 28.06.2010

CNN Türk, HDP Eş Genel Başkanı Sezai Temelli: İstanbul ve Ankara'yı İmamoğlu ve Yavaş değil HDP yönetecek, <https://www.cnnturk.com/turkiye/hdp-es-genel-baskani-sezai-temelli-yavas-ve-imamoglu-hdpnin-oylari-ile-secilebilir>, 15.03.2019

CNN Türk, İşte Türkiye’de bugüne kadar kurulan koalisyon hükümetleri..., <https://www.cnnturk.com/turkiye/iste-turkiyede-bugune-kadar-kurulan-koalisyon-hukumetleri>, 14.07.2015

CNN Türk, İşte Türkiye’nin en zengin ve en yoksul bölgeleri, <https://www.cnnturk.com/yasam/iste-turkiyenin-en-zengin-ve-en-yoksul-bolgeleri#:~:text=Ortalama%20y%C4%B1ll%C4%B1k%20e%C5%9Fde%C4%9Fer%20hanehalk%C4%B1%20kullan%C4%B1labilir%20fert%20gelirinin%20en%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK%20oldu%C4%9Fu,Bitlis%2C%20Hakkari%22%20olarak%20s%C4%B1raland%C4%B1,> 26.09.2018

CNN Türk, Kürdistan Sosyalist Partisi resmen kuruluyor, <https://www.cnnturk.com/turkiye/kurdistan-sosyalist-partisi-resmen-kuruluyor>, 11.12.2018

CNN Türk, Türkiye tarihinin sınır ötesi harekatları, <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiye-tarihinin-sinir-otesi-harekatlari>, 22.01.2018

CNN Türk, Türkiye’yi sarsan suikastlar, <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiyeyi-sarsan-suikastlar>, 20.12.2016

CNN Türk, Yalçın Akdoğan: “HDP barajı geçerse çözüm süreci kalmaz”, <https://www.cnnturk.com/turkiye/yalcin-akdogan-hdp-baraji-gecerse-cozum-sureci-kalmaz>, 21.05.2015

Coşkun, V., Anayasa ve Kürt Meselesi, Liberal Düşünce Dergisi, Ankara, 2012

Coşkun, V., 7 Haziran Seçimine Doğru Halkların Demokratik Partisi (HDP), SETA, Ankara, 2015

Country Reports On Human Rights Practices For 1999-Volume 2, USA, 2000

Cumhuriyet gazetesi, Bakan Gül'den tartışılacak Uludere yanıtı: FETÖ..., <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bakan-gulden-tartisilacak-uludere-yaniti-feto-1183948>, 28.12.2018

Cumhuriyet gazetesi, Cinayetler tırmanıyor, <http://www.gecmisgazete.com/haber/cinayetler-tirmaniyor>, 21.09.1992

Cumhuriyet gazetesi, Çözüm sürecini bitiren Ceylanpınar’daki iki polisin cinayeti davası da beraatle sonuçlandı, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cozum-surecini-bitiren-ceylanpinardaki-iki-polisin-cinayeti-davasi-da-beraatle-sonuclandi-935930>, 01.03.2018

Cumhuriyet gazetesi, Davutoğlu: Akademisyenlerin tutuklanmasına karşıyım, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/davutoglu-akademisyenlerin-tutuklanmasina-karsiym-506164>, 29.03.2016

Cumhuriyet gazetesi, Şırnak'ta çatışma: 3 şehit, 3 yaralı, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/sirnakta-catisma-3-sehit-3-yarali-274104>, 13.08.2011

Cumhuriyet gazetesi, TKDP ve KADEP birleşti: Kürdistan hayalimizi gerçekleştireceğiz, <https://www.cumhuriyet.com.tr/amp/haber/tkdp-ve-kadep-birlesti-kurdistan-hayalimizi-gerceklestirecegiz-541613>, 28.05.2016

Cumhuriyet gazetesi, YSK İstanbul seçimini iptal etti, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ysk-istanbul-secimini-iptal-etti-1380092>, 06.05.2019

Cüneyt Özdemir Youtube Kanalı, Ahmet Davutoğlu Cüneyt Özdemir'in Sorularını Yanıtladı, <https://www.youtube.com/watch?v=Q2SrFTB2PkI&t=4414s>, 19.05.2020

Çağlar, Ş. E., Yirmibirinci Yüzyılda Türkiye'nin Güvenlik Riskleri: Bağımsız Kürt Devleti'nin Kurulma İhtimalinin Doğurabileceği Sorunlar, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013

Çakır, R., Türkiye'nin Kürt Sorunu, Metis Yayınları, İstanbul, 2004

Çal, G., Kürt Siyasal Hareketinde Devrimci Doğu Kültür Ocakları Deneyimi (1969-1971), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014

Çalış, Ş. H., Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2016

Çelebi, C., Vadideki Güzel Şehir Bitlis, Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999

Çelebi, C., Yaşayan Kültür Ahlat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001

Çeliktürk, T., 1989'dan 2009 Yılına, Kürt Sorunu'na İlişkin Kamuoyuna Sunulan Raporların ve Açılımların Çokkültürlülük Literatürü Kapsamında Değerlendirilmesi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011

Çift, E., AK Parti'nin Kürt Sorunu Politikaları 2002-2015, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2018

Çölaşan, E., Yazıklar Olsun, Sözcü gazetesi, 20.10.2009

Değerli, E. S., Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya, 2008

Demir, C. K., Sebeplerinden Mücadele Yöntemlerine Etnik Ayrımcılık Terörizm: PIRA, ETA, PKK, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2017

Demirören Haber Ajansı, YSK Başkanı Sadi Güven: Anadolu Ajansı benim müşterim değil, benden veri almıyor, <https://www.youtube.com/watch?v=7uJnuWndKwE>, 01.04.2019

Demirtaş, M., 1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bitlis, 2018

Demokrat Haber, Mithat Sancar: Mustafa Kemal Paşa Kürt sorunun ağırlığının ve ciddiyetinin farkındaydı, <https://www.demokrathaber.org/siyaset/mithat-sancar-mustafa-kemal-pasa-kurt-sorunun-agirliginin-ve-h127764.html>, 23.04.2020

Dernek, K. O., 1990-2014 Dönemi Kürt Siyasal Hareketinin Söyleminin Dönüşümü, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Antalya, 2014

Dündar, S., Türkiye’de Kürt Sorunu ve Azınlık Tartışmaları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006

DW Türkçe, Binali Yıldırım: Kürtlerin oyu kimsenin cebinde değil, <https://www.dw.com/tr/binali-y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m-k%C3%BCrtlerin-oyu-kimsenin-cebinde-de%C4%9Fil/av-49093902>, 06.06.2019

DW Türkçe, CHP: Kürt sorununu 4 yılda çözeceğiz, <https://www.dw.com/tr/chp-k%C3%BCrt-sorununu-4-y%C4%B1lda-%C3%A7%C3%B6zece%C4%9Fiz/a-43938833>, 26.05.2018

DW Türkçe, Hendek savaşlarında sona gelindi, <https://www.dw.com/tr/hendek-sava%C5%9Flar%C4%B1nda-sona-gelindi/a-19291491>, 29.05.2016

DW Türkçe, Türkiye’yi sarsan beş ay: 7 Haziran-1 Kasım 2015, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyeyi-sarsan-be%C5%9Fay-7-haziran-1-kas%C4%B1m-2015/a-50204527>, 28.08.2019

DW Türkçe, 16 Nisan referandumu, <https://www.dw.com/tr/16-nisan-referandumu/t-38144590>, 16.07.2020

Ercilasun, A. B., Bir Türkiyelileşme hikâyesi, Yeniçağ gazetesi, 06.09.2015

Erdoğan, M., ve Coşkun, V., Türkiye’nin Kürt Meselesi, Liberal Düşünce Dergisi, Ankara, 2009

Ergin, S., Bu seçimin dip dalgası var mı?, <https://www.hurriyet.com.tr/bu-secimin-dip-dalgasi-var-mi-17997667>, 10.06.2011

Eroğul, C., Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Yordam Kitap, İstanbul, 2013

- Ersoy, M. A., Küresel aktörlerin Kürt sorunu kartı!, Habertürk gazetesi, 27.10.2019
- Ertaş, K., 19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2017
- Ertem, B., Türkiye'de "Kürtçülük" (1950-1984), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2012
- Eryılmaz, B., Bürokrasi ve Siyaset, Alfa Kitap, İstanbul, 2017
- Eryılmaz, E., Kürt Sorunu Bağlamında Türkiye'nin Irak ve Suriye ile İlişkileri (1991-2003), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2016
- euronews., AK Partili vekilden TRT'ye Öcalan tepkisi: Kırmızı bültenle aranan birine mikrofon uzatamaz, <https://tr.euronews.com/2019/06/28/ak-partili-vekilden-trt-ye-ocalan-tepkisi-kirmizi-bultenle-aranan-birine-mikrofon-uzatamaz>, 28.06.2019
- euronews., Cumhurbaşkanı Erdoğan: TRT'de konuşan Osman Öcalan'ın kırmızı bültenle arandığını bilmiyorum, <https://www.youtube.com/watch?v=STWDI4X0B0g>, 27.06.2019
- euronews., PKK Türkiye'den çekilmeye başladı, <https://tr.euronews.com/2013/05/08/pkk-turkiye-den-cekilmeye-basladi>, 08.05.2013
- euronews., 'Postmodern darbe' üzerinden 22 yıl geçti: 28 Şubat sürecinde neler yaşandı?, <https://tr.euronews.com/2019/02/28/postmodern-darbe-uzerinde-22-yil-gecti-28-subat-surecinde-neler-yasandi>, 28.02.2019
- euronews., Son 4 yılda PKK ile girilen çatışmalar ve terör saldırılarının bilançosu, <https://tr.euronews.com/2019/10/23/son-4-y-lda-pkk-ile-girilen-cat-smalar-ve-terror-sald-r-lar-n-n-bilancosu>, 17.01.2020
- euronews., TBMM Başkanvekili HDP'li Mithat Sancar: Suriye sorunu Türkiye'nin Kürt sorunudur, <https://tr.euronews.com/2019/10/29/tbmm-baskanvekili-hdp-li-mithat-sancar-suriye-sorunu-turkiye-nin-kurt-sorunudur>, 29.10.2019
- Fahrioğlu, F., Güvenlik ve Kimlik Bağlamında İnsan İhtiyaçları Teorisi'nin Türkiye'deki Kürt Sorunu'na Uygulanması, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013
- Fırat, H., Demokrat Parti İktidarında Kürt Sorunu: Devlet Politikasındaki Değişim ve Devamlılıklar, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2018
- FOX Haber, Davutoğlu: AK Parti giderse beyaz Toroslar gelir, <https://www.youtube.com/watch?v=HzryDNGNDf0&t=108s>, 20.10.2015
- FOX Haber, Tarihin en büyük terör katliamı: 86 ölü, <https://www.youtube.com/watch?v=0Gxf-uHpkcs>, 10.10.2015

FOX Seçim 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=5qn0qjKF6Mk&t=29230s>

gap.gov.tr, GAP Nedir?, <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>

Gazete Duvar, Akşener: Faili meçhullerden ben çıkmam, <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/11/04/aksener-faili-mechullerden-ben-cikmam/>, 04.11.2017

Gazete Duvar, DEVA'nın programı Kürt sorunu, anadil ve Aleviler için ne diyor?, <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2020/03/11/devanin-programi-kurt-sorunu-anadil-ve-aleviler-icin-ne-diyor/>, 11.03.2020

Gazete Duvar, Gelecek Partisi, Kürtler ve Aleviler için ne diyor?, <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2019/12/13/gelecek-partisi-aleviler-ve-kurtler-icin-ne-diyor/>, 13.12.2019

Gazete Karınca, AB raporu: Türkiye ters yönde 'büyük adımlar' attı, Kürt sorunu 'en vahim sorun', <https://gazetekarinca.com/2018/04/ab-raporu-turkiye-ters-yonde-buyuk-adimlar-atti-kurt-sorunu-en-vahim-sorun/>, 15.04.2018

Genç, V., İdris-i Bidlîsî'nin 2. Bayezid ve 1. Selim'e Mektupları, Osmanlı Araştırmaları Dergisi / The Journal Of Ottoman Studies, İstanbul, 2016

Gökçe, O., Demiray, U., ve Sözen, E., Türkiye'nin ABD ve AB Denklemi, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006

Güneş, Ö., Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009

Güney, E., Cumhuriyet Türkiye'si Kürt Sorunu, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2011

Gürer, Ç., Etnik-Ulusal Sorunların Çözümünde Özerklik Uygulamaları Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2015

gzt.com, Ümraniye'de patlayan çöp dağı faciaya neden olmuştu, <https://www.gzt.com/jurnalist/umraniyede-patlayan-cop-dagi-faciaya-neden-olmustu-3459278>, 27.11.2018

Haber Global, Meral Akşener'den net HDP yorumu: PKK'nın uzantısıdır! / Jülide Ateş ile 40, <https://www.youtube.com/watch?v=trLXkd1gW9A&t=3466s>

haberler.com, Başbakan Erdoğan: Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi'ni En İyi Diyanet Anlatır, <https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-milli-birlik-ve-kardeslik-projesi-haberi/>, 03.03.2010

haberler.com, Çukurca'da Şehit Sayısı 12'ye Çıktı,
<https://www.haberler.com/cukurca-da-sehit-sayisi-12-ye-cikti-2935181-haberi/>,
 17.08.2011

haberler.com, Diyarbakır'da Erdoğan'a kepenk sürprizi,
<https://www.haberler.com/diyarbakir-da-erdogan-a-kepenk-surprizi-haberi/>,
 20.10.2008

haberler.com, Diyarbakır'daki Nevruz'da Tarihi Kalabalık,
<https://www.haberler.com/nevruz-da-tarihi-kalabalik-5813112-haberi/>, 21.03.2014

haberler.com, Osman Öcalan, TRT'ye konuştu: İmamoğlu, Kürtler için ciddi bir mesaj vermedi, <https://www.haberler.com/osman-ocalan-trt-ye-konustu-imamoglu-kurtler-12170280-haberi/>, 22.06.2019

haberler.com, Prof. Dr. Rüstem Erkan: İstanbul Türkiye'nin En Büyük Kürt Şehri,
<https://www.haberler.com/prof-dr-rustem-erkan-istanbul-turkiye-nin-en-buyuk-haberi/>, 25.03.2010

haberler.com, Siyasi partiler video konferansla bayramlaşacak! MHP 4, AK Parti ise 3 parti ile görüşmeyecek, <https://www.haberler.com/siyasi-partiler-video-konferansla-bayramlasacak-13251244-haberi/>, 23.05.2020

haberler.com, Tesev: Kürt Sorununa Çözümü Anayasal ve Ekonomik Reformlar Sağlar,
<https://www.haberler.com/tesev-kurt-sorununa-cozumu-anayasal-ve-ekonomik-haberi/>, 23.12.2008

haberler.com, 1995 Genel Seçim Sonuçları, <https://secim.haberler.com/1995/>

Habertürk, A'dan Z'ye 16 Nisan referandumu: Madde madde yeni anayasa,
<https://www.haberturk.com/gundem/haber/1427214-adan-zye-16-nisan-referandumu-madde-madde-yeni-anayasa>, 15.03.2017

Habertürk, Artık TRT 6 değil TRT Kurdî,
<https://www.haberturk.com/medya/haber/1029060-artik-trt-6-degil-trt-kurdi>,
 10.01.2015

Habertürk, Başbakan Yıldırım: Benim de geçmişim Kürt,
<https://www.haberturk.com/basbakan-yildirim-benim-de-gecmisim-kurt-2002936>,
 06.06.2019

Habertürk, Cumhurbaşkanlığı Seçimi 2014,
<https://www.haberturk.com/secim/secim2014/cumhurbaskanligi-secimi>

Habertürk, Genel Seçim 2002, <https://www.haberturk.com/secim2002>

Habertürk, Genel Seçim 2007, <https://www.haberturk.com/secim2007>

Habertürk, Genel Seçim 2011, <https://www.haberturk.com/secim/secim2011/genel-secim>

Habertürk, Genel Seçim 2015 (7 Haziran),
<https://www.haberturk.com/secim/secim2015/genel-secim>

Habertürk, Genel Seçim 2015 (1 Kasım),
<https://www.haberturk.com/secim/secim2015/genel-secim-1-kasim>

Habertürk, Halepçe Katliamı 30. yılında... Halepçe Katliamı nedir?,
<https://www.haberturk.com/halepce-katliami-30-yilinda-halepce-katliami-nedir-1879068>

Habertürk, “Kürtçe yasaklanmamalıydı”,
<https://www.haberturk.com/gundem/haber/43485-kurtce-yasaklanmamaliydi>

Habertürk, O kadın vekil cevap verdi,
<https://www.haberturk.com/gundem/haber/804185-o-kadin-vekil-cevap-verdi>

Habertürk, Termos bombacısına rekor ceza,
<https://www.haberturk.com/yasam/haber/679195-termos-bombacisina-rekor-ceza,13.10.2011>

Habertürk, Türkiye’nin sakin şehirleri 17’ye yükseldi,
<https://www.haberturk.com/turkiye-nin-sakin-sehirleri-17-ye-yukseldi-2407390,19.03.2019>

Habertürk TV, Türkiye tarihinin karanlık yılı: 1993,
<https://www.haberturk.com/tv/gundem/video/turkiye-tarihinin-karanlik-yili-1993/79832,12.12.2012>

Habertürk, 1 Mart Tezkeresi’nin tutanakları açıklanacak mı?,
<https://www.haberturk.com/polemik/haber/819489-1-mart-tezkeresinin-tutanaklari-aciklanacak-mi,12.02.2013>

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması, 2006

Heper, M., Devlet ve Kürtler, Doğan Kitap, İstanbul, 2010

Heper, M., Türkiye’de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018

Hür, A., Lozan, Şark Islahat Planı ve Kürtçe, Radikal Gazetesi, 21.10.2012

Hürriyet gazetesi, Aktütün’ün kanlı tarihi,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/aktutunun-kanli-tarihi-10038339,05.10.2008>

Hürriyet gazetesi, Başbakan Ahmet Davutoğlu istifasını sundu, Binali Yıldırım görevi aldı,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-ahmet-davutoglu-istifasini-sundu-binali-yildirim-gorevi-aldi-40107477,22.05.2016>

Hürriyet gazetesi, Beytüşşebap’ta çatışma: 10 şehit,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/beytussebapta-catisma-10-sehit-21369355,03.09.2012>

Hürriyet gazetesi, Bitlis, Türkiye’de Şehirlerarası Otobüs Terminali Olmayan TEK İl, <https://www.hurriyet.com.tr/bitlis-turkiye-de-sehirlerarasi-otobus-terminali-olmayan-tek-il-37164156>, 05.09.2015

Hürriyet gazetesi, Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kardeşim ne Kürt sorunu ya..., <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-kardesim-ne-kurt-sorunu-ya-28457474>, 15.03.2015

Hürriyet gazetesi, Darbe sabahlarının demokrat türkücüsü Hasan Mutlucan, <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/darbe-sabahlarinin-demokrat-turkucusu-hasan-mutlucan-5097898>, 17.09.2006

Hürriyet gazetesi, DEHAP tarih oldu, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dehap-tarih-oldu-3541608>, 19.11.2005

Hürriyet gazetesi, Dilsiz değiliz, konuşuruz, <http://www.gecmisgazete.com/haber/tayyip-erdogan-in-partisinin-adi-adalet-ve-kalkinma-partisi-amblemi-de-ampul-oldu>, 15.08.2001

Hürriyet gazetesi, Emine Erdoğan’ı ağlatan düet, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/emine-erdogani-aglatan-duet-25135048>, 17.11.2003

Hürriyet gazetesi, En çok şehit verdiğimiz dördüncü saldırı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/en-cok-sehit-verdigimiz-dorduncu-saldiri-19025718>, 20.10.2011

Hürriyet gazetesi, En geç 98’de Avrupa Birliği’ne tam üyeyiz, 07.05.1995

Hürriyet gazetesi, Eski bakan ve diplomat Kamran İn an hayatını kaybetti, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/eski-bakan-ve-diplomat-kamran-inan-hayatini-kaybetti-40017521>, 23.11.2015

Hürriyet gazetesi, Gaziantep’te hain saldırı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gaziantep-te-hain-saldiri-21267210>, 20.08.2012

Hürriyet gazetesi, Güroymak’ta ‘Norşin’ heyecanı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/guroymakta-norsin-heyecani-12250407>, 10.08.2009

Hürriyet gazetesi, HDP 11 büyükşehirde aday çıkarmadı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/hdp-11-buyuksehirde-aday-cikarmadi-41123002>, 20.02.2019

Hürriyet gazetesi, İnaniyorum bu işi Erdoğan çözer, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/inaniyorum-bu-isi-erdogan-cozer-20756906>, 14.06.2012

Hürriyet gazetesi, İsmet Paşa’nın Kürt Raporu, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ismet-pasanin-kurt-raporu-7890099>, 18.12.2007

Hürriyet gazetesi, İşte büyük Türkiye: ZAFER, <http://www.gecmisgazete.com/haber/ve-apo-yakalandi>, 16.02.1999

Hürriyet gazetesi, İşte DTP'nin kapatılma gerekçesi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-dtpnin-kapatilma-gerekcesi-13351694>, 31.12.2009

Hürriyet gazetesi, İşte "Seçmeli Kürtçe"nin Türkiye haritası, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-secmeli-kurtce-nin-turkiye-haritasi-22534618>, 06.02.2013

Hürriyet gazetesi, Kandil ve Mahmur'dan gelen PKK'lılara hapis, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kandil-ve-mahmurdan-gelen-pkklilara-hapis-18955584>, 12.10.2011

Hürriyet gazetesi, Kanlı tahrik, <http://www.gecmisgazete.com/haber/batman-da-dep-lilere-saldiri>, 05.09.1993

Hürriyet gazetesi, Kehanetler tutmadı, <http://www.gecmisgazete.com/haber/kehanetler-tutmadi-6144>

Hürriyet gazetesi, Kepenk sürprizi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kepenk-ofkesi-10166511>, 20.10.2008

Hürriyet gazetesi, 'Kürt sorunu benim sorunum', <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurt-sorunu-benim-sorunum-341847>, 12.08.2005

Hürriyet gazetesi, Kürt sorununda adres parlamento, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurt-sorununda-adres-parlamento-41226666>, 27.05.2019

Hürriyet gazetesi, Nevruz bitti, olaylar bitmedi: 1 ölü, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/nevruz-bitti-olaylar-bitmedi-1-olu-8522829>, 23.03.2008

Hürriyet gazetesi, O gece neler yaşandı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/o-gece-neler-yasandi-25008409>, 30.10.2013

Hürriyet gazetesi, 'Oslo süreci ihanet değildir', <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/oslo-sureci-ihanet-degildir-40273515>, 10.11.2016

Hürriyet gazetesi, Ömer Güney sırlarıyla öldü, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/omer-guney-sirlariyla-oldu-40310810>, 19.12.2016

Hürriyet gazetesi, Selahattin Demirtaş: Baraja takılırsak 7 Haziran akşamı bırakırım, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/selahattin-demirtas-baraja-takilirsak-7-haziran-aksami-birakirim-28999328>, 14.05.2015

Hürriyet gazetesi, Silvan'da 13 şehit, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/silvan-da-13-sehit-18258459>, 15.07.2011

Hürriyet gazetesi, Son dakika... Ekrem İmamoğlu mazbatasını aldı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-ekrem-imamoglu-mazbatasini-aldi-41186076>, 17.04.2019

Hürriyet gazetesi, Son dakika haberleri: 3 ismin vekilliği düşürüldü..., <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberleri-3-ismin-milletvekillikleri-dusuruldu-41534048>, 04.06.2020

Hürriyet gazetesi, Suriye'de maç sonrası Kürt-Arap savaşı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/suriye-de-mac-sonrasi-kurt-arap-savasi-209448>, 14.03.2004

Hürriyet gazetesi, Şemdin Sakık: Beni Yeşil yakaladı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/semdin-sakik-beni-yesil-yakaladi-4580144>, 14.06.2006

Hürriyet gazetesi, Tayyipçiler Hoca'yı geçti, <http://www.gecmisgazete.com/haber/tayyipciler-hoca-yi-gecti>, 21.07.2001

Hürriyet gazetesi, Topluma kazandırma kanunu kazandıramadı, 29.04.2008

Hürriyet gazetesi, TRT'nin Kürtçe kanalı TRT 6 yayına başladı, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/trtnin-kurtce-kanali-trt-6-yayina-basladi-10683296>, 01.01.2009

Hürriyet gazetesi, Türk halkları değil Türk halkı vardır, <http://www.gecmisgazete.com/haber/-turk-halklari-degil-turk-halki-vardir->, 14.06.1975

Hürriyet gazetesi, Yalçın Akdoğan: HDP bundan sonra çözüm sürecinin ancak filmini yapar, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yalcin-akdogan-hdp-bundan-sonra-cozum-surecinin-ancak-filmini-yapar-29227700>, 08.06.2015

Hürriyet gazetesi, Yaşayan diller ve lehçeler dersini 85 bin öğrenci seçti, <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/yasayan-diller-ve-lehceler-dersini-85-bin-ogrenci-secti-28045465>, 25.01.2015

Hürriyet gazetesi, Zana ile Dicle kapı dışarı, <http://www.gecmisgazete.com/haber/zana-ile-dicle-kapi-disari>, 08.11.1991

Hürriyet gazetesi, 10 maddede 'Barış İçin Akademisyenler' vakası, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/10-maddede-baris-icin-akademisyenler-vakasi-40040999>, 15.01.2016

Hürriyet gazetesi, 11 yıl sonra Demirel, <http://www.gecmisgazete.com/haber/11-yil-sonra-demirel>, 21.10.1991

Hürriyet gazetesi, 23 yıl sonra resmen ‘olağan hal’, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/23-yil-sonra-resmen-olagan-hal-112742>, 30.11.2002

Issı, M., Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902), e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Diyarbakır, 2013

İbrāl, L., Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926), Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Suç Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009

İhlas Haber Ajansı, Bakan, Kürt açılımı açıkladı, <https://www.ihha.com.tr/haber-bakan-kurt-acilimini-acikladi-82568/>, 29.07.2009

İhlas Haber Ajansı, 1994 Yerel Seçim Sonuçları, <http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1060&stip=7&s=27%20Mart%201994%20Belediye%20Se%C3%A7imi>

İhlas Haber Ajansı, 1999 Yerel Seçim Sonuçları, <http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1061&stip=7&s=18%20Nisan%201999%20Belediye%20Se%C3%A7imi>

İhlas Haber Ajansı, 2004 Yerel Seçim Sonuçları, <http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1062&stip=7&s=28%20Mart%202004%20Belediye%20Se%C3%A7imi>

İhlas Haber Ajansı, 2009 Yerel Seçim Sonuçları, <http://secim.ihha.com.tr/Bolgeler.aspx?il=0&ilce=0&belde=0&parti=0&skod=1064&stip=7&s=29%20Mart%202009%20Belediye%20Se%C3%A7imi>,

İnan, K., Bir Ömür, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010

İnanç, A., Turgut Özal Dönemi Kürt Sorununa Yaklaşımın Sosyo-Politik Analizi (1983-1993 Arası), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018

İnce, Ö., ‘Türkiye Barışını Arıyor Konferansı’nın ultimatomu, Hürriyet gazetesi, 27.01.2007

İnönü, İ., İsmet İnönü’nün Hatıraları Cumhuriyet’in İlk Yılları 1923-1938, BZ Yayın, E-Kitap, 2014

Karabekir, K., Kürt Meselesi, Truva Yayınları, İstanbul, 2019

Karaca, B., Türkiye’de Devlet’in ve PKK’nın Stratejik Dönüşümü (Bağımsızlıktan Özerkliğe, Terörden Kürt Sorununa), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015

Karakoç, J., Türkiye’nin Dış Politikasında Kürt Sorununun Etkisi 1980’lerden Bugüne, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2009

- Kayaoğlu, C., Bitlis'i Tanıyalım, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1967
- Kayaoğlu, İ., Tarihi Kent Bitlis, Kilit Yayınları, Ankara, 2020
- Keskin, F. B. A., Değişen Kürt Sorunu Algısı Çözüm Süreci Dönemi (2005-2015), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2018
- Keyder, Ç., Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017
- Kırca, E., 1. Dünya Savaşı Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi, Tarih ve Gelecek Dergisi / The Journal of History and Future, Muş, 2017
- Kıymaz, E., Türkiye'nin Kürt Sorununa Yaklaşımında Değişim (1990-2010), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010
- Kinç, C., Bitlis ve Bitlis Ermeni Olayları (1870-1920), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2012
- Koca, B., Türkiye'de Uç Sağ ve Kürtler, 1945-1980: Güvenlik, Kimlik ve Kalkınma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2019
- Koca, H., Birinci Dünya Harbinde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Konya, 1997
- Köse, T., Çözüm Sürecinin Yükseliş ve Düşüşü, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Sakarya, 2017
- Köylü, M., Geçmişten Günümüze Kürt Siyasi Hareketi, Hiperlink Yayıncılık, İstanbul, 2017
- Kurthan, M., Genç Cumhuriyet'in Tunceli Islahat Programı, Milliyet Blog, 21.10.2014
- Mango, A. J., Atatürk ve Kürtler, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Aydın, 2014
- Maral, T., Türkiye'de Kürt Kimliğinin Kültürel Bağlamda İncelenmesi ve Siyasallaşma Süreci, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Medya ve Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014
- Medyascope.tv, "Bu suça ortak olmayacağız" bildirisine imza attığı için yargılanan akademisyen Lütfiye Bozdağ beraat etti, <https://medyascope.tv/2020/06/18/bu-suca-ortak-olmayacagiz-bildirisine-imza-attigi-icin-yargilanan-akademisyen-lutfiye-bozdag-beraat-etti/>, 18.06.2020

Medyascope.tv, HEP'ten HDP'ye 28 yılın öyküsü, <https://medyascope.tv/2018/02/09/hepten-hdpye-28-yilin-oykusu/>, 09.02.2018

Medyascope.tv, Kürt seçmen: "İmamoğlu'na oy verdik ama...", <https://www.youtube.com/watch?v=PruQu-fUzYY&t=29s>, 27.06.2019

Medyascope.tv, Yerel seçimlerde HDP'liler ne yapacak?, <https://www.youtube.com/watch?v=TpJfaeAlNn4>, 27.02.2019

mfa.gov.tr, Sayın Prof. Dr. Tansu Çiller'in Özgeçmişi; (Haziran 1996), http://www.mfa.gov.tr/sayin-prof_dr_tansu-ciller_in-ozgecmisi_-_haziran-1996_.tr.mfa

mhp.org.tr, https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/248/index.html, 15.07.2002

Milliyet gazetesi, Ali bak enflasyon, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/ali-bak-enflasyon-5329470>, 24.02.2000

Milliyet gazetesi, Anayol bozulmadan Refahiyol arayışı, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/anayol-bozulmadan-refahiyol-arayisi-6194760>, 22.04.2020

Milliyet gazetesi, Bakan Atalay 'Kürt açılımını' açıkladı, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/bakan-atalay-kurt-acilimini-acikladi-1133933>, 31.08.2009

Milliyet gazetesi, BDP'li vekiller HDP'ye katıldı, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/bdp-li-vekiller-hdp-ye-katildi-1874343>, 29.04.2014

Milliyet gazetesi, Bilirkişi tespit etti: Sözde 'Oslo görüşmeleri' parça parça birleştirilmiş, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/bilirkisi-tespit-etti-sozde-oslo-gorusmeleri-parca-parca-birlestirilmis-6145559>, 15.02.2020

Milliyet gazetesi, Bitlis Belediyesine kayyum olarak Bitlis Valisi Çınar, atandı, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/bitlis-belediyesine-kayyum-olarak-bitlis-valisi-cinar-atandi-2352019>, 27.11.2016

Milliyet gazetesi, Erdoğan bastırdı! Tezkere kabul edildi, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-bastirdi-tezkere-kabul-edildi-5186260>, 21.03.2003

Milliyet gazetesi, Erdoğan'dan Hollande 'Sakine Cansız' tepkisi, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-hollande-sakine-cansiz-tepkisi-1654515>, 12.01.2013

Milliyet gazetesi, Erdoğan: Dolmabahçe mutabakatı diye bir şey yok, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-dolmabahce-mutabakati-diye-bir-sey-yok-2232995>, 24.04.2016

Milliyet gazetesi, HDP’li Burcu Çelik Özkan: “O Keleş Size Çevirmesini Biliyoruz”, <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/mus/hdp-li-burcu-celik-ozkan-o-kelesi-size-cevirmesini-biliyoruz-10829416>, 08.06.2015

Milliyet gazetesi, İnsanlarımız ölmesin, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/insanlarimiz-olmesin-252840>, 16.06.2005

Milliyet gazetesi, “Ne mutlu” kavgası, 02.01.1995

Milliyet gazetesi, 15 Temmuz’dan sonra 144 şehit, <https://www.milliyet.com.tr/gundem/15-temmuz-dan-sonra-144-sehit-2301814>, 27.08.2016

Muhtar, R., Refah-Yol hükümetinin düştüğü hafta..., Vatan gazetesi, 19.04.2012

Mumcu, U., Kürt Dosyası, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, Ankara, 2018

Nergiz, B., Devletin Kürt Politikası ve Kürt Hareketi (1945-1960), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2019

NTV Arşiv, Fazilet Partisi Kapatıldı, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/90228.asp>, 22.06.2001

NTV Arşiv, İlk Kürtçe yayın yapıldı, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/273398.asp>, 09.06.2004

NTV, Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kürdistan Kuzey Irak'ta, çok seviyorlarsa oraya gitsinler, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/kurdistan-kuzey-irakta-cok-seviyorlarsa-oraya-gitsinler,X-e-8zhNZkaK50otv0C41g>, 28.02.2019

NTV, ‘Demokratik özerklik’ ilan edildi, https://www.ntv.com.tr/turkiye/demokratik-ozerklik-ilan-edildi,1lZNTdZvEkurs3q0lQnO_Q, 14.07.2011

NTV, DTP kapatıldı, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/dtp-kapatildi,YhLjOTBid0WRxwHM0lumSA>, 11.12.2009

NTV, HEP, DEP ve HADEP de kapatılmıştı, https://www.ntv.com.tr/turkiye/hep-dep-ve-hadep-de-kapatilmisti,JR_zt6Uy0Ua_XQdEottLsw, 08.12.2009

NTV, Selahattin Demirtaş’tan PKK’ya silah bırakın çağrısı, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/demirtastan-pkkya-silah-birakin-cagrisi,-SXUi9OaDkmpMcxZvJNN9w>, 15.07.2015

Oğur, Y., Bir “sızıntı” hikayesi, Türkiye gazetesi, 02.02.2015

Okur, M., Milli Mücadele Yıllarında Ayrılıkçı Kürt Girişimlerine Karşı Doğu Vilayetlerinden Meclis-i Mebusan’a ve TBMM’ne Gönderilen Protesto Telgrafları, Journal of Atatürk, Erzurum, 2005

Okutan, M. Ç., Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı, Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Fakültesi Dergisi, Ankara, 2004

Onay, A., Türkiye'deki Kürt Ayaklanmaları ve Kürt Ulusçuluğunun Oluşum ve Gelişimine Etkileri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2016

Ortaylı, İ., İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016

Ortaylı, İ., Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008

Ortaylı İ., ve Küçükkaya, İ., Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı 1923-2023, Kronik Kitap, İstanbul, 2018

Öcal, S., 2. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Kürt Politikası, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri, 2018

Ölmez, A., Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi, Akademik İncelemeler Dergisi, Sakarya, 2014

Önal, T., Kâmrân İnan (Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Fikrî Yapısı), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020

Önal, T., Kâmrân İnan: Hayatı ve Siyasi Kişiliği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2014

Örs, O., İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası 1908-1914, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2012

Örs, O., 2. Abdülhamid'in Kürt Politikası 1876-1909, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2018

Özcoşar, İ., ve Ertekin, A., Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin 2. Abdülhamid'i Ziyareti, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, Mardin, 2019

Özcoşar, İ., ve Vali, S., Osmanlı Devleti ve Kürtler, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017

Palabıyık, A., Bir Sosyal Hareketin Anatomisi: PKK ve Kürt Sorunu Üzerine Sosyolojik Bir Analiz, 2. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu, Kahramanmaraş, 2012

Radikal gazetesi, Artuklu Üniversitesi Kürdoloji Enstitüsü ilk mezunlarını verdi, <http://www.radikal.com.tr/turkiye/artuklu-universitesi-kurdoloji-enstitusu-ilk-mezunlarini-verdi-1139783/>, 30.06.2013

Radikal gazetesi, Herkes kendi yoluna, [http://www.gecmisgazete.com/haber/herkes-kendi-yoluna](http://www.gecmisgazete.com/haber/herkes-kendi-yolunahttp://www.gecmisgazete.com/haber/herkes-kendi-yoluna)http://www.gecmisgazete.com/haber/herkes-kendi-yoluna, 06.01.2000

Radikal gazetesi, Yılmaz: Avrupa'ya Diyarbakırsız gidilmez, <http://www.radikal.com.tr/politika/yilmaz-avrupaya-diyarbakirsiz-gidilmez-647839/>, 12.10.2002

Sabah gazetesi, Bir ışık söndü, 18.04.1993

Sabah gazetesi, Diyarbakır Cezaevi işkencenin üssüydü, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/08/22/diyarbakir-cezaevi-iskencenin-ussuydu>

Sabah gazetesi, Figen Yüksekdağ "Sırtımızı YPG'ye, PYD'ye yaslıyoruz, <https://www.sabah.com.tr/video/turkiye/figen-yuksekdag-sirtimizi-ypgye-pydye-yasliyoruz>, 31.07.2015

Sabah gazetesi, Hakkari'de hain saldırı: 24 şehit, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/10/19/hakkaride-hain-saldiri-21-sehit>, 19.10.2011

Sabah gazetesi, İşte açılımın yol haritası, <https://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/11/13/mecliste-tarihi-oturum>, 13.11.2009

Sabah gazetesi, Paşa paşa imzaladı, 06.03.1997

Sabah gazetesi, Seçim 2018, <https://www.sabah.com.tr/secim/24-haziran-2018-secim-sonuclari>

Sabah gazetesi, Şaşırtıcı rapor! Türkiye'nin en yaşanabilir şehirleri hangileri? <https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/sasirtici-rapor-turkiyenin-en-yasanabilir-sehirleri-hangileri>, 16.07.2019

Sabah gazetesi, Tarihi Nevruz, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/03/21/tarihi-nevruz>, 21.03.2013

Sabah gazetesi, Terör örgütü PKK'nın adı değişti, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/11/30/teror-orgutu-pkknin-adi-degisti-363126428422>, 30.11.2011

Saraç, N., Yavuz'un Akli, Asikitap Yayınları, İstanbul, 2015

Sarıkaya, M., 'Cenup-Şark Anadolu Hakkında Bazı Notlar', Habertürk gazetesi, 10.03.2016

Selçuk, E. K., Akil İnsanlar Heyeti, Kamusal Alan ve Demokrasi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, Trabzon, 2014

Selvi, H., ve Cırık, B., Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921), Akademik İncelemeler Dergisi, Sakarya, 2014

Serdar, M. T., Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018

SETA Analiz, Kürt Meselesi Problemler ve Çözüm Önerileri, Ankara, 2008

SETAV, Kürt Seçmen HDP'ye PKK ile Arasına Mesafe Koyup Sivil Siyaseti Güçlendirmesi için Oy Veriyor, <https://www.setav.org/kurt-secmen-hdpye-pkk-ile-arasina-mesafe-koyup-sivil-siyaseti-guclendirmesi-icin-oy-veriyor/>, 16.09.2019

Show Ana Haber, Demirtaş'tan 2. Sur çağrısı, <https://www.youtube.com/watch?v=XGGm0EBFOqE>, 04.03.2016

Somer, M., Kürt Sorunu Nedir?, <https://www.youtube.com/watch?v=M9WhIbn-RsI&t=1s>

Sohtaoglu, M., Siyasetin fon müziği, <https://www.cnnturk.com/yazarlar/mete-sohtaoglu/siyasetin-fon-muzigi>, CNNTürk, 27.01.2014

Sosyaldemokrat Halkçı Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakışı ve Çözüm Önerileri, Sosyaldemokrat Halkçı Parti Merkez Yürütme Kurulu, Ankara, 1990

Sözcü gazetesi, Devlet Bahçeli'den çok sert 'Kürt' açıklaması, <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/devlet-bahceliden-cok-sert-kurt-aciklamasi-2421366/>, 21.05.2018

Sözcü gazetesi, Erdoğan'ın eski danışmanı "Dolmabahçe Mutabakatı" ile ilgili ilk kez konuştu, <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/erdoganin-eski-danismani-dolmabahce-mutabakati-ile-ilgili-ilk-kez-konustu-2139302/>, 20.12.2017

Sözcü gazetesi, PYD, Kandil'de kuruldu bunu da bizzat ABD'nin eski Şam elçisi açıkladı, <https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/pyd-kandilde-kuruldu-bunu-da-bizzat-abdnin-eski-sam-elcisi-acikladi-5414634/>, 28.10.2019

Sputnik Türkiye, AK Partili Miroğlu: HDP'nin 2 milyon oyuna talibiz, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201901201037193447-orhan-miroglu-hdp-oy/>, 20.02.2019

Sputnik Türkiye, Davutoğlu'ndan akademisyenlere: İfade özgürlüğü kapsamında değerlendirilemez, <https://tr.sputniknews.com/politika/201601141020196754-davutoglundan-akademisyenlere-ifade-ozgurlugu-kapsaminda-degerlendirelemez/>, 14.01.2016

Sputnik Türkiye, Erdoğan: Hiçbir yerde HDP seçmenine 'terörist' demedim, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201903061038045747-cumhurbakani-erdogan-malatya-mitingi/>, 06.03.2019

Sputnik Türkiye, HDP Eş Genel Başkanı: PKK'yla hiçbir ilişkimiz yok, hiçbir ilişkimizin olmadığı bir yerle mesafe koyun çağrısı temelsiz, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/202006261042327715-hdp-es-genel-baskani-pkkyla-hicbir-iliskimiz-yok/>, 26.06.2020

Şener, N., Mithat Hoca bizimle eğleniyor, Hürriyet gazetesi, 26.06.2020

Şerefhan, B., Şerefname Kürt Tarihi, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019

Şerefhan, B., Şerefname Osmanlı-İran Tarihi, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019

- TBMM Albümü 1920-2010 1. Cilt,
https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/index.html
- TBMM Albümü 1920-2010 2. Cilt,
https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html
- TBMM Albümü 1920-2010 3. Cilt,
https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt3/index.html
- tbmm.gov, Türkiye Büyük Millet Meclisi 26. Dönem Milletvekilleri,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.sonuc?p_donem=26&adi=&soyadi=&il=B%DDTL%DDS&parti=&kelime=
- tccb.org, Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülleri,
<https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanligi/kultursanatodulleri/2013/>, 24.12.2013
- TDK Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekdal, D., 2. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Denizli, 2018
- Tekin, R., İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2009
- TESAV, 1950-1977 Arasında Yapılan Seçimlerin Sonuç Haritaları,
<http://www.tesav.org.tr/1950-1977-secimsonucharita/>
- TESAV, 1963-2014 Yılları Arasında Yapılan Yerel Yönetimler Seçim Sonuçları,
<http://www.tesav.org.tr/yerel-yonetimler-secimlerinde-siyasi-partilerin-oy-oranlari-1963-2014/>
- TESEV, Kürt Sorununun Çözümüne Dair Bir Yol Haritası: Bölgeden Hükümete Öneriler, TESEV Yayınları, İstanbul, 2008
- Tezkan, M., Kanlı Nevruz'dan Bu Nevruz'a, Milliyet gazetesi, 21.03.2013
- Topluma Kazandırma Kanunu, 29.07.2003
- TRT Arşiv, 12 Eylül 1980 Darbesi Sonrası,
<https://www.youtube.com/watch?v=XUtPiI3p9ms&t=1s>
- TRT Haber, Akil insanların tam listesi,
<https://www.trthaber.com/haber/gundem/akil-insanlarin-tam-listesi-80941.html>, 03.04.2013
- TRT Haber, Binali Yıldırım'dan "teşekkür konuşması" paylaşımı,
<https://www.trthaber.com/haber/gundem/binali-yildirimdan-tesekkur-konusmasi-paylasimi-410423.html>, 31.03.2019

TRT Haber, Çözüm sürecinde 'Akil İnsanlar'la ilk buluşma, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cozum-surecinde-akil-insanlarla-ilk-bulusma-81110.html>, 04.04.2013

TRT Haber, Dolmabahçe'de tarihi Çözüm Süreci açıklaması, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/dolmabahcede-tarihi-cozum-sureci-aciklamasi-170496.html>, 28.02.2015

TRT Haber, Dünyanın ilk Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/dunyanin-ilk-kurt-dili-ve-edebiyati-bolumu-11642.html>, 05.10.2011

TRT Haber, HDP'nin Türkiye genelindeki oy oranı yüzde 4'e geriledi, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/hdpnin-turkiye-genelindeki-oy-orani-yuzde-4e-geriledi-410458.html>, 01.04.2019

TRT Haber, Irak'ın kuzeyinde başlatılan Pençe-Kaplan Operasyonu sürüyor, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/irakin-kuzeyinde-baslatilan-pence-kaplan-operasyonu-suruyor-493447.html>, 17.06.2020

TRT Haber, Irak'ın kuzeyine gerçekleştirilen büyük hareketler, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/irakin-kuzeyine-gerceklestirilen-buyuk-harekatlar-417275.html#:~:text=1986%20%2D%201987%20s%C4%B1n%C4%B1r%20%C3%B6tesi%20harekatlar%C4%B1&text=Ter%C3%B6ristlerin%20%C3%87urkurca'da%2014%20askeri,4%20Mart%201987'de%20d%C3%BCzenlendi.,> 28.05.2019

Tunç, B., 27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği, Tarih ve Gelecek Dergisi, Muş, 2019

TÜİK, İşgücü İstatistikleri, <http://tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=33784>, 2019

TÜİK, Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf>

Türkiye gazetesi, Doğu Ergil: Benden annem bile utanmıştı, <https://m.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/104236.aspx>, 19.11.2013

T24, Bahçeli, "Kürt kökenli kardeşlerimiz ciğerparemizdir" dedi; Saadet Partili İslam sordu: 'Kürt Kökenliler' için vaziyeti anladık, peki ya Kürtler?, <https://t24.com.tr/haber/bahceli-kurt-kokenli-kardeslerimiz-cigerparemizdir-dedi-saadet-partili-islam-sordu-kurt-kokenliler-icin-vaziyeti-anladik-peki-ya-kurtler,826056>, 15.06.2019

T24, 'Barış İçin Akademisyenler'in 1128 imzayla açıkladığı bildirinin tam metni, <https://t24.com.tr/haber/baris-icin-akademisyenlerin-1128-imzayla-acikladigi-bildirinin-tam-metni,324471>, 16.01.2016

T24, Gül: Kürt sorununda iyi şeyler olacak, <https://t24.com.tr/haber/gul-kurt-sorununda-iyi-seyler-olacak,33742>, 10.03.2009

T24, Haber analiz: Davutoğlu ne demek istedi, 862 insanın hayatını kaybettiği 7 Haziran ve 1 Kasım seçimleri arasında neler oldu?, <https://t24.com.tr/haber/haber-analiz-davutoglu-ne-demek-istedi-862-insanin-hayatini-kaybettigi-7-haziran-ve-1-kasim-secimleri-arasinda-neler-oldu,836288>, 24.08.2019

T24, İmamoğlu: Selahattin Demirtaş'ın siyasette aktif olduğu dönemde çizdiği çizgiyi beğenenlerden biriydim, <https://t24.com.tr/haber/imamoglu-selahattin-demirtas-in-siyasette-aktif-oldugu-donemde-cizdigi-cizgiyi-begenenlerden-biriydim,817413>, 18.04.2019

T24, Mithat Sancar: HDP gövdesi Kürt, dalları bütün halklardan oluşan bir modeldir, <https://t24.com.tr/haber/mithat-sancar-hdp-govdesi-kurt-dallari-butun-halklardan-olusan-bir-modeldir,878326>, 13.05.2020

T24, 1991'deki yemin krizi süreci 10 yıl hapisle sonuçlanmıştı, <https://t24.com.tr/haber/1991deki-yemin-krizi-sureci-10-yil-hapisle-sonuclanmisti,316967>, 17.11.2015

Uçar, F. ve Akandere, O., Turgut Özal'ın Kürt Sorununa Yaklaşımı, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Ankara, 2017

Üçağaç, M., Kürt Sorununun Çözümünde Yakın Dönem Politikalarının Analizi (2009-2015), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2018

Voice Of America, Erdoğan: 'Kürt Yok Demiyoruz Kürt Sorunu Yok', <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-kurt-yok-demiyoruz-kurt-sorunu-yok/4421534.html>, 03.06.2018

Voice Of America, HDP 'Darbeye Karşı Demokrasi Yürüyüşü' Eylemini Tamamladı, <https://www.amerikaninsesi.com/a/hdp-darbeye-karsi-demokrasi-yuruyusu-eylemini-tamamladi/5470818.html>, 20.06.2020

Voice Of America, Saadet Partisi'nden Kürt Sorununa Üç Çözüm Önerisi, <https://www.amerikaninsesi.com/a/saadet-part%C4%B1s%C4%B1nden-kurt-sorununa-uc-cozum-oner%C4%B1s%C4%B1/4427272.html>, 06.06.2018

Yalçın, S., O Belgeler Bu Bilgiler Olmadan Anlaşılamaz, Hürriyet Gazetesi, 14.03.2010

Yayman, H., Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, SETA Yayınları, Ankara, 2011

Yayman, H., Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, Doğan Kitap, İstanbul, 2016

Yeniçağ gazetesi, Akil adamlara tepki çığ gibi!, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/akil-adamlara-tepki-cig-gibi-83681h.htm>, 02.05.2013

Yeni Şafak gazetesi, 1950 Genel Seçimi Sonuçları, <https://www.yenisafak.com/secim-1950/secim-sonuclari>

Yeni Şafak gazetesi,	1961	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1961/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1961	Referandumu	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-referandum-1961/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1973	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1973/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1983	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1983/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1987	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1987/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1991	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1991/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1995	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1995/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	1999	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-1999/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	2007	Anayasa Referandumu	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2007/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	2010	Anayasa Referandumu	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2010/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	2011	Genel Seçimi	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-2011/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi, 2014 Yerel Seçimi Sonuçları, https://www.yenisafak.com/yerel-secim-2014/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	2017	Anayasa Referandumu	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2017/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	23 Haziran 2019	İstanbul Seçim	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/23-haziran-istanbul-secimi/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	24 Haziran 2018	Cumhurbaşkanlığı Seçim	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-cumhurbaskanligi-2018/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	24 Haziran 2018	Genel Seçim	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/secim-2018/secim-sonuclari			
Yeni Şafak gazetesi,	31 Mart 2019	Yerel Seçim	Sonuçları,
https://www.yenisafak.com/yerel-secim-2019/secim-sonuclari			

Yetim, H. T., Erken Cumhuriyet Döneminde Kürt Sorunu (1920-1938): Bir Güvenlikleştirme Analizi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Seçim Çevrelerine Göre Seçim Sonuçları (Bitlis), <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Bitlis.pdf>

YSK, 1983-2007 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>

YSK, 2009 Genel Mahalli İdareler Seçim Sonucu, <http://www.ysk.gov.tr/tr/29-mart-2009-mahalli-idareler-genel-secimleri/2820>

Zenginoğlu, S., Kimlik Tartışmaları Ekseninde Türkiye’de Türkçülük ve Kürtçülük Akımları, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2012

32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Nasıl Yakalandı?, <https://www.youtube.com/watch?v=bnLTVx1ZrEw>, 2012

32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Neden İdam Edilmedi?, <https://www.youtube.com/watch?v=gAnIb1fI0hg>, 2012

32. Gün Arşivi, Abdullah Öcalan Röportajı, <https://www.youtube.com/watch?v=iJ91JxQJt44&t=688s>, 1999

32. Gün Arşivi, Demirkırat Belgeseli, https://www.youtube.com/playlist?list=PL19EshdPt3R80rux_vc-tC_8QjvI4JyCM, 1991

32. Gün Arşivi, Erdoğan Nasıl Başbakan Oldu, <https://www.youtube.com/watch?v=zpKUBDMsZhA>, 2012

32. Gün Arşivi, Eşref Bitlis’in Uçağı Nasıl Düştü?, <https://www.youtube.com/watch?v=YiipQLQ0BV8>, 1996

32. Gün Arşivi, İsmet İnönü’nün Siyasete Vedası, <https://www.youtube.com/watch?v=V9PTdlZxvwU>, 1998

32. Gün Arşivi, Turgut Özal’ın Vefatı, <https://www.youtube.com/watch?v=sgOdfieoYYw>, 1993

32. Gün Arşivi, Uğur Mumcu Suikastı Dosyası, <https://www.youtube.com/watch?v=MotcUgiseZM>, 1993

32. Gün Arşivi, 12 Mart Belgeseli, https://www.youtube.com/playlist?list=PL19EshdPt3R_okjpo0R4I_ApHg54V327Q, 1994

32. Gün Arşivi, 12 Eylül Belgeseli,
<https://www.youtube.com/playlist?list=PL19EshdPt3R9k0g2zuAIGDpVNLKnzts5>,
1998

32. Gün Arşivi, 28 Şubat MGK Toplantısında Ne Oldu?,
<https://www.youtube.com/watch?v=zBkeT0J1du4>, 2012

